

63286

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

URARTU DİNİ İNANÇ VE ADETLERİ

MASTER TEZİ

Tez Danışmanı:

Yrd. Doç. Dr. İlhami DURMUŞ

Hazırlayan:

Gülay YILMAZ

ANKARA-1997

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne.....Gülşay.....
.....YILMAZ'a.....ait.....Uzartı.....Dini.....
.....İnanç ve Adetleri.....adlı çalışma,
jürimiz tarafından Eskişehir Tarihî Bilim Anabilim/Anasanat
Dalında DOKTORA/SANATTA YETERLİK/YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak
kabul edilmiştir.

(imza)

Başkan ..Doç. Dr. Hüseyin SEVER

Akademik ünvanı, Adı Soyadı

(imza)

Üye ..Doç. Dr. Salih Çelen.....

Akademik ünvanı, Adı soyadı

(imza)

Üye ..Doç. Dr. İlhami DURMUS
(Tez Danışmanı)

Akademik ünvanı, Adı Soyadı

ÖZET

Urartu dini hakkında bilgi veren kaynaklar çivi yazılı belgeler ve kabartmalardır.

Urartu dini çok tanrılı idi. Meher-Kapı Yazıtı'na göre Urartu panteonunda 79 tanrı vardı. Tanrılar bir hiyerarşiye sahiptiler. Listede tanrılara sunulan kurbanların aded ve cinsi vardı. Bunlar tanrılar için sunulmuştu. Urartu panteonunun en önemli tanrıları Haldi, Teşeba ve Şivini idi. Haldi milli tanrı idi ve kutsal hayvan sembolü aslandı. Haldi savaşçı tanrı idi. Teşeba fırtına tanrısıdır. Onun kutsal hayvan sembolü boğadır. Şivini güneş tanrısıdır. Onun sembolü kanatlı güneş kursudur. Urartu dini totemistik ve animistik karakter taşımaktaydı. Urartu ülkesinde herşey Haldi için yapıldı. Urartu tapınakları kare planlı idi. Tapınağın en önemli bölümü “cella” idi. Urartulular, tapınak dışında kayalık, mezarlık ve orman gibi yerlerde ibadet ederlerdi. Onlar tanrılarına hayvanların dışında yiyecek ve içecek sunardı. Urartu resimlerinde en çok kullanılan tasvirlerden birisi “kutsal ağaç” idi. Kutsal ağaç ölümsüzlüğü ve yenilenmeyi sembolize ederdi.

Urartu geleneklerinde iki tip gömü vardı: 1) İnhumasyon 2) Kremasyon. Urartu dini Hurri, Hitit ve Asur'dan etkilenmişti. Urartulular, dağınık boyları

birleştirmiştir. Onlar, boyların tanrılarından bir panteon oluşturmuşlardır. Bu panteon Urartu Devleti'nin "resmi panteonu" olmuştur.

Urartu halkı, Urartu Devletinin sonlarında eski dinine geri dönmüştür. Bu durum Giyimli (Hırkanis) tunç levhalarının resimlerinde gözlenmektedir.

SUMMARY

Inscriptions and reliefs are informative source of the "Uartion Religion"

Uartian religion was politheist. There were seventy-nine gods in Uartian pantheon according to Meher Kapi's inscription. Gods have got a hierarchy. There were sort and number of the sacrifice in that list. Those were presents for gods. Haldi, Teşeba, Şivini were most important gods of the Uartian pantheon. Haldi is a national god and his holy animal symbol was lion. Haldi was warrior god. Teşeba is the god of the storm. His holy symbol is bull. Şivini was the god of the sun. His symbol was winged solar disc. Uartian Religion had animistic and totemistic character. Everything was done for Haldi in Uartian country. Uartian temples had square planned. Cella which is the most important part of the temple. Uartians would worship in the rocky, graveyard, forest ect. Instead of temple. They presented food and drink for their gods out of animals. One of the mostly used descriptions in Uartian pictures was the holy tree. The holy tree symbolized immortality and renewing.

There were two types of burials in the Uartian traditions. They ere 1) inhumation and 2) ceremation. Uartian religion was effected by Hurri, Hitit and

Assur. Urartians bring the disperesed clans together. They formed a pantheon by clans' gods. This pantheon became the “formal pantheon” of the Urartian state

Urartian nation returned their old religion at the end of Urartian State. This condition can be observed from the Giyimli (Hirkanis) bronze sign's pictures.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
SUMMARY	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR CETVELİ.....	ix
ÖNSÖZ.....	x
GİRİŞ.....	1
I. BÖLÜM: URARTU DİNİNİN KAYNAKLARI URARTU TANRI VE TAPINAKLARI	14
A - URARTU DİNİNİN KAYNAKLARI.....	16
B. URARTU TANRI VE TAPINAKLARI.....	30
1. Urartu Tanrılar Alemi	31
2 - Urartu Tanrı Tasvirleri	47
3 - Urartu Tapınak ve Tasvirleri	58

II. BÖLÜM URARTU DİNİ İNANÇ VE ADETLERİ.....	76
A - TOTEMİZM İNANCI.....	77
B- HAYAT AĞACI İNANCI.....	83
C - KURBAN KESME VE YİYECEK SUNMA ADETLERİ.....	90
D - URARTU MEZARLARI.....	95
E - ÖLÜ GÖMME VE YAKMA ADETLERİ.....	102
III. BÖLÜM URARTU DİNİ ÜZERİNE ETKİLER.....	108
A - ANADOLU ETKİLERİ.....	109
B - MEZOPOTAMYA ETKİLERİ.....	118
C - KAFKAS VE KAFKASÖTESİ ETKİLERİ.....	122
SONUÇ.....	127
KAYNAKÇA.....	133
EKLER	
A. RESİMLER	
B. HARİTALAR	
C. RESİM VE HARİTALAR ÜZERİNE	

KISALTMALAR CETVELİ

AMM	:	Anadolu Medeniyetleri Müzesi
AMMK	:	Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları
And Arş	:	Anadolu Araştırmaları
AÜB	:	Ankara Üniversitesi Basımevi
Belleten	:	Belleten, Türk Tarih Kurumu
DTCF	:	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
DTCFD	:	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
Edb Fak Bas	:	Edebiyat Fakültesi Basımevi
Ege Üni Bas	:	Ege Üniversitesi Basımevi
KST	:	Kazı Sonuçları Toplantısı
MEB	:	Milli Eğitim Basımevi
TKAE	:	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK	:	Türk Tarih Kongresi
TTKB	:	Türk Tarih Kurumu Basımevi

ÖNSÖZ

Bu araştırmada, Urartu dini inanç ve adetleri hemen her yönden incelenmeye çalışılmıştır. Fakat Urartu dini hakkında yeterli bilgi olmayışı, olanların da sadece tasvirlerden ibaret olması bu konuda araştırma yapanları daha temkinli konuşmaya itmiştir. Günümüze kadar yapılan araştırmalar sonucu direk “Urartu Dini” adı altında yayınlanan tek makale B.B. PIOTROVSKY’e aittir.

Bu araştırmanın birinci bölümünde, dinlerde temel unsurlar olan “tanrı” ve “tapınak” kavramları incelenmekte ve bu kavramların tasvirleri verilmektedir.

İkinci bölüm, Urartulular’a ait çeşitli inanç ve adetleri biraraya getirmektedir. Bunlar ibadetler, ibadetlerin yapılış tarzları hakkındadır. Bu inanç ve adetler birbirlerinden mahiyet itibarıyla ile ayrı görünselerde hepsi birbirini tamamlar niteliktedirler.

Üçüncü bölüm, Urartu dininin hangi yerli ve yabancı unsurların etkisinde kaldığını, bu etkilenmelerin hangi boyutlarda olduğunu anlatmaktadır.

Nihayet sonuç kısmı ise, sıralanan bölümleri biraraya getirmekte ve Urartu dini hakkında genel yargılar içermektedir.

Bu araştırma ile, “Urartu Dini İnanç ve Adetleri” hakkındaki dağınık bilgiler toparlanmaya çalışılmıştır. Araştırmanın Urartu dinî konusundaki boşluğu bir nezbe olsun dolduracağı umulmaktadır.

Bu çalışmanın yapılmasında benden yardımlarını esirgemeyen saygı değer hocalarım; Yrd. Doç. Dr. İlhami DURMUŞ, Doç. Dr. Hüseyin SEVER ve Doç. Dr. Salih ÇEÇEN’e teşekkür ederim.

Gülşay YILMAZ

Ankara- 1997

GİRİŞ

Günümüze kadar yapılan araştırmalar Urartulular hakkında bilmemiz gerekenler konusunda yeterli değildir. Özellikle çivi yazılı belgelerin azlığı, alanların da sosyal ve ekonomik yapı hakkında fazla bilgi içermemesi, araştırmacıların bu konularda yorum getirebilmesine imkan vermemektedir.

Urartuluların'a dair kazılar, daha çok Çavuştepe, Anzavurtepe, Altıntepe, Karmir-Blur, Bastam, Toprakkale gibi merkezi yerlerde yapılmış olmasına rağmen, bu kazılarda Urartulular'ın yaşayış tarzları, dini törenleri sosyal kurum ve kuruluşları, günlük eşyaları ve ölü gömme ile ilgili davranışları gibi konularda yeterli değildir.

Urartulular, MÖ. 9. ve 6. yy.lar arasında Van bölgesinde bir krallık kurmuşlardır. Van Gölü çevresi ve Doğu Anadolu hakkında ilk açık bilgilere M.Ö. XIII. yy. Asur kaynaklarında rastlanır. Urartulular için önce Uruatri sonra Nairi tabiri kullanılmış, daha sonra her iki tabir aynı anda kullanılmaya başlanmıştır. IX.yy.ın ilk çeyreğinin ortalarında Urartu tabiri kullanılmaya başlanmış, fakat Urartulular kendileri için bu ismi kullanmamış "Biai Memleketleri" tabirini

kullanmışlardır¹. Urartu sözü hem bir memleketi hem bir devleti, hem de o devletin halkını ifade etmektedir².

Van Gölü çevresinde M.Ö. 13. yy.larda ayrı ayrı yaşayan biraz müstakil gibi hareket eden ve birleşik olmayan, gevşek bir biçimde birarada olan birçok küçük beylikler bulunmaktaydı. Birçoklarının görüşüne göre Urartu dediğimiz ülke bunlardan birisiydi. Bu dağınık kavimler, Asur baskıları karşısında Urartu bayrağı altında birleşmişlerdir. Urartu devletinin kuruluşu M.Ö. 850 veya 830'larda olmuştur³. Beylikler konfederasyonunun kendine özgü, köklü ve geleneksel yönetim sisteminden birdenbire merkezi devlet yönetimine geçilememiştir. Krallık otoritesinin gereği olan bazı kurumların kurulması yerleşmesi ve işlerlik kazanması gerekmiştir⁴.

Çekirdeğini Van Gölü çevresinin oluşturduğu Urartu Krallığı M.Ö. 8. yy başlarından itibaren çok hızlı bir kudret artışı ile kuzeyde Transkafkasya'ya doğuda Kuzeybatı İran içlerine, batıda Malatya çevresine ve güneyde de Halfeti yakınlarına değin genişlemiştir⁵.

¹ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" Türk Ansiklopedisi, Cilt: 33, s. 37-38.

² BALKAN, Kemal: "Urartulular'ın Kökeni ve Dilleri" Belleten, Cilt. XLVIII, Sayı 189-192, TTKB, Ankara, 1985, s. 513.

³ BALKAN, Kemal: a.g.m., s. 521.

⁴ TARHAN, M. Taner: "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler" Anadolu Araştırmaları VIII, 1980, Edb. Fak. Bas. İstanbul, 1982 s. 80.

⁵ BELLİ, Oktay: "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme", Anadolu Araştırmaları VI, 1978, Edb. Fak. Bas., İstanbul, 1979, s. 45.

Devletleşme amacına ulaşan Urartu birliği, Menua'nın (M.Ö. 810-785) başa geçmesiyle güçlenmiş ve batıya doğru yayılmada yönelişleri Fırat Nehri boyları olmuş, Urartu Kralı Menua Fırat Nehri boyunca yöre halklarına antlaşma yoluyla gücünü kabul ettirmiştir. Alınan kabileler vergiye bağlanarak vassal krallıklar kurulmuştur⁶. Bu kabileler sadece vergiye bağlanıyordu. Çünkü eğer tümüyle egemenlik altına alınırsa bu ülkede kuvvetli askerî güçler bırakmaları gerekecekti. Diğer bir yararı ise Urartu ordusu sık sık Asur kuvvetleri ile karşı karşıya kalmayacaktı⁷. Urartu kralları ülkelerine seferler düzenleyen Asur krallarına karşı güçlü ve sürekli bir orduyu merkezde bulundurmak zorundaydılar. Bir yandan da kendilerine bağladıkları krallıkların bağlılıklarının devamını sağlamakla yükümlüydüler. Bu yükümlülüklerin gerçekleştirilmesiyle merkeziyetçi Urartu devlet düzeni sağlanmış oldu.

Urartu Devleti'nin kurulduğu saha sarp kayalıklarla çevriliydi. Bu coğrafyanın iklimi ise çok sertti. Kışlar şiddetli soğuklarla geçer ve çok uzun sürerdi. Yazlar ise kısa ve sıcak olurdu. Bu bölge, ilkçağlardan itibaren parlayıp sönen medeniyetlerin kavşak yeri olduğu gibi, insanlık tarihinin eşi az görülür medeniyetine sahne olmuştur⁸. Bu iklim ve coğrafyasıyla Doğu Anadolu yüksek yaylası daha çok hayvancılığa daha doğrusu küçükbaş hayvancılığa elverişli idi.

⁶ YILDIRIM, Recep: "Urartu'nun Batı Bölgesi" XI. TTK, I. cilt (Ankara 5-9 Eylül 1990), TTKB Ankara, 1994, s. 287-288.

⁷ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Ege Üniversitesi Basımevi, 1983, İzmir, s. 21.

⁸ ERZEN, Afif: Doğu anadolu ve Urartular (Eastern Anatolia and Urartians), T.T.K.B., Ankara, 1992, s. 7.

Urartulular, tarım yapmaya mani olan zorlukları da ortadan kaldırmasını bilmişlerdir. Özellikle sulama konusunda günümüzde dahi kullanılan su kanalları yapmışlardır.

Taşra eyaletlerindeki işlenmemiş verimli ovalarda yeni toplumsal, ekonomik ve askerî yönetim merkezleri kurularak devletin otoritesi ve vurucu gücü artırılmıştır. Krallığın egemenlik ve denetimini artıran yolların yapılmasıyla eski feodal beyler gittikçe güçsüzleşerek merkezî yönetimin kurduğu devletin adını almaya başlamıştır. Fethedilen yeni bölgelere EN.NAM adlı valiler atanmıştır. Menua ile başlayan merkezi otoritenin kurulması işlemi kendisinden sonraki krallar tarafından da sürdürülmüş, Urartu Devleti merkezden atanan kuvvetli bir kadrosu ile yönetilen “memur devleti” karakterini kazanmıştır⁹.

Urartu Devleti tarihi; siyasi, kültürel ve yönetim şekillerinin yapısal karakterlerinin farklılığı nedeniyle 2 ana devrede incelenmektedir: Bu devreler¹⁰: a) M.Ö. XIII. yy.’ın ilk çeyreği - M.Ö. IX. yy.’ın ilk yarısı arasındaki devre (Ön Urartu): Yoğun Assur tehlikesi ve saldırıları karşısında “Feodal Beylikler” tarafından oluşturulmuş “Ur(u) atri/Urartu ve Nairi Konfederasyonlarının egemen oldukları devredir. Kökenleri M.Ö. III. bine dayanan “Kabile” ve “Feodal Beylik” düzeni süregelmektedir. Özellikleri nedeniyle bu devre “Urartu’nun “Arkaik Çağı” olarak tanımlanmaktadır. b) M.Ö. IX. yy.’ın ikinci yarısı - M.Ö. VI. yy. başları

⁹ BELLİ, Oktay: “Urartular” Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Ansiklopedisi, Cilt 1, 1982, s. 188.

¹⁰ TARHAN, Taner: “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri” IX. TTK I. cilt (Ankara 21-25 Eylül 1981) TTKB, Ankara, 1986, s. 285.

arasındaki devre: Eski Anadolu ve Ön Asya'nın siyasi ve kültürel tarihinde "Urartu Devleti" olarak tanımlanan "Krallık" devridir.

Ururtu kralları, otoritelerinin varlığını başka yollarla da göstermek istemişlerdir. Merkezi otoritenin ve yönetimin kesin bir simgesi olarak yeni kurulan tüm şehirler, kaleler, tapınaklar, saraylar, barajlar, kanallar, bahçeler, üzüm bağları, kral veya tanrılar adına inşa edilmiştir. Menuahinili, Argıştihinili (Armavir), Sardurihinili (Çavuştepe), Rusahinili (Toprakkale), Rusai URU.TUR (Bastam) gibi... Yada Urartu sarayının izlediği politika gereği yeni kurulan şehirlere genellikle o bölgelerde kutsanan tanrıların isimleri verilmiştir. Aras Irmağı'nın kuzeyinde adını Fırtına Tanrısı Teişeba'dan alan Teişebaini (Karmir-Blur) gibi¹¹.

Devletin yayılma ve nüfuz sahasının genişlemesiyle, merkezi teokratik devlet otoritesi de gerçekleşmiş, bu merkezi otorite yanında bölgelerde federatif tarzdaki idare de kuvvet kazanıp, memlekette hakim bir sınıf ortaya çıkmıştır¹².

Yazıdan pantheon unsurlarına ve ayin usullerine, devlet teşkilatına ve devlet idare esaslarına kadar devlet kuran bir kavmin, varlığına ve tatbikine muhtaç olduğu hususları, ya doğrudan Asurlulardan öğrenen ve alan veya onlarınkine benzeten Urartulular, hemen bütün tarihlerî boyunca Asur devletine rakip yaşamışlardır¹³. Bu etkilenme, bir dönem Urartu Medeniyeti eserlerinin Asur'a

¹¹ TARHAN, Tancr: a.g.m. s. 287-288, SEVİN, Veli: Anadolu Arkeolojisinin ABC'si, Simavi Yayınları, Ercan Ofset, İstanbul 1994, s. 67.

¹² BİLGİÇ, Emin: a.g.m., s. 41.

¹³ BİLGİÇ, Emin, a.g.m., s. 39.

maledilmesine neden olmuştur. Urartulular'ın etkilenme sahası yalnız Asur'la sınırlı kalmamış ahvadları olan Hurrilerin ve Hititlerin de etkisi olmuştur. Bununla birlikte kendilerine has özellikler geliştirmiş, dolayısıyla yerli ve yabancı unsurları kaynaştırmalarını çok iyi bilmişlerdir. Ayrıca pek çok konuda yakın ve uzak komşularını etkilemişlerdir.

Urartuluların bıraktıkları, komşularına ve sonraki kavimlere geçen ve bugünlere ulaşan kültür ve sanat miras ve başarılarını üç ana noktada toplayabiliriz¹⁴.

- a) Kaya ve kale mimarisi eserlerinde gösterdikleri başarı,
- b) Su ve sulama tesisleri mimarlık ve mühendisliğindeki üstünlükleri,
- c) Maden, istihsal, imal ve işletmelerinde gösterdikleri hüner.

Bir devletin tam anlamıyla bağımsız olabilmesi için ekonomik yönden de kendine yetmesi gerekir. Urartu Devleti, ekonomik açıdan kendine yetmekle kalmayıp, çok sayıda ve çeşitteki metayı da ihraç etmiştir.

Urartulular, taş ve pişmiş toprak yanında madenden mutfak eşyası, özellikle savaş araç gereçleri, büyüklü küçüklü heykeller ve kazanlar, madeni kaplamalar, fildişinden ve kemikten süs ve kullanma eşyaları yapmakta da başarı göstermişlerdir. Onların bu eşyaları, kendi çağlarında dış pazarlara intikal etmiş,

¹⁴ BİLGİÇ, Emin: Erzurum Çevresinin Urartulular'ın Ermeniler ile Münasebetleri İddiasının Münakaşası, Şafak mat., Ankara, 1993, s. 14.

Asur, İran, Kafkas Batı Anadolu, Yunan ve Etrüsk dünyasında rağbet görmüştür. Etrüsk, Yunan ve Frig mezarlarında, Urartu kazan, heykel ve diğer süs eşyaları bulunmuştur¹⁵.

Yukarıda taşra eyaletlerinde kurulan yönetim merkezlerinin, ya tanrılar adına yada Urartu kralları adına kurulduğunu belirtmiştik. Eyalet yöneticileri ellerindeki askeri güçle savaşa katılıyor, üretim artığını merkezi yönetime veriyor bayındırlık işlerini yürütüyor, tanrılara kurban verme gibi dinsel törenleri yerine getiriyorlardı¹⁶.

Subarlar, Hurriler, Gutiumlar, Elamlılar, Kassitler ve Urartulular'ın hayat tarzlarının ve sanat eserlerinin birbirine benzemesi nedeniyle hepsinin dillerinin Türkçe gibi agglutinée (bitişken) karakter göstermesiyle bulundukları sahaya göre bunlara topluca "Aziyanik Diller" ve "Aziyanik Kavimler" adı verilmiştir. 1930'lardan sonra ise Alman arkeolog ve kültür tarihçisi A. MOORTGAT bu kavimlere arkeolojik buluntular ve sanat eserlerindeki müşterek veya benzer tipler dolayısıyla "Dağ Kavimleri" adını vermiştir¹⁷.

Ülkede krallar, tanrılar adına görev alıyorlardı. Krallık babadan oğula geçiyordu. Fakat Menua'nın oğlu İnuşpua'nın esrarengiz bir şekilde tahttan

¹⁵ BİLGİÇ, Emin: Erzurum Çevresinin Urartu..., a.g.e., s. 16.

¹⁶ BELLİ, Oktay: "Urartular", a.g.m., s. 189.

¹⁷ BİLGİÇ, Emin: Erzurum Çevresinin Urartu... a.g.e., s. 18-19.

indirilmesi veya inmesi nedeniyle bu gelenek daha sonra terkedilmiştir¹⁸. Kralların bütün faaliyetlerini tanrılar adına yaptığı, elimize geçen Urartu çivi yazılı metinlerindeki ithaflardan anlaşılmaktadır. Krallar, tanrılar için tapınaklar, bağlar, bahçeler yaptırıyor, onlara kurbanlar sunuyor, onlar için seferlere çıkıyorlardı. Ayrıntıları bilinmemekle birlikte onlara çeşitli törenler düzenliyor, dua edip ibadet yapıyor ve de yaptırıyorlardı. Başarı ve başarısızlıkların ilahi anlamı vardı. Başarısızlık kralın tanrı tarafından lanetlendiğine veya görevden alındığına yada tanrıları kızdıracak bir davranışta bulunduğu işaretledi¹⁹. Her kral kendisinin halkının ve ülkesinin devamı için tahta geçtiğinde siyasi ve ekonomik tedbirler alıyordu.

Diğer eski doğu toplumlarında ve Hititlerde olduğu gibi iktidar ilahî bir karakter taşıyordu. Ayrıca ölen kralın tanrı olduğuna inanılıyordu²⁰.

Urartu Devleti'nde mükemmel işleyen din, ekonomi ve sanat politikası vardı. Ülke topraklarının işlenmeye açılması, yeni bağ ve bahçelerin kurulması, taş ve maden ocakları, halka yeni yeni iş alanları açıyor, böylece ülkede ekonomik refah sağlanıyordu. Devletin tekeline tutup en ince ayrıntısına kadar kurallarını kendisinin koyduğu sanat sayesinde, merkezden en ücra köşeye, ülkede sanat birliği ve bu sanat eserlerinin dini tasvirler içermesi dolayısıyla da dini birlik

¹⁸ SEVİN, Veli: "Menua'nın oğlu İnuşpa" Anadolu Araştırmaları VII-1979, Edb. Fak. Bas. İstanbul 1981, s. 2.

¹⁹ Aynı inanç ve düşünce tarzına Hititlerde de rastlanmaktadır.

²⁰ DİNÇOL, Ali M.: "Hititler" Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, C. 1, 1982, s. 95.

sağlanmış oluyordu. Fakat ilerde de değineleceği gibi, son zamana kadar mükemmel işleyen bu siyaset devletin ortadan kalkma döneminde felce uğramıştır. Devletin son zamanlarına tarihlenen arkeolojik malzemelere bakıldığında, yerli unsurların arttığı görülür²¹. Bu durumda ya halkın eski inançlarına yıllar sonrada olsa geri döndüğü, ya da bu alışkanlıklarını gizli gizli de olsa sürdürdüğü merkezi otoritenin sarsılmasıyla bu inançlarını alenen yerine getirmeye başladığı söylenebilir.

Urartu Devleti, kurulduğu coğrafya itibarı ile zaman zaman çeşitli kavimlerin istila hareketlerine maruz kalmıştır. Urartu ülkesi, Kafkaslardan Anadolu'ya açılan yolun kavşak noktası durumundaydı. Urartulular, bu kavşak noktasında kurulmaları sonucu istila hareketlerine ve kadim düşman Asur'a karşı kalıcı ve etkili tedbirler almak zorundaydılar. Örneğin; kimsenin kolaylıkla ulaşamayacağı sarp ve geçit vermez kayalıklar üzerine çok iyi tahkim edilmiş mustahkem mevkiler inşa etmişlerdir (Anzaf Kaleleri). Yaşam kayalar üzerine kurulmuştu demek yanlış olmasa gerek. Çünkü korunaklı olması nedeniyle kaleler hatta şehirler kayalar üzerine kayaların oyulması suretiyle kurulmuştur. Bu yaşam biçiminin sonucu olarak Urartulular, çivi yazısını kayalar üzerine bir nakış gibi işlemişlerdir. Onların kaya oymada ki bu ustalıkları Urartu sanatında ve mimarisinde inanılmaz güzellikte eserlerin meydana getirilmesini sağlamıştır. Bunların dışında Urartu Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar Asur tehlikesine maruz kalması bu devletin askerî alanda sert tedbirler almasını gerekli kılmıştır. Merkezde tam teçhizatlı daimi bir

²¹ BELLİ, Oktay: "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik...", a.g.m., s. 95.

ordu bulundurulması, yerel savunma teşkilatlarının kurulması, bol miktarda savaş araç gereçlerinin imal edilmesi gibi faaliyetler bu zorunluluk gereğidir.

Urartu Devleti'nde sınıflaşmaya, halkın yaşayış tarzına (konar göçer veya yerleşik) geçim kaynaklarına dair fazlaca bilğimiz çivi yazılı belgelerin bu konuda yetersizlikleri nedeniyle yoktur. Eldeki belgeler, daha çok inşa kitabeleridir. Urartu coğrafyası gözönüne alındığında, ekonomik ve sosyal hayatın hayvancılığa dayanması gerekmektedir. Dolayısıyla hayvan besiciliğinin ve avcılığın yaşamın belkemiği olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bunlara ek olarak , madencilik, taş işçiliği, yapı işçiliği gibi uğraşlar da tali derecede önem taşımaktaydı.

Urartulular'da halkın et ihtiyacını küçümsemeyecek ölçüde avcılık karşılıyordu. Ayrıca toplulukların hayvan sürülerini vahşi hayvan saldırılarından korumak için uyguladıkları av yöntemleri avcılığın önemini hızla artırmıştır. Böylece yaygın bir gelişen avcılık Urartu toplumunun dinine yansıdığı gibi, yayla tipi hayvancılığa da eşlik ederek gittikçe önem kazanmıştır. Bu nedenle Altın-tepe saray duvarlarını süsleyecek kadar vahşi hayvan mücadelelerini içeren boyalı resimlerin betimlenmesi ve özellikle tunçtan yapılmış kemerler üzerindeki zengin av sahnelerinde yabanıl hayvanlara karşı verilen mücadelelerin sevilerek çok sık işlenmiş olması Urartu toplumuda avcılığın tarım ve hayvan beslemeciliğinin yanında kazanmış olduğu önemi açıkça göstermektedir²².

²² BELLİ, Oktay: "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik.. "a.g.m., s. 45-46.

Urartu coğrafyasında iklim şartları ve yer şekilleri dikkate alındığında, bu coğrafyada tarım yapmanın zorluğu ortaya çıkar. Bu şartlarda bölgede tarım yapmayı başarabilen Urartulular'ın gelişmiş tarım araçlarına sahip olmaları gerekmektedir. Urartuluların demiri çok iyi işledikleri düşünülürse bu oluşumu onlayabilmek dahada kolaylaşacaktır.

Kitabelerde tanrılar veya krallar adına yapılan bahçelerden, üzüm bağlarından söz edilmektedir. Tabii ki buraların bakımından sorumlu görevliler olmalıdır. Merkezi idarenin ülkede kurduğu sıkı rejimde -yakın akraba veya birbirinden farklı etnik yapılardaki toplulukları birarada tutmak için devletin ciddi bir yönetim uygulaması lazımdı- ülke topraklarının ülke yapılarının,merkezi yönetime ait olması da doğaldır.

Beklenmedik tehlikelere karşı (savaş, istila, salgın hastalık, kıtlık, tabii afetler gibi) ihtiyacı sağlamak için ülkenin hemen her yerinde yiyecek depoları kurulmuştur. Ve evlerin altlarına sığınaraklar yapılmıştır²³.

Urartu kralları, maden veya taş ocaklarında çalıştırmak, orduda kullanmak, ülke topraklarının işlenmesini sağlamak ve potansiyel bir nüfus oluşturmak amacıyla özellikle Asur topraklarına çeşitli zamanlarda yağma seferleri düzenlemiş ve bu seferler sonucu esir edilen binlerce insan Urartu ülkesine getirilmiştir²⁴. Böylece ucuz ve kalifiye işgücü sağlanmıştır. Ayrıca Urartu kralları gerek tanrılara

²³ BALKAN, Kemal: "Patnos'ta keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı'Atatürk Konferansları, TTKB, Ankara 1964.

²⁴ YILDIRIM, Reccp: "Urartu'nun..." a.g.m., s. 288.

kurban sunmak, gerek toplumun ihtiyacını sağlamak amacıyla yılda iki kez -biri hayvanların yaylaya çıkışmevsimi olan ilkbaharda diğeri yayladan iniş mevsimi olan sonbaharda- Kafkas ötesine yağma seferleri düzenleyip hayvan sürüleri elde ederlerdi²⁵.

Yağma seferleriyle elde edilen halkın yerli halkla karışıp kaynaştığı düşünülürse, Urartu-Asur etkilenmesi bir nebze olsun açıklanmış olur. Çünkü; özellikle yaşayışla ilgili konularda, Urartu'nun Asur'dan bir anda etkilenmesi söz konusu olamaz. Bu etkilenmenin olabilmesi, belli bir süre birarada yaşamayı zorunlu kılmaktadır.

Urartu Devleti, Hurri-Hitit, Asur-Babil, Kafkasötesi gibi kültür ve medeniyetlerin harmanlandığı yer olmuştur.

Devlet gelirlerine gelince halktan alınan gelir vergisi, bağlı devletlerden alınan vergiler, savaş ganimetleri ve ihracat devletin önemli gelir kaynakları idi.

Urartulular, en parlak dönemlerini Menua, Argişti I ve Sardur III zamanlarında yaşamışlardır²⁶.

²⁵ BELLİ, Oktay: "Urartu Sanatının Sosyo Ekonomik..." a.g.m., s. 67.

²⁶ AKURGAL, Ekrem: "Urartu medeniyeti" DTCF Dergisi, MCMLIX, TTKB, Ankara 1959, s. 68.

Urartulularda belli bir amaç gereği uygulanan “devlet dini” politikası Hititlerde de görülmektedir²⁷. Halk bir bayrak altında din bağı sayesinde toplanmıştır.

Urartulular, biri Asurdan aldıkları çivi yazısı, diğeri yiyecek küplerinin üstüne küplerin içindeki maddenin cinsini, değerini, miktarını belirtmek için kullandıkları hiyeroglif yazısı olmak üzere 2 çeşit yazıyı kullanıyorlardı²⁸.

Sanat eserlerindeki tanrı veya kral tasvirlerinin hemen hepsinde, tanrı veya kralın diğer objelerden daha büyük tasvir edildiği görülür²⁹. Bu özellik merkezi otoritenin devletin her yerine tam anlamıyla etkisini hissettirdiğini gösterir. Merkezin isteklerini harfiyen uygulayan halk, Urartululuk sorumluluğunu almıştır. Yani kendini bu devlete tabi hissettirmektedir.

²⁷ ARIKAN, yasemin: “Hitit Dini” III. Hititoloji Kongresi, Çorum, 1996, s. 1.

²⁸ BİLGİÇ, Emin: “Urartulular” a.g.m., s. 46.

²⁹ BELLİ, Oktay: “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik...” a.g.m., s. 81.

I. BÖLÜM: URARTU DİNİN KAYNAKLARI URARTU TANRI VE TAPINAKLARI

Sözcük anlamına göre din; çeşitli kutsal varlıklara inanmayı ve tapınmayı sistemleştiren toplumsal bir kurumdur. Bu nitelikteki inançları kurallar, kurumlar , töreler ve semboller biçiminde toplayan, sağlayan düzendir. Din, korku ile karışık kutsal sevgi ve saygıyı ifade eder. Sosyologlar, sosyal bir kurum olması dolayısıyla dinin ilk şekillerini incelemişlerdir. E. B. TYLOR, H. SPENCER, E. DURKHEIM gibi sosyologlar dinin gelişme basamaklarını şöyle sıralamışlardır. İnsanlar önce bedenden bir takım olaylarla ayrılan ruh kavramına inanmışlardır (Animizm). Bedenden ayrı tasarımlanan bu canlılık ilkesini zamanla hayvanlara bitkilere nesnelerde uygulamaya başlamışlardır (Animatizm). Giderek gizli güçlerin, şahsi olmayan kuvvetlerin, belirli kişilerde veya yaratıklarda hatta yerlerde gizlendiklerine, yerleştiklerine inanmaya başlamışlardır (Manizm). İçinde majik gücün yada cinin bulunudğuna inanmaya taş, boynuz, pençe, post, deri, bez parçası, figür vb. objelerden yarar ummak için çeşitli pratikler yapmaya başlamışlardır (Fetişizm). Böylece çok tanrıcılığa (Politeizm) ulaşmışlardır. Ve en sonunda da tek tanrıcılığa geçmişlerdir (Monoteizm)¹.

¹ ÖRNEK, S. Veyis: İlkelerde Din Büyü Sanat, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 46, 127, 128.

Urartu dini politeist niteliktedir. Bu sistemde tanrılar hiyerarşisi vardır. Ve bu hiyerarşide tanrılar bir düzenlemeye tabi tutulur ve onlara belli görevler verilir. Din büyük bir sosyal kurum olması dolayısıyla pek çok kurum ihtiva etmektedir. Dinin içinde tanrı veya tanrılar, bunlara edilen dua ve yapılan ibadetler ile bunlar için yapılan tapınaklar vardır.

Din kuvvetli bir sosyal kontrol aracıdır. İnsanlarda yaklaşma ve uzaklaşma hisleri uyandırır. Dolayısıyla toplumda istikrarı sağlar. Dini tören ve ayinler toplumdaki birlikteliği ve dayanışmayı artırdığı gibi farklı değerlere sahip kişi yada topluluklar arasında uzlaşmayı hiç olmazsa asgari anlaşmayı sağlar. Kollektif ayinler, ibadetler, ortak duyguların sürekli kuvvetli kalmasını sağlar. Dini duygu ve düşünceler; insanlar tarafından benimsenerek bazı sosyal grupların meydana gelmesine sebep olmuştur. Din, bu sosyal gruplar aracılığı ile diğer sosyal guraplara etki eder. Din ve kültür karşılıklı etkileşim içindedir. İnsanlar arasındaki sosyal ilişkileri etkisi altında tutar. Dini bayramlar, ortak ibadetler, tanrı inancı, diğer kurumları kuvvetlendirir ve onların fonksiyonlarını yapmalarına yardımcı olur. Devletler, savaşlarla topraklarını genişlettikçe, tanrılarıda yeni alınan toprakların insanlarınca kabul edilirdi. Ekonomik ve politik faaliyetlerle birlikte din de gücünü artırarak adeta siyasi bir kurum olmuştur.

A - URARTU DİNİN KAYNAKLARI

Urartulular, hakkında etraflıca araştırmalar yapılmadan önce bu medeniyete dair bilgileri Asur çivi yazılı belgelerinden daha doğrusu kralların bu ülkeye yapmış oldukları seferlere ait yazıtlarından öğreniliyordu. Son yıllarda gerek yurt içinde gerekse yurt dışında Urartuluların kökeni, dilleri, yaşayış tarzları, yaşadıkları coğrafya, mezar tipleri ve sanatlarına ait araştırmalar, özellikle kazılar bu medeniyete dair bilgilerimizi arttırmıştır. Urartulular, hakkında çivi yazılı belge az olduğu halde Urartululara ait duvar resimleri, kemerler, adak levhaları, mezarlık buluntuları (daha çok mezar hediyeleri olarak kullanılan günlük mutfak eşyaları), tapınak ve çevrelerinde bulunan heykel ve idol türü eşyalar, mühürler ile kazanlar gibi arkeolojik malzemeler bu konudaki açığı bir nebze olsun kapattırmaktadır. Bu materyallerin ışığında Urartuluların ekonomileri, günlük hayatlarında önemli olan unsurları, dini inançları, mezar tipleri, gömme adetleri resim yapma tarzları hakkında bilgi edinebiliyoruz. Ayrıca bu bilgileri, Anadolu, Mezopotamya ve Kafkasötesi medeniyetleri ile karşılaştırabilme olanağı da böylece doğmaktadır. Buna ilaveten adı geçen medeniyetler üzerinde Urartu etkilerini tespit edebilme fırsatı da ele geçmektedir.

Urartu devleti hakkında bilgi veren kaynaklar: Çivi yazılı visakalar ve kabartmalardır². Urartulular'ın en mühim kitabeleri; taş levhalarda, bina bloklarında

² PIOTROVSKİY, B.B.: "Urartu Dini", (Çev. İsmail KAYNAK), DTCF Dergisi, C. 23, 1965 s. 37.

veya kayalar üzerindedir. Bunlarda harplerden, inşa edilen saraylardan, mabedlerden, su kanallarından ve dini konulardan söz edilir³.

Şimdiye kadar Urartululara ait 15 adet kil tablet bulunmuştur. Dini bilgilerimizi 300'ü aşan taş ve kayalara yazılı çivi yazısından öğreniyoruz. Urartu metinleri tanrıya hitapla başlar. Hitaplarda Haldi adının genelde kullanılması en önemli Urartu tanrısının "haldi" olduğunu göstermektedir⁴.

Urartu dinine ait bilgilerin çoğunluğu sanat eserlerinden çıkarılan bilgilerdir. Ayrıca halka ait bir sanat anlayışının varlığından Urartu'nun son zamanlarına kadar söz etmek mümkün değildir. Urartulular'da bir saray sanatının varlığı söz konusudur. Bu sanatın kökeni Yeni Asur ve Yeni Babil'e dayanmaktadır. Krallığın ilk yıllarına ait sanat eserlerinde rastlanan aslan, boğa, hayat ağacı ve kanatlı güneş kursu motifleri Mısır ve Mezopotamyalı tasvirlerdir. Eşyaların çoğunluğu yapı olarak Asurlu içerik olarak ise Urartuludur. Urartu sanatında Hurri, Geç Hitit, Arami, Kuzey Suriye, Yeni Babil, Kimmer ve Kuzeybatı İran sanatının etkileri vardır. Urartu sanatının genel özellikleri şöyle sıralanabilir⁵:

a. Urartu sanatı genelde süsleyicidir.

b. Bitki motifleri sıkça kullanılmıştır.

³AKURGAL, Ekrem: "Urartu Medeniyeti" a.g.m., s. 68.

⁴ BELLİ, Oktay: "Urartular" Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Ansiklopedisi, C. 1, 1982, s. 190.

⁵ BELLİ, Oktay: "Urartulular", a.g.m., s. 197-198.

c. Hayat ağacı motifine bolca rastlanır. Palmet, kozalak, tomurcuk, rozet, yaprak biçimli kargı, dal ve daire ile nokta motifleri kullanılmıştır.

Eşyaların üzerini bezeyen ilginç sahnelerin çok büyük bir kısmı Urartuluların kendilerini temsil etmekte, dolayısıyla da bölgenin sosyo-ekonomik tarihini, etnoğrafyasını ve bugüne kadar çözümlenemeyen mitolojisi ile gizemli kült törenlerini canlı bir şekilde yansıtmaktadır. O çağlarda doğa hakkındaki bilgileri yetersiz, doğa afetleri karşısında güçsüz olan eski Doğu toplumları gibi, Urartu toplumu da doğa üstü erk ve yetiye sahip güçlerin yardımı olmaksızın bu sorunların çözümlenemeyeceğine inanmak zorundaydı. Bu zorunluluk Urartu toplumunu kendi kavrayışının dışında gerçeksiz imgesel güçlerin doğa olaylarını yönettiğine inanmaya yöneltiyordu. Bu şekilde ortaya çıkan dinsel fikirler, bu güçsüzlük dürtüsünden kaynaklanıyordu. Bu nedenle Urartulular, doğa üstü erk ve yetiye sahip tanrılara verimliliğin artması için üzüm bağları, bahçeler ettikleri gibi dinsel ve büyüsel içerikli düşüncelerini mühür ve madeni adak levhaları üzerinde betimleyerek tarımın koruyucu tanrı ve tanrıçalarına buğday, arpa başakları, nar, zeytin v.b. gibi bolluk ve bereketi simgeleyen semboller sunuyorlardı. Mühür ve madeni eşyalar üzerindeki sanat yaratmalarına konu edilen bu ilginç sahneler, herşeyden önce resmi Urartu dininde karşılaşmadığımız kült konuları ile ilgili çivi yazılı belgeleri tamamlamakta ve Urartu toplumunun ekonomik sorunlar karşısında sık sık başvurmak zorunda kaldığı kült törenleri ile de bunların nasıl yerine getirildikleri hakkında somut bilgi edinilmesini sağlamaktadır⁶.

⁶ BELLİ, Oktay: "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme" Anadolu Araştırmaları-VI, 1978, Edb. Fak. Bas. İstanbul, 1979, s. 62.

Urartulular'ın, saray duvarlarına yaptıkları freskler, Urartu dini hakkında ipucu vermektedir. Adilcevaz sarayında bulunan fresklerin motifleri çok sınırlıdır. Gerek Arin-Berd'de, gerek özellikle Altıntepe'de bulunan freskler Urartuluların bu konuda ne kadar ileri olduklarını göstermektedir. Bu motifler arasında baklava dilimleri, rozetler, palmetler nara benzeyen süslemeler yanında kutsal ağacın veya kutsal ağaç sembolünün iki yanında boğalar ve ağacı dölleyen karışık yaratıklar ve tanrılar görülür⁷.

Urartu dinine ait bilgilerimizin önemli bir bölümünü kazılar sonucu ortaya çıkarılan tapınak kalıntıları, tapınak ve çevresinde bulunan eşya ve heykeller ile bu tapınakların inşa kitabeleri vermektedir. Urartululara ait tapınakların en ünlüleri Patnos-Anzavurtepe, Altıntepe, Toprakkale, ve Meher-Kapı'dakilerdir.

Ana kayalara ve munzatom blok taşlara çoğu güzel bir şekilde yazılmış metinler, çok sınırlı istisnaları ile kral kitabelerini teşkil etmektedirler. Çoğu taş kitabeler ve bir kısmı yıllıklar halinde olan bu metinlerde savaş seferleri, istila ve fetihler, şehirler ve araziye su getirmek üzere kanal açma, sulama ve diğer kültür faaliyetleri ile tanrılara sunulan kurbanlardan söz edilmektedir. Ayrıca kalkanlar, miğferler ve kaplar üzerinde de kısa metinler vardır⁸.

Urartu dini hakkında bilgi veren diğer bir kaynak Urartu kutsal plakalarıdır. 1971'de Van'ın Gürpınar Kasabasının 10 km. batısındaki Giyimli (Hırkanis) Köyü

⁷ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" Türk Ansiklopedisi, cilt 33, s. 52.

⁸ BİLGİÇ, Emin: a.g.m., s. 45.

yakınındaki bir tepede 2.000 kadar tunç plaka parçası bulunmuştur. Bu kutsal plakalar eski ve kullanılmış Urartu tunç kemer parçalarının üzerini yeniden dini tasvirlerle süsleyerek veya herhangi bir tunç levha parçası üzerine dini bir sahnenin işlenmesi suretiyle vücuda getirilmişlerdir. Bu plakalar üzerinde; kadın veya erkek tanrı ve ona tapınmaya gelen şahsın bulunduğu, yüzleri ve vücutları cepheden tasvir edilen tanrıların bulunduğu ve yalnız bir insan başı veya başları yahut bir gövde üstünde iki veya üç insan başının bulunduğu plakalar olmak üzere 3 gruba ayrılmaktadır⁹.

Giyimli'de bulunan bu tunç levhaların çoğunluğu adak levhası, kemer, okdanlık parçaları, pendants, at alınlıkları v.s. dir. Giyimli tunç levhalarında 250 kadarı halen Adana Bölge Müzesi'ndedir. Giyimli tunç levhalarının bunların dinî maksatlarla, muhtemelen bir mabede adanmak suretiyle kullanılmış olabileceğini düşünen O. A. TAŞYÜREK "adak levhaları" adını vermiştir. Bir bölümü önceleri kemer olarak kullanılan parçalar üzerine 2 kez işlenmek suretiyle yapılan Urartu tanrı, rahip ve cinleri yada tanrılara kurban götüren veya alem taşıyan Urartulu muhtelif figürleri v.s. konu alan bir yada daha çok figür ihtiva edebilen bu adak levhalarından bazılarının tipik Urartu özellikleri taşımalarına karşın bozulmuş sanat olarak adlandırılacak kötü işçilik gösteren eserlerin daha çok oldukları dikkati çekmektedir¹⁰.

⁹ BİLGİÇ, Emin: a.g.m., s. 65-67.

¹⁰ TAŞYÜREK, O.A.: "Giyimli (Hukani) Adak Levhalarından Örnekler", Belleten, s. 165-168, 1978 Cilt. XLII, TTKB., Ankara, 1978, s. 201-202.

Levhalar üzerinde kullanılan bezeme unsurları hangi hayvanın hangi tanrıyı temsil ettiğini, bolluk ve bereket için kutsal ağacın aşılmasının nasıl olduğunu ve bu bezemelerdeki Asur etkisini gözler önüne sermektedir.

Urartu kaya ve taş kabartmalarından bize ulaşanların sayısı azdır. Urartululara ait en güzel kabartmalar Adilcevaz'da bulunmuştur. Bunlar üzerinde tanrı tasvirleri, dini törenler ve tanrıları simgeleyen çeşitli hayvan sembolleri ile kutsal hayat ağacı bulunmaktadır. Urartu heykellerine gelince insan figürlerinden başka aslan başlı boğanın üzerinde duran tanrılar, kanatlı sfenksler, griffonlar, kanatlı boğalar ve aslanlar şeklindedir. Urartu madeni eserleri arasında tunç kazanların özel bir yeri vardır. Kült eşyası olarak tapınaklarda ve mezarlarda kullanılmışlardır. Urartululara ait heykel ve bu tür malzemeler daha çok bu medeniyete dair yapılan mezarlık kazıları sonucu çıkarılmıştır¹¹.

Urartu madeni eserleri arasında kemerlerin önemli yeri vardır. Kemerler üzerindeki tasvirlerde; kanatlı, boynuzlu ve akrep kuyruklu arslan, keçi veya at figürlerine ilaveten ok atan, kuş, at yada arslan başlı adamlar, siren figürleri ve diğerleri gibi hayal mahsulü yaratıklar yer almaktadır¹². Urartulular, bezeme aracı olarak tanrı, tanrıça, cin, kral, insan figürleri ve farlı varlıkların organlarının birleştirilmesiyle oluşturulan yaratık motiflerini ağırlıklı olarak kullanmışlardır. Gerek kaya kabartmaları, boyalı duvar resimleri gerekse mühür ve tunçtan madeni eşyalar üzerin-

¹¹ BİLGİÇ, Emin: a.g.m., s. 69-73.

¹² TAÇYÜREK, O.A.: Adana Bölge Müzesindeki Urartu Kemerleri (The Urartion Belts in the Adana Regional Museum) Ankara, 1975.

deki tanrı figürleri merkezde ve taşrada aynı tasvir özellikleri gösterirler. Örneğin; Bir Karmir-Blur mühründe boğa üzerindeki tanrı Teişeba Adilcevaz'daki boğa üzerindeki Teişeba ile –yalnızca ebat ve bezeme ayrıntıları hariç– aynıdır. Her iki resimde sanki yapay bir taslak gözönüne alınarak yapılmış gibidir¹³.

Urartu yazıtları mahiyetleri bakımından 3 gruba ayrılırlar¹⁴:

a) Yapı yazıtları: Bütün Urartu beyleri yaptıkları tesisat için birer yazıt bırakmışlardır¹⁵.

b) Zafer ve harp yazıtları: Urartu beyleri harplere ve kazandıkları zaferlere dair de yazıtlar bırakmışlardır¹⁶.

c) Taktis ve vakıf yazıtları. Bunlar tapınaklara yapılan vakıf ve tanrılara yapılan kurbanlar için yazılmış yazıtlar¹⁷.

¹³ BELLİ, Oktay: "Urartulular" a.g.m., s. 198.

¹⁴ AR, M. Selçuk: Urartu Klavuzu, Maarif Matbaası, İstanbul, 1944, s. 38.

¹⁵ Böyle bir yapı yazıtına Alniunu Kenti'nde rastlanılmıştır. Yazıtta "... Lutipri oğlu Sardur şöyle söyler: Ben bu taş blokları Alniunu kentinden getirdim. Bu duvarı ben yaptım..." BELLİ, Oktay: "Aniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi" And. Arş. VIII, 1980, Edb. Fak. Bas. İst. 1982, s. 118. Ayrıca Karahan 2 yazıtında da şöyle yazar: "... Sardur oğlu İşpuini hem yeni bir kale inşa etti, hem yeni bir bağ kurdu. Bir otlak (ve) yeni bir meyva bahçesi kurdu..." DİNÇOL, A.M.-KAYAKLI, E.: Van Bölgesinde Bulunmuş yeni Urartu Yazıtları, Edb. Fak. Bas. İstanbul, 1978, s. 16.

¹⁶ Bir zafer yazıtında şöyle yazar: "... İşpuini'nin oğlu Menua sefere çıktı. Huradinaku şehrini (ve) Gidimaru şehrini aldı., ... Huradinaku şehri (ki oraya) hiçbir zaman önceki krallar ulaşamadılar..." "BALKAN, K. "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri" Anatolia (Anadolu) s. 5, AÜ. DTCF. C. M. CMLX, Ankara, s. 750.

¹⁷ Musasir'de yer alan Meher-Kapı yazıtından buranın bir kült merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu mahiyette diğer bir yazıt da Yeşilaliç'ta rastlanmaktadır. SEVİN, V. -BELLİ, Oktay: "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi", And. Arş. IV-V (1976-77) Edb. Fak. Bas. İst. 1977.

Yazıtların yazılma tertibi şöyledir. Önce yazıtı yazdıran beyin adı, kimin oğlu olduğu ve yaptığı işler. Eğer yazıt bir harp yazıtı ise kiminle ve niçin harp ettiğini, harbin neticesi ve zaptettiği yerleri bildirir. Yazıt bir yapı yazıtı ise hangi tesisatı yaptığını, hangi kanalı hangi maksatla kazdığını, hangi şehri tamir veya tesis ettiğini yazar. Yok eğer yazıt bir vakıf ve takdis yazıtı ise tapınağa ne vakıf edildiğini, hangi tanrıyı neyin kurban edilidğini bildirir. Bundan sonra yazıtın “lağnat, ilenç” kısmı gelir. Ve bu kısım şöyledir¹⁸.

“Her kim ki bu yazıtı tahrip ederse,

Her kim ki bu yazıtı zarara sokarsa,

Her kim ki bu yazıtı yerinden oynatırsa,

Her kim ki bu yazıtın yerini değiştirirse,

Her kim ki buyazıtı toprağa gömer veya suya atarsa,

Her kim ki bu yazıtı ben yaptım, ben yazdırdım diyerek ondaki ismi kazıyıp kendi ismini yazdırırsa,

Bütün tanrılar onun ailesini, çocuklarını neslini memleketten kovsun ve imha etsin.”

Yazıtlar tanrı korkusu uyandırılarak koruma altına alınıyordu. Bu durum ülkede dinin ne kadar etkili bir unsur olduğunu göstermektedir.

¹⁸ AR, M. Selçuk: Urartu Klavuzu, a.g.e., s. 39.

Eksiği-fazlasıyla 500 kadar olan Urartu belgelerine Karahan'da bulunan kitabeler de eklenmiştir. Karahan kitabeleri tanrılar adına yaptırılan şehirleri ve buşehirleri hangi kralın inşa ettirdiğine dair belgelerdir.

Karahan'da bulunan yazıtların hangi karal tarafından hangi tanrıya yaptırıldığı şöyle bir liste ile gösterilebilir¹⁹:

Karahan 1	Karahan 2	Karahan 5	Karahan 7	Karahan 8
İşpuini oğlu Menua (dua kısmında babası Sardur)	Sardur oğlu İşpuini (dua kısmında oğlu Menua)	İşpuini oğlu Menua (dua kısmında babası Sardur)	İcraatı yapan kesin değil (dua kısmında Sar- dur oğlu İşpuini ve oğlu Menua)	Sardur oğlu İşpuini (dua kısmında oğlu Menua)
dUra URU Arşuniuini	dUka dHaldini URU	dUka URU Arşuniuini	dUra ?	dUka dHaldini URU

Tarihi açıdan ele alındığında Karahan yazıtlarının İşpuini ve Menua devirlerindeki geniş kapsamlı bir şehir kurdurma faaliyetinin başlangıcını vurguladıkları görülmektedir. Şehir kurdurmak sadece bir bayındırlık eylemi değil, çeşitli nedenlere dayanan yeni bir iskan politikasının gereği olarak kabul edilmelidir. Bu politika Kevenli yazıtının gösterdiği şekilde imparatorluk topraklarına yeni katılan bölgelerden getirilen insanların, Urartu Devleti için kullanılmak üzere iskana zorlanması ve siyasal amaçlara hizmet ettiği gibi, devletin

¹⁹ DİNÇOL, A.M.-KAVAKLI, E.: Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Edb. Fak. Bas. İstanbul, 1978, s. 1. DİNÇOL, A.M. ve KAVAKLI, E.: "Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı" And.Arş. V. 1978 Edb.Fak.Bas. İstanbul 1979, s. 27.

toplumsal bünyesinden kaynaklanan yeni bir sosyo-ekonomik düzenlemenin de sonucu olmalıdır²⁰.

Duvar resimlerinin ve kabartmalarının bulunduğu Altıntepe, Arin-Berd ve Anzavurtepe’de nebat, çiçek ve geometrik motiflerle teşkil olunan kompozisyonlar, kutsal ağacın iki tarafındaki kanatlı cinler, kanatlı sifenksler, mukaddes hayvanlar üzerindeki tanrılar, hayvanlar arasındaki mücadele ve diğer hayvan sahneleri en çok sevilen ve kullanılan motiflerdir. Bunlar arasında dini motifler ve yalnız süsleme amacıyla yapılan motifler fazladır. Urartu sanatının çok sevilen kanatlı cin ve mukaddes ağaç motifi diğer eşya üstünde de yani madenden ve fildişinden yapılmış eserlerde de görülmektedir. Urartu kabartmalarında ve duvar resimlerinde daima rastlayabileceğimiz diğer bezeme türü tanrı boğalarının sırtlarına konan halının resmidir²¹.

Urartu dini hakkında bilgi veren bir diğer kaynak grubu da mühürlerdir. Urartu mühürlerinde mühür üzerine işlenmiş olan sahneleri günlük hayattan alınan ve dini konular olmak üzere 2’ye ayırabiliriz. Yürüyüş halinde mitolojik varlıklar, grifon, ejder, çeşitli hayvan ve hayvan başları, kutsal ağaç, güneş kursu, araba ve av sahneleri başlıca konulardır. Kutsal ağacın iki yanında karışık varlıklar, ağaca doğru ilerleyen hayvanlar, tanrılarla birlikte betimlenmiş kutsal ağaç çok sevilen

²⁰ DİNÇOL, A.M.- KAVAKLI, E.: “Karagündüz Köyünde...”, a.g.m., s. 28.

²¹ ÖZGÜÇ, Tahsin: Altıntepe-I, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri (Architectural Monuments and Wall Paintings, TTKB. Ankara, 1966, s. 14-22.

bezeme öğeleridir²². Bunlar bir yandan tapınma ile ilgili şekilleri gösterirken diğer yandan Urartu panteonunun çeşitli tanrılarını ve onların karakterleri ile sembollerini ortaya koymaktadır. Asur sanatının Urartu sanatına etkisi mühürlerde de görülür. Kutsal ağaçla ilgili kült sahneleri bunların en önemlisidir²³. Ayrıca güneş tanrısını semgeleyen güneş kursu motifi Urartu mühürlerinde rastlanan bir diğer bezeme unsurudur. Bu motif Urartu mühürlerinin yanında Asur ve Hitit mühürlerinde de görülür²⁴. Buna ilaveten Hitit mühürlerinde görülen aslanlı, boğalı, eli asalı v.s. tanrı veya tanrıçalara Urartu sanatında da rahatlıkla rastlanabilir.

Urartulularda (NA4 pulusile) adı verilen taç stellere tapma geleneğinin oldukça yaygın olduğunu keramik mühür ve mühür baskıları üzerindeki ilginç sahneler ile açık hava tapınaklarındaki taç stel ve stel alınlıkları açıkça kanıtlamaktadır²⁵.

Urartu dini ile yakından ilgisi olacağını düşündüğümüz Urartu mitolojisine dair günümüze çivi yazılı belge kalmamışsa da zengin motifli Urartu resim sanatı bu boşluğu bir nebze olsun kapatmaktadır. Resimlerdeki tasvirler tanrılarını, karışık yaratıkları, av sahnelerini, çeşitli bitki ve çiçekleri göstermektedir. Bu sahneler

²² ÇELİKEL, Sedat: "Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Bir Grup Urartu Mührü", Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1987 Yıllığı, Ankara, 1988, s. 69.

²³ BİLGİÇ, Emin: "Uartulular" a.g.m., s. 76.

²⁴ ÖZGÜÇ, Nimet: "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları", Belleten, S. 161-164, 1977, C.XLI, TTKB, Ankara, 1977, s. 364-381. Aynı konuda ayrıntılı bilgi almak için bkz. ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Ege Üni. Bas. İzmir, 1984, s. 88.

²⁵ BELLİ, Oktay: "Alinu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi", a.g.m., s. 125.

günlük yaşam sorunlarından başka urartu insanının gizemli düşüncelerini dinsel inanç ve yaşama bakış açılarını yansıtmaktadır. Çünkü Urartu toplumunda mitoloji sadece malzeme deposu olmayıp aynı zamanda sanatın da temelini oluşturunuyordu²⁶. Bu sahnelerden mitolojik nitelik taşıyanları ayırabilmemiz için önce mitoloji nedir bunu bilmeliyiz. Mitos belirli bir durumda doğan ve belli bir amacı olan insan hayalinin bir ürünüdür. Yani mitoloji hayalle bilimsel düşüncenin en basit şeklinin kendine özgü bir karışımıdır²⁷. Mitoloji bilimsel tanımı ile Yunanca mythos, Masal, efsane; logos; söz ve bilgi kelimelerinden oluşur ve çok tanrılı dinlerde tanrı ve yarı tanrıların yaşantılarını, insanlarla ilişkilerini, diğer efsanevi yaratıklar hakkındaki öyküleri içeren efsaneler bilgisi anlamında kullanılır. Yunan ve roma sanatçıları mitolojiden esinlenerek pek çok ürün vermişlerdir²⁸.

Mitolojilerin konusunu; Tanrıların nereden geldikleri (Teogoni), Evrenin nasıl oluştuğu (Kozmogoni), İnsanların nereden geldikleri ya da nasıl oluştukları (Antropogoni), İnsanın ve dünyanın geleceği (Eskatoloji) gibi konular oluşturur. mitolojiler tanrıların ve kahramanların söz konusu edildikleri olağanüstü kutsal ve değişik bir hayat alanında geçerler. Bu alanı dolduran yüce varlıkların ve kahramanların yaptıkları “akıl almaz işler” bütün ayrıntılarıyla anlatılır. Bu anlatımda epik ve dramatik bir dil kullanılır. Mitolojiler sadece dünyanın, bitkilerin, hayvanların yaratılışını değil aynı zamanda adetlerin, kurumların, törenlerin de ilkin

²⁶ BELLİ, Oktay: “Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme”, And. Arş. VII, 1979, Edb. Fak. Bas., İstanbul, 1981, s. 61.

²⁷ ARIKAN, Yasemin: “Hitit Mitolojisi” (Basımda), s. 1.

²⁸ SALTUK, Secda: Arkeoloji Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 121.

nasıl ortaya çıktıklarını konu edinirler. Daha önemlisi bu adetlerin, kurumların, ritlerin kutsallığını kutsal sayılan ilk zamanlara bağlayarak gelenekseli destekler ve güçlendirirler. Başka bir söyleyişle kurumların, geleneklerin, törenlerin ve ayinlerin toplum için kutsal sayılmaları ancak efsanelerin doğrulanmasıyla mümkündür²⁹.

İnsanların anlaşılmasında bir araç olarak kullanılan sanatı ya içinde geliştiği ekonomik ve teknik üretim yada toplumsal ilişki ve gereksinimler belirler. Yani Urartu sanatı dini inancı büyüsel inanç ve mitoloji etkisindedir³⁰.

Hurrilerle akrabalığı, bilinen Urartuluların Hitit ve Asur etkisinde de kaldığı düşünüldüğünde bu medeniyetlerin mitolojilerine bakmanın Urartu mitolojisi açısından önemli olması düşünülebilir. Hurriler, Sümer, Babil edebiyat mahsullerini kendi özelliklerini de katarak Anadolu'ya intikal ettirmişlerdir. Hurrilere ait en bilinen mitoloji "Kumarbi Efsanesidir". Kumarbi Efsanesi, Sümer-Babil medeniyetiyle Anadolu'nun ve kadim şarkla Yunan medeniyetinin temas yollarını açıklamakta ve Hurri kavminin tarihi hüviyetini biraz daha bariz olarak belirtmektedir. Kumarbi Hurrilerin baştanrısıdır³¹. Bu destanda Alulu, Anu ve Kumarbi anlatılmaktadır³². Bu tanrılar arasında halef-selef ilişkisi olup, destanın konusu tanrılar arasındaki iktidar mücadelesidir. Destanda zaman zaman insanlar,

²⁹ ÖRNEK, Sedat Veyis: 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü..., a.g.e., s. 190-210.

³⁰ BELLİ, Oktay: "Urartu mitolojisi.." a.g.m., s. 62.

³¹ GÜTERBOCK, H.G. "Kumarbi Efsanesi", (Çev. Kemal BALKAN), DTCFD C. V, s. 5, Ankara, 1947, s. 661.

³² ARIKAN, Yascmin: "Hitit Mitolojisi" a.g.m., s. 5.

gerçek dışı yaratıklardan da sözedilmektedir. Şüphesiz tanrılar dışındaki bu oluşumların insanların dini inançları ve yaşantıları ile ilgisi büyüktür.

Urartu mitolojisi hakkında çivi yazılı belge bulunmadığından bu konuda kesin birşey söylemek mümkün değildir. Urartu mitolojisine dair yapabileceklerimiz bu medeniyete ait kemerler, mühürler, adak levhaları, duvar resimleri gibi malzemelerdeki tasvirleri anlamlarına göre yorumlamakla sınırlı kalmaktadır. Örneğin Eski Van'da ele geçen kalıntılar üzerinde hayat ağaçları, kartallar (ya da leylek) ile boynuzlu yılan ejderi motifi betimlenmiştir. Bu ilginç sahne yaşanmış günlük sorunlardan çok halk arasında köklü bir şekilde yaşayan efsaneyi canlandırır gibidir. Çünkü ölümsüz yaşamı simgeleyen hayat ağaçları göğün gücünü yansıtan kartal, yerin gücünü yansıtan yılan ejderi yüksek değerdeki bezeme öğeleridir. Kartal ile yılanın savaşı aslında yer ile göğün dolayısıyla iyi (gök) ile kötü (yer) nün yani karşıt iki büyük tanrısal gücün savaşıdır³³. Bu mücadeleyi göğü simgeleyen kartalın kazandığı görülür. Çünkü diğer toplumlarda olduğu gibi Urartulularda da gök insanlardan uzak yani ulaşılmaz olması dolayısıyla bir uluhiyet ifade etmekteydi. Yer ise insanın ayağını bastığı yerd.

³³ BELLİ, Oktay: "Urartu Mitolojisi" a.g.m., s. 70-73.

B. URARTU TANRI VE TAPINAKLARI

Çoğu devlette din ayırıcı bir etkidir. Oysa Urartu Devleti'nin temel taşlarından biri haline getirilen "Devlet Dini" birleştirici bir özelliğe sahiptir. Asur tehlikesi ortaya çıkana kadar dağınık bir hayat süren konfederasyonlar bu tehlike karşısında birleşmişlerdir. Doğu Anadolu yüksek yaylasında ve dağlık bölgelerinde, aynı kökenli veya farklı kökenli olarak dilediği gibi yaşayan bu konfederasyonları tek bir bayrak altında toplamak kolay olmamıştır. Bu durum büyük bir organizasyonu gerektirmiştir. I. Sarduri'nin torunu Menua en büyük organizatördür. Babası İspuini ile ortak saltanatlarında akıllıca bir strateji uygulayarak Hurri-Urartu kökenli "akraba" halklar ve "yabancı" etnik toplumlarca kutsanmakta olan bütün tanrıları ve inançları içine alan çok geniş tabanlı ancak, belirli kurallara dayanan "Urartu Panteonu"nu ve "Devlet Dini"ni tesis etmiştir³⁴.

Urartu devleti'nin genişlemesiyle ülkeye katılan yeni bölgelerde idarenin sağlanması için yeni bölgelerde yaşayan ayrı kabilelerin ibadet ve tapınmaları birbirine uygun hale getirilerek yerel tanrı ve tanrıçaların da bulunduğu geniş bir panteon kurulmuştur³⁵. Bu uygulama Menua'dan sonra da değişmez bir devlet politikası gibi devam ettirilmiştir. Ayrıca dinde yapılan bu reform hareketleri ile geniş çapta uygulanmaya başlanan devletin "Sosyo-Ekonomik" açıdan ve diğer yönlerden kalkınmasını sağlayan "İskan Politikası"nda da istenilen amaca

³⁴ TARHAN, Taner: "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri" IX. TTK, I. Cilt, (Ankara 21-25 Eylül 1982). TTKB, Ankara, 1986. s. 288-289.

³⁵ PLOTROVSKY, Boris: "The Ancient Civilization of Urartu", Geneva, 1969, s. 66.

ulaşılmıştır. Mesela, Argiştı zamanında Hate ve Supani'den getirilen 6.600 savaşçı Erebuni (Ari-Berd) şehrinde yerleştirilir. Ancak bu toplumun tanrısı olan Anadolu/Luwi kökenli ^dIm-mar-si-ia onlarla birlikte Urartu ülkesine taşınmış ve bu tanrı için bur su-si³⁶ inşa edilmiştir³⁷. Böylece Urartu dini etnik, kültürel ve politik elemanları içinde toplamış ve bunların eski ve köklü yerel inançlarla uzlaşmasını sağlamıştır. Tanrılarla birlikte totemistik ve animistik inançlar da birleştirilmiştir³⁸.

1. Urartu Tanrılar Alemi

Urartulular, tabiat kuvvetlerini tanrıların yönettiklerine inanırlardı. Onlar tanrılarını insan formunda ve kutsal hayvanlarıyla birlikte betimlenmişlerdir. Birçok Urartu mühründe tanrılar ve kutsal hayvanlarının fantastik varlıklar halinde betimlendiklerini görmek olasıdır³⁹.

Urartu çivi yazılı metinleri ilk satırlarında tanrılara hitapla başlarlar. Bu hitaplarda Haldi adına sıkça rastlanması Urartu panteonunun en önemli tanrısının Haldi olduğunu gösterir⁴⁰ LEHMANN-HAUPT, F.W. KÖNIG gibi araştırmacılar

³⁶ Su-Si: Bazen çadır-kutsal yer bazen bir kült yapısı bazen de kare cella'lı Urartu tapınağı olarak kabul edilmektedir.

³⁷ TARHAN, Taner: "Urartu Devleti..." a.g.m., s. 290.

³⁸ PLOTROVSKIY, Boris: Urartu, a.g.e., s. 67.

³⁹ ÇELİKEL, Sedat: "Anadolu Medeniyetleri..." a.g.m., s. 69.

⁴⁰ PLOTROVSKIY, Boris: "Urartu Dini", (Çev. İsmail KAYNAK), DTCFD, C. 23, Ankara, 1965, s. 37.

baştanrı Haldi'ye bakıp Urartu diline Haldice, Urartu memleketine de Haldia demek istemişlerdir⁴¹. M.Ö. 13. ve 11. yy.'lar arasındaki Pre-Urartu (Ön-Urartu) döneminde konfederasyonlara hakim boyun tanrısı iken, Haldi sonra feodal bey ve eyalet yöneticileri tarafından da benimsenmiştir⁴². Kral, panteonun baş tanrısı Haldi'nin "Baş Rahibi"dir. Ve onun himayesindedir. Savaşlar, barışlar, imar faaliyetleri ve tüm girişimler daima "Haldi'nin yardımı ile" yapılmaktadır. Haldi o zamana kadar kutsamakta olan tüm "yerli ve yabancı" tanrılar üzerinde bunları birleştiren kralla birlikte devleti himayesinde tutan Baş Tanrı-Milli Tanrı-Devlet Tanrısı'dır. Kurucu tanrı olarak devleti ve devletin tanrısal gücünü temsil etmektedir. İlgili yazıtlara göre yeni kurulan bazı şehirlere de "Haldini URU = dHaldi şehri adı verilmiştir. Bu arada-muhtemelen "Devlet Dini"nin bir kuralı olarak- diğer tanrıların adları da verilerek bu uygulamanın devam ettiği görülür: Teişebaini (=Karmir-Blur)⁴³, Tuşpuea (=Tuşpa) gibi⁴⁴.

Haldi şerefine zaman zaman kurbanlar kesilir, adak olarak da kıymetli madenlerden taşlardan, fildişinden, kıymetli ağaçlardan yapılmış çeşitli ve zengin eşya verilirdi⁴⁵.

⁴¹ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" a.g.m., s. 38.

⁴² BELLİ, Oktay: "Urartulular", a.g.m., s. 190.

⁴³ TARHAN, Tancr: "Urartu Dininin..." a.g.m., s. 290-291.

⁴⁴ ERZEN, Afif: Doğu Anadolu ve Urartulular (Eastern Anatolia and Urartians), TTB, Ankara 1992, s. 26-27.

⁴⁵ ÖZGÜÇ, Tahsin, Altın-tepe-II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler (Tombus, Storhouse and Ivarics), TTKB, Ankara, 1969, s. 3.

Urartu pantheonunun en önemli tanrısı Haldi savaş ve zafer tanrısıydı. 2. Önemli tanrısı Teişeba şimşekler ve fırtınalar tanrısıydı. 3. önemli tanrı Şivini güneş tanrısı idi. Her üç tanrının da ayrı ayrı sembolleri vardı. Tanrılar bazen bu sembollerle bazen de sadece semboller aracılığıyla tasvir edilirdi. Haldi aslan üzerinde sakallı veya sakalsız tasvir edilirdi. Teişeba boğa üzerinde elinde asa ile tasvir edilirdi. Şivini ise kanatlı güneş kursu ile düz formda resmedilirdi⁴⁶. Urartululara ait ilk araştırmalarda bazı araştırmacılar Haldinin kutsal hayvanının boğa olduğunu ileri sürmüşlersede elde edilen yeni bulgularla bu fikrin inandırıcılığı kalmamıştır⁴⁷.

Hurrilerle Urartulular arasındaki ilişkiler yalnız dil sahasında kalmayıp diğer kültür alanlarında da varlığını açıkça göstermektedir. Kaynakların verdiği bilgilere göre Urartu ve Hurri tanrı ve tanrıçalarının aynı menşeyden gelmeleri çok ilgi çekicidir. Teişeba/Teşaba, Hurrilerin baştanrısı ve Fırtına tanrısı Teşup ile aynıdır. Ayrıca bu tanrıların eşleride aynıdır. Teşup'un eşi "Hepat" Urartu tanrısı Teişeba'nın eşi "Huba" adını taşımaktadır. Güneş tanrısı Şivini'de Hurrilerin Güneş tanrısı Şimiği (Şamaş) ile aynıdır. Urartu ve Hurri tanrılarının aynı menşeye dayanması her iki kavim arasındaki akrabalığı ve kültür birliğini ifade eder⁴⁸.

⁴⁶ PLOTROVSKIY, Boris: Urartu..., a.g.e., s. 66-67. Eski şark kavimlerinde güneş tanrısı adaletin koruyucusu olarak kabul edilirdi. KINAL, Firuzan: Eski Anadolu Tarihi, TTKB, Ankara, s. 20.

⁴⁷ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Ege Üni. Bas. İzmir, 1984, s. 84.

⁴⁸ ERZEN, Afif: Doğu Anadolu ve... a.g.e., s. 26-27.

Yöneticiler ve halk çok dindardı. Çok tanrılı dinlerin gereği olarak tanrılara panteondaki yerlerine ve derecelerine göre kurban takdim edilir, tipleri aynı ebatları farklı mabedler yaptırılırdı⁴⁹.

M.Ö. 9. yy.'ın sonlarına doğru Urartu krallarından İşpuini ile oğlu Menua'nın ortak krallıkları döneminde ulusal tanrı Haldi için yapılan Meher Kapı (Mheri-Dur, the Gate of Mhera) 4 m. yüksekliğinde ve 2.70 m. genişliğinde anıtsal bir kaya nişidir. Ana kayanın oyulmasıyla biçimlendirilen kapı biçimli nişin çevresi iki çerçeve ile çevrelenmiştir. Bu anıtsal taş kapıya halk biçiminden dolayı 'Kör Kapı', "Yalancı Kapı", "hazine Kapısı" demektedir. İki kez yinelenen ve tapınağın duvarına yazılan yazıtta 79 tanrı adı vardır. Ayrıca bunlara kesilen kurbanların cinsi ve sayıları da yer almaktadır⁵⁰. Meher-Kapı Musasir (Urartuca Ardini) şehrinde olup, bu şehir bugünkü Irak'da Rovanduz yakınındadır. Asur'un merkezi ülkesinde olan şehir M.Ö. 9. yy'ın son çeyreğinde Urartulular'ın eline geçmiştir. Urartu baş tanrısı Haldi'nin çok önemli bir kült merkezi olan Musasir 714 yılına kadar Urartu egemenliğinde kalmıştır ki bu durum Urartulular'ın uzun müddet Asur merkezi bölgesinin bitişiğinde tutunmuş olduklarını gösterir⁵¹.

⁴⁹ BİLGİÇ, Emin: Erzurum ve Çevresinin Urartu Tarihindeki Yeri ve Urartulular'ın Ermeniler ile Münasebetleri İddiasının Münakaşası, Şafak Matbaası, Ankara, 1993, s. 17.

⁵⁰ BELLİ, Oktay: "Urartulular" a.g.m., s. 191.

⁵¹ ERZEN, Afif, Doğu Anadolu ve Urartular, a.g.e., s. 29.

Urartu dinini tetkik etmek için Meher Kapısı Kitabesi önemlidir. Bu listede bulunan tanrı adları ve tanrılara sunulan kurbanlar ile bunların cins ve adetleri şöyledir⁵².

Tanrının Adı	Sunulan Kurban Cinsi ve Adedi
1. Haldi	17 Boğa, 34 Koyun
2. Teişeba	6 Boğa, 12 Koyun
3. Şivini	4 Boğa, 12 Koyun
4. Hutuini	2 Boğa, 4 Koyun
5. Turanî	1 Boğa, 2 Koyun
6. Ua	2 Boğa, 4 Koyun
7. Nalaini	2 Boğa, 4 Koyun
8. Şebitu	2 Boğa, 4 Koyun
9. Arsimela	2 Boğa, 4 Koyun
10. Anapşa	1 Boğa, 2 Koyun
11. Diduaini	1 Boğa, 2 Koyun
12. Şelardî	1 Boğa, 2 Koyun
13. Tanrı Haldi Silahına	1 Boğa, 2 Koyun

⁵² PLOTROVSKY, B.B: "Urartu Dini...", a.g.m., s. 38-40. Liste için bkz. PLOTROVSKİY B.B., II Regno Dı Van Urartu, Roma Edizioni dell, Atene o, 1966, s. 319-320, Asur Kralı Sargon II'nin Anadolu'ya yaptığı 8. seferde Meher Kapı'yı yağmaladığı, burada yer alan pek çok eşyayı beraberinde Asur'a götürdüğü Sargon'un bu seferine ait yazıtından öğrenilmektedir. THUREAU-DANGIN, François: Une Relation De La Huitieme Campagne De Sargon (714 av. J.-C.) Paris, 1913.

14. Atbinî	1 Boğa, 2 Koyun
15. Kuera	1 Boğa, 2 Koyun
16. Eliprî	1 Boğa, 2 Koyun
17. Tarainî	1 Boğa, 2 Koyun
18. Adaruta	1 Boğa, 2 Koyun
19. İrmuşinî	1 Boğa, 2 Koyun
20. ILU aluşe Uruliliu ve Yuali	1 Boğa, 2 Koyun
21. Alaptuişinî	1 Boğa, 2 Koyun
22. Erina	1 Boğa, 2 Koyun
23. Şinirî	1 Boğa, 2 Koyun
24. Unina	1 Boğa, 2 Koyun
25. Airainî	1 Boğa, 2 Koyun
26. Zuzumaru	1 Boğa, 2 Koyun
27. Hera	1 Boğa, 2 Koyun
28. Araza	1 Boğa, 2 Koyun
29. Ziukunî	1 Boğa, 2 Koyun
30. Zira	1 Boğa, 2 Koyun
31. Artşibedinî	1 Boğa, 2 Koyun
32. Amî	1 Boğa, 2 Koyun
33. Haldinin iniriasie'sine	1 Boğa, 2 Koyun
34. Haldinin alsuisie'sine	1 Boğa, 2 Koyun

35. Haldinin dirusie'sine 1 Boğa, 2 Koyun
36. Haldi'nin savaşıcılığına 1 Boğa, 4 Koyun
37. Teişeba'nın savaşıcılığına 2 Boğa, 4 Koyun
38. Artuharasau 2 Boğa, 34 Koyun
39. Arda şehri, yani Musasir tanrısı Arda'ya 1 Boğa, 2 Koyun
40. Kumenu şehri tanrısına 1 Boğa, 2 Koyun
41. Tuşpi 1 Boğa, 2 Koyun
42. Haldi şehri tanrılarına 1 Boğa, 2 Koyun
43. Artsunîuinî şehri tanrılarına 1 Boğa, 2 Koyun
44. Haldi'nin desie'sine 1 Boğa, 2 Koyun
45. Şuba 1 Boğa, 2 Koyun
46. Haldi tanrısının kapısına 1 Boğa, 2 Koyun
47. Eridiç (iridia) şehrindeki Teişeba tanrısının kapısına 1 Boğa, 2 Koyun
48. Uişine şehrindeki Şivini tanrısı kapısına 1 Boğa, 2 Koyun
49. Eliaha 1 Boğa, 2 Koyun
50. Haldi'nin arnie'sine 1 Boğa, 2 Koyun
51. Haldi'nin usmasie'sine 1 Boğa, 2 Koyun

52. Haldi mabedi tanrıları 1 Boğa, 2 Koyun
Susilere
53. Talapura 1 Boğa, 2 Koyun
54. Kilibanî 1 Boğa, 2 Koyun
55. Memleketlerin (belki de 1 Boğa, 2 Koyun
toprağın) tanrısına
56. Sınırların (dağların) 1 Boğa, 2 Koyun
tanrısına
57. Göller (denizler) tanrısına 2 Boğa, 14 Koyun
58. Athananau tanrılarına 2 Boğa, 14 Koyun
59. ... Tanrısına 2 Boğa, 14 Koyun
60. ILANI Gamrutî 4 Boğa, 18 Koyun
(Bütün tanrılara)
61. Haldi'nin Niribie'sine — , 4 koyun
62. Nişi şehrindeki Ua Kapısı — , 2 koyun
tanrısına
63. Dağlara — , 10 Koyun
64. Arubainî 1 İnek, 1 Koyun
65. Huba 1 İnek, 1 Koyun
66. Tuşpuea 1 İnek, 1 Koyun
67. Auî 1 İnek, —
68. Ara 1 İnek, —

69. Sardi	1 İnek, —
70. Şinuardı	— , 2 Koyun
71. İphari	— , 2 Koyun
72. Barşia	— , 1 Koyun
73. Silia	— , 1 Koyun
74. Arha	— , 1 Koyun
75. Adia	— , 1 Koyun
76. Uia	— , 1 Koyun
77. Ainau	— , 4 Koyun
78. Ardi	— , 2 Koyun
79. Inuanau	— , 17 Koyun

Liste incelendiğinde baş tanrı Haldi'nin 1. sırada yer aldığı görülüyor. Onu panteonun diğer önemli 2 tanrısı Teişeba ve şivini izliyor. Tanrılar arasında en fazla kurbanın Haldi'ye sunulduğu dikkati çekmektedir. Sunulan kurbanlar hayvan olup cinsleri boğa, koyun ve inektir. Listede tanrılarla birlikte tanrıçalar da anılmakta onlara da çeşitli miktarlarda kurbanlar sunulmaktadır.

MELİKİŞVİLİ Meher-Kapı yazıtındaki 79 tanrıyı 1-63 arası erkek asıllı, 64-79 arası kadın asıllı tanrılar olarak ayrı bir grupta mütalaa etmiştir⁵³. Bununla

⁵³ PLOTROVSKY, B.B. "Urartu Dini" a.g.m., s. 40. G.A. MELİKİŞVİLİ, K. Interpretatç'i Urartsoj Nadposi Mher-Kapusi ("Soobsenija Akad. Nauk Gruz SSR") XIV, 1953. s. 175: 6. A. MELİKİŞVİLİ, Nairi-Urartu, Tbilisi, 1954, s. 365-375.

birlikte Emin Bilgiç'e⁵⁴ göre Meher-Kapı listesinde sadece 1. ve 2. tanrılar Sumerce "bey" manasına gelen kelimelerle ifade edilmektedir. Şivini'nin ise Urartu dilinde cinsiyet olmadığından tanrıça mı tanrı mı olduğu bilinmemektedir.

Meher-Kapı listesinde eski totem inançlarını temsil eden tanrılarda vardır. Yurt ve toprak tanrısı Ebani, deniz ve sular tanrısı Suinina, yukarı yurt tanrısı Babania, tepeler ve dağlar tanrısı Arni, yollar tanrısı Hara, Mağaralar tanrısı Airaini gibi. Eski doğu kavimlerinde olduğu gibi Urartu dininin yaygın şekli canlıcılık (animizm) idi. Yani maddi olmayan doğaüstü güç ve yetiye sahip iyi ve kötü erklere inanılıyordu⁵⁵.

Dinin gereği olarak tanrılara dua, ibadet, kurban merasimleri gibi törenler düzenliyordu. Bu törenler görkemli tapınaklarda, kutsal alanlarda, kült merkezlerinde yapıyordu. Ne yazık ki bu törenlere ilişkin elimizde yazılı belge yoktur.

Meher Kapı kaya yazıtının bir benzeri Yeşilaliç kayalıklarında bulunmuştur. Burada kayalara oyulmuş dikdörtgen şekilli ve etrafı 2 basamaklı bir çerçeve ile çevrilmiş anıtsal niş⁵⁶ bulunmuştur. Nişin önünde yine kayalara oyulmuş küçük bir platform yer almaktadır. Niş ve platforma kayalara oyulmuş bir merdivenle

⁵⁴ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" a.g.m., s. 48.

⁵⁵ BELLİ, Oktay: "Urartulular", a.g.m., s. 192.

⁵⁶ Niş: Tezyini olarak yada çeşitli amaçlarla duvarda yapılan çoğunun üstü kemerli hücre, göz ve benzerine verilen ad. Bu hücrelere tanrı heykelleri konmaktadır. SALTUK, Secda: Arkoloji... a.g.e., s. 125.

ulaşılmaktadır. Bu büyük anıtsal niş Meher-Kapı nişi ile büyük benzerlikler göstermekle birlikte gerek platform gerekse platforma ulaşan taş merdivenler Meher Kapı'da yoktur. Ayrıca Yeşilaliç Meher Kapı'dan 1.00 m. daha yüksektir⁵⁷. Kayalara oyularak yapılan anıtsal taş kapılar kutsal sayılıyordu. Yerli Urartu inancına göre tanrının bu kapıdan çıkacağı umuluyordu. Bu inanç kapıların bulunduğu yörelerde bugün de hâlâ inanırlığını korumaktadır⁵⁸.

Yeşilaliç'teki nişin içinde ve üst tarafta ilk beş satırı 6. ve 10. satırlar arasında yinelenmiş bulunan bir yazıt yer almaktadır. Ve çevirisi aynen şöyledir (HChI no.8; UKN no. 25).⁵⁹

- I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (ve) İşpuini'nin oğlu Menua efendisi Haldi'ye bir Haldi su-sî'si inşa etti.
- II. Haldi'nin kudretiyle (ben) İşpuini, Sarduri'nin oğlu, kuvvetli kral, Bianilî ülkelerin kralı Tuşpa kentinin egemeni (efendisi)
- III. O (= İşpuini) yeni kurban adakları için nizamname düzenlendi: Küçük bir koyunu Haldiye parçalar (?) (ve de) bir boğayı Haldi'ye keseler, bir İnek Ua-rubanîye bir koyun Haldi KÁ⁶⁰sine ve bir koyun Haldi silahlarına

⁵⁷ SEVİN, Veli- BELLİ, Oktay: "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi", a.g.m., s. 368-369.

⁵⁸ SALVINI, Mirjo: "The Historical Background of The Urartian Monument Of Meher Kapısı" Anatolian Iron Ages 3 (6-12 Ağustos 1990-Van) The British Institute of Archaeology at Ankara, 1994, s. 205.

⁵⁹ SEVİN, Veli-BELLİ, Oktay: "Yeşilaliç Kutsal Alanı..." a.g.m., s. 371.

⁶⁰ KÁ : Kapı, niş. TOSUN, Mebrure- YALVAÇ: Kadriye: Sümer Babil Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı, TTKB, Ankara, 1989. s. 282, bkz. babu.

Yazıttan anlaşılacağı üzere gerek Meher Kapı gerekse Yeşilaliç Kutsal alanları İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları zamanında yapılmıştır.

Yeşilaliç yazıtında Haldi'ye bir Susi, Meher Kapıda ise bir KÁ yaptırıldığı söylenmektedir. Yeşilaliç yazıtı gösteriyorki Meher Kapı kurban nizamnamesi tüm Urartu ülkesi ve kutsal alanları için değil yalnızca başkent Tuşpa için hazırlanmış olmalıdır. Çünkü, Yeşilaliç kurban nizamnamesinde tanrılara sunulan kurbanlık hayvanların sayısı Meher Kapı listesine hiç uymamaktadır⁶¹.

<u>Meher Kapı</u>	<u>Yeşilaliç</u>
Haldi'ye : 17 Boğa - 34 Koyun	----- 1 Boğa 1 Koyun
Haldi KÁ'sine : 1 Boğa - 2 Koyun	----- — 1 Koyun
Haldi Silahlarına : 1 Boğa - 2 Koyun	----- — — Koyun
Uarubani'ye : 1 İnek - 1 Koyun	----- 1 İnek — —

Anlaşılacağı üzere İşpuinî ve Menua başkent ve öteki kutsal alanlar için ayrı sayılar içeren bir kurban nizamnamesi hazırlatmışlardır. Her ne kadar Meher Kapı yazıtında Nişi, Kumenu ve Ardi (nî) gibi kentlerin adları geçiyorsa da bunların aynı zamanda başkent Tuşpa'da ibadet gören şehir tanrıları oldukları açıktır⁶².

⁶¹ SEVİN, Veli- BELLİ, Oktay: "Yeşilaliç Kutsal Alanı..." a.g.m., s. 371-379.

⁶² SEVİN Veli, BELLİ, Oktay: "Yeşilaliç Kutsal Alanı..." a.g.m., s. 379. Her iki yazıtta yer alan kurban sayıları özel bir merasimde kesilen sayıyı mı yoksa her merasimde kesilecek sayıyı mı gösterdiği belli değildir.

Krallar tarafından tanrılar için yaptırılan tapınaklar krallığın ekonomik faaliyetlerini de içermektedir. Örneğin; Büyük toprak ve hayvan sürüleri olan tapınaklarda tanrılar adına üzüm bağları ekiliyordu. Ekilen ürünün bereketini sağlamak için tanrılara kurban sunulup kült törenleri düzenleniyordu. Çivi yazılı Urartu metinlerine göre ulusal tanrı Haldi adına ekilen üzüm bağları çoğunluğu oluşturunuyordu. Haldi için yapılan Musasir Tapınağına İşpuini ve oğlu Menuanın ortak saltanatları zamanında yaptıkları tek bir sefer için tapınağa 1.112 adet büyükbaş hayvan ile 21.500 adet küçükbaş hayvan bağışlamışlardır. Bağışlanan bu hayvanların bir kısmı tapınak yönetiminin sürmesi, bir kısmı da tanrılara kurban içindi⁶³.

Bireylerin ve cemaatin tanrılara yüce kudretlere, atalara, ölümlere karşı yerine getirmeleri gereken dinsel buyrukların tümüne ibadet denir. İbadetin asıl unsurları dua, kurban, ayin, tören, dinsel içerikli dram, oyun ve müziktir. İbadetin yapıldığı yerler (tapınaklar, kült yerleri, mezarlıklar, kayalıklar gibi.) ve ibadetin yapıldığı durumlar (ekin, ürün alma mevsimleri, kutsal kişilerin doğum veya ölümü, yağmur mevsimi, kuraklık zamanı, felaket günleri gibi) vardır. Ayrıca ibadet sırasında çeşitli ibadet araçları (maske, ata heykeli, totem heykeli, idol, kutsal taç gibi) kullanılırdı. Ve ibadet esnasında cemaati yönetecek dinî bir lider bulunurdu. İbadetin önemli bir bölümünü teşkil eden kurban, doğaüstü kudretlerle barışıklığı sağlamak, onların verdiklerine teşekkür etmek ve onlardan birşeyler istemek için sunulurdu. Kanlı veya kansız sunulabilirdi. Kanlılar hayvan olduğu gibi insanın

⁶³ BELLİ, Oktay: "Urartular", a.g.m., s. 193-194.

bedeninden çıkardığı da olabilirdi. Kurbanı rituel biçimde kesmek kuraldandır. Yiyecek ve içecek türündeki kurbanlar veya adaklar ise mezarlara, sunaklara yada kutsal yerlere bırakılırdı⁶⁴.

Meher Kapı Yazıtı'nda Urartu panteonunu oluşturan tanrıların listesi yanında bu tanrılara sunulacak kurbanların cins ve sayı olarak verilmiş listesi de vardır. Fakat bu kurbanların ne zaman, nasıl ve ne gibi törenlerle kesileceği veya sunulacağı belirtilmemiştir. Kurbanların hangi sıklıkla sunulacağına dair fikirler bunların günlük, aylık veya yıllık kesilebilecekleri fikirleri üzerinde odaklanmaktadır. F.W. KÖNIG tanrılara sunulan kurbanlar arasında kuzuların olmasına dayanarak kurbanlık hayvanların üreme mevsimi olan ilkbaharda Güneş tanrısının ayı olan Mart veya Nisan ayında kurban edileceğini dolayısıyla kurbanların yıllık sunulduğunu ileri sürmektedir. Sadece Meher-Kapı yazıtında 79 tanrıya sunulan kurbanların toplamı 6 manda, 104 sığır, 6 süt kuzusu ve 302 koyundur. MELİKİŞVİLİ ile GÖTZE'nin aylık kesildikleri fikri benimsenirse yılda 1.320 adet büyükbaş, 3.696 adet küçükbaş toplam 5.016 hayvanın kesilmesi gerekir. E. AKURGAL ve T.ÖZGÜÇ'ün günlük kesildikleri fikri benimsenirse yılda 40.150 adet büyükbaş, 112.420 adet küçükbaş toplam 152.570 hayvanın kesilmesi gerekir. Bu kurbanların aylık veya günlük kesildikleri fikirlerini kabul etmek doğru olmaz. Çünkü bu hayvancılığa dayalı Urartu ekonomisinin çökmesi demek olur. Bölgenin coğrafi özellikleri dikkate alındığında kıtlık, salgın, hastalıklar, kuraklık gibi durumlarda hayvanların telef olduğu ve Urartu krallarının

⁶⁴ ÖRNEK, Sedat Veyis: "100 Soruda İlkelerde Din..." a.g.e., s. 78-88.

büyük baş ve küçükbaş hayvan için çevre bölgelere yağma seferleri yapmaları düşünüldüğünde aylık veya günlük kesilmeleri olası görülmemektedir. Argiştı I ve Sarduri II yıllıklarına göre Urartu kralları biri hayvanların yaylalardan indiği sonbahar diğeri hayvanların yaylalara çıkıp ürediği ilkbahar mevsimi olmak üzere Transkafkasya'ya yılda 2 kez hayvan elde etmek için yağma seferleri düzenlerlerdi. Bu kadar zorluklarla elde edilen hayvanları günlük veya aylık kesimlerle harcamak zor bir ihtimal olsa gerekir. Bu nedenle yıllık kesildiği fikri gerçeğe daha yakın görünmektedir. Ayrıca yılın belli zamanlarında özel durumlar için (salgın hastalık, kuraklık, kıtlık, ittifaklar, sefer hazırlığı, bayramlar, zaferler ve ölümler gibi) kurban kesilmiş olmalıdır⁶⁵.

Yukarıda da belirtildiği üzere tanrılara hayvanların yanında yiyecek içecek veya çeşitli eşyalar da adak olarak sunulmakta idi. Van Bölge Müzesi'nde bulunan yazıtlı bir Urartu boncuğu da bunu teyit etmektedir⁶⁶. Boncuğun üzerinde şu yazıt bulunmaktadır:

1 dU-arü-ba-a-i-ni-e

2 mAr-gi-iş ti-se NİG-BA

3 mE-ri-a -hi-ni-i na-hu-ni

⁶⁵ BELLİ, Oktay: "Urartu Sanatının Sosyo Ekonomik..." a.g.m., s. 65-68.

⁶⁶ DİNÇOL, Ali M.-KAVAKLI, E.: "Van Bölge Müzesinde Bulunan Yazıtlı Bir Urartu Boncuğu", And. Arş. VIII, 1980, Edb., Fak., Bas., İstanbul 1982, s. 231-232.

Bu yazıtın tercümesi ise şöyledir:

1 Tanrı Uarubani'ye

2 Argiştı hediye etti

3 Eriahi ülkesinden getirdi.

Görüldüğü gibi boncuk milli tanrı Haldi'nin eşi d'Aruba(i)nî'ye sunulmuştur. bu boncuk bir asaya takılıyor olmalı ya da tüm örneklerini henüz tanımadığımız tanrı heykelcikleriyle de ilgili olabilir. Argiştı I M.Ö. 786-764 arasında adı geçen ülkeye yaptığı başarılı seferlerin anısına Urartu panteonunun baş tanrıçasına bu adak eşyasını sunmuş olmalıdır.

Toprakkale'deki bir kazıda birçok hayvan kemikleri yanında insan kemikleri de bulunmuş fakat kafatasına rastlanmamıştır. LEHMANN-HAUPT (Armenien-II s. 476) bunların Haldi'ye sunulduğu ve kafalarında özel ayrı bir yerde muhafaza edilidği fikrini ileri sürmüştür. Urartu Anıtları insan kurbanının mevcudiyetini teyid etmektedir. Haikaberd de bulunmuş K.V. TREVER'e ait bir Urartu mühründe bir sunak vardır. Bu sunağın yanında başsız bir ceset vardır. Kaburga kemiklerinin açıkça görülmesi bu insanın derisinin yüzülerek kurban edildiği fikrini düşündürmektedir⁶⁷.

⁶⁷ PLOTROVSKIY, B.B.: "Urartu Dini" a.g.m., s. 40-41.

2 - Urartu Tanrı Tasvirleri

Her Urartu tanrısının görünümü önceden sıkı sıkıya saptanmıştı. Taşradaki eyaletlerin atölyelerinde yapılan tanrı figürleri ile merkezi bölgede yapılan tanrı figürleri arasında hiçbir zaman özde önemli bir ayrılık görülmezdi. Ancak ebat, biçim ve süsleme öğeleri, sanatçının yeteneğine göre şu yada bu şekilde başarılı olarak kopya edilmiştir. Sanat, merkez tarafından kurallara bağlanmıştı. Bu kurallara taşrada da tartışmasız uyulurdu. Sanatçı tanrıyı karşısındaki figürden daha büyük yapmak zorundaydı⁶⁸.

Urartu tanrı tasvirlerini mühürlerde, kemerlerde, adak levhalarında duvar resimlerinde ve çeşitli mutfak eşyaları üzerinde görmek mümkündür. Bu resimlerde tanrılar kutsal hayvanlarıyla ve sembolleriyle, diğer sembollerden ayırt edilmektedir.

Özellikle Urartu panteonunun üç önemli tanrısı Haldi, Teişeba ve Şivini resimlerde sıkça rastlanan tanrı tasvirleridir.

Haldi'nin resimlerdeki genel tasviri sakallı veya sakalsız, kutsal hayvanı arslana basar durumdadır. Teişeba sağ elinde savaş baltası, sol elinde asa ile kutsal hayvanı boğaya basar durumda tasvir edilmektedir. Şivini ise sembolü kanatlı güneş kursu ile tasvir edilmektedir. Şivini'nin karısı Meher Kapı yazıtında 3. sırayı alan Tuşpuea'dır. Kült kazanlarının tutamaklarında bulunan kanatlı kadın

⁶⁸ BELLİ, Oktay: "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik..." a.g.m., s. 71.

figürlerinin de bir tanrıçayı yansıttığı sanılıyor. Bundan başka tanrıların sembolü bilinmemektedir⁶⁹.

Urartulular, tanrılarını insan biçiminde betimlemekle beraber ilkel halleriyle yani hayvan ve kuşların organlarına benzeterek de göstermişlerdir. Urartu tanrı başlıkları genellikle tek boynuzludur. Ancak Hitit ve Asur tanrıalarının başlıklarındaki boynuzlar önemlerine göre artmakta veya azalmaktadır. Bazı tanrı motifleri ise ya insan gövdeli hayvan başlı, ya da insan başlı hayvan gövdeli karışık yaratıklardır. Bazı tanrılar da başlangıçtaki hayvan biçimi ile sanki bir ilgisi yokmuş gibi betimlenmiştir. yani kendileri tanrı sayılan hayvanlar, tanrıların insan biçimciliğinden sonra, onlara sunulan hayvanların görevini yerine getirmeye başlamıştır⁷⁰.

Duvar resimleri ve mühürlerde, dikkatimizi çeken bir tasvir bakraç taşıyan tanrı veya tanrılardır. M.Ö. 8. yy'a tarihlenen pektoral⁷¹ ile başka bir plakada tanrı Teişeba olduğu sanılan bir figür elinde bakraç tutar durumda betimlenmiştir⁷².

⁶⁹ BELLİ, Oktay: "Urartular" a.g.m., s. 190-191. Pre Urartu devrinde Teşup ana tanrı olmakla birlikte devlet kurulunca yerini Haldi'ye bırakmıştır. Boğa ile sembollenen Teşup bazen boğaya biner (Hitit), bazen de basar (Urartu) durumda resmedilmiştir.

⁷⁰ BELLİ, Oktay: "Urartular", a.g.m., s. 191.

⁷¹ Pektoral: Yarım ay şeklindeki göğüs takısı. Pektoraler hakkında bkz. JÖRG-KELLNER, Von Hans: "Pectorale Aus Urartu" Belleten, S. 161-164, C. XLI TTKB, Ankara 1977.

⁷² BAŞARAN, Sait: "Van Bölge Müzesinden 2 Urartu Bakracı", And. Arş., VII, 1979, Ed.Fak. bas. İstanbul 1981, s. 86-87.

Karmir Blur kazıları sonucu ele geçen ve Teişeba olduğu sanılan -M.Ö. 8. yy.'a tarihlendirilen- tunçtan heykelcik sol elinde savaş baltası sağ elinde ise ucu disk şeklinde sonuçlanan bir asa tutmaktadır. Ayrıca Arin-Berd (= Irpuni) de saray-tapınak eklentilerinin iç duvarlarını bezeyen boyalı duvar resimlerinde arslan üzerinde ayakta duran Urartu devletinin ulusal tanrısı Haldi sağ elini V şeklinde bir kıvrımla ileriye doğru uzatırken, sol elinde düz kısa ve bezemesiz bir asa tutmaktadır. Hitit, Asur, Urartu ve Ahamenid krallıkları ile, bu krallıkların etkilendiği komşu devletlerin sanatında, genellikle sol kol ileriye uzatılırken yada elinde herhangi bir sembol taşırken sağ kol çoğunlukla V şeklinde bir kıvrımla geleneksel selamlama durumunda gösterilmiştir. Bu tür betim şekli tüm eski doğu toplumlarında tanrı, cin, kral, kral soyundan olanlar ile soylu sınıftaki kişileri göstermek için başvurulan özgül kuraldır. Örneğin Hitit krallarının sol elinde kalmuş, sağ eliyle yumruk şeklinde sıkılmıştı. Urartulularda Toprak Kale'de bulunan bir mühür baskısında da sol eliyle asa tutan figür sağ eliyle geleneksel selamlama durumunda gösterilmiştir ki baskının üstünde Urartu kralı Rusa II'nin adı okunmaktadır. Birkaç mühür baskısı ile Karmir-Blur tunç heykelciği, Eski Doğubeyazıt kaya kabartması ve Arin-Berd'deki boyalı duvar resimlerinde tanrı Haldi'nin sol eliyle tuttuğu asanın dışında Urartu resim sanatında elinde asa tutan figür hemen hemen yok denecek kadar az betimlenmiştir⁷³.

⁷³ BELLİ, Oktay- KAVAKLI, Ersin: "Çivi Yazılı İki Urartu Kral Asası" And. Arş. VII, 1979, Edb. Fak. Bas., İstanbul, 1981, s. 21-24.

Urartu panteonu'nun baş tanrısı Haldi'nin karısı Arubanî (Arubaini, Uarubani) idi. İlahe Arubani'nin Toprakkale'deki altın ve Karmir-Blur'daki gümüş madalyonda tasvir edilmiş olması muhtemeldir⁷⁴.

Urartu merasimlerinde Haldi çoğu zaman asker görüntüsündedir. O, kral sefere çıkarken takdis eder, onun muzaffer olmasına yardım ederdi. Musasir tapınağında da mızrak ve kült kalkanlarının açıkça belirtilmesi tesadüfi değildir. Bu tapınağın cephesinde alınlıkta ve kapının yanında mızraklar bulunur. Bizzat tapınağa da “kalkanlar evi” veya “silahların evi” denmesinin nedeni Haldi'nin savaş ve güç tanrısı olmasına bağlanabilir⁷⁵. Haldi savaş tanrısı olmakla birlikte fırtına ve şimşekler tanrısı Teişeba'nın da savaşçı olarak tasvir edildiği görülmektedir. Örneğin Eridiani şehrinin Teişebî tanrı kapısında bu tanrı savaşçı olarak gösterilmiştir. Teişeba'nın eşi Huba Haikabertten gelen mühürde kollarını kaldırmış vaziyette olup sağında bir oğlak solunda da bir ağaç vardır. İki yanında dua eder durumda iki figür, bunların üzerinde yarım ay mevcuttur⁷⁶.

Tanrıların listesinde Urartuluların ay tanrısı Şe-e-la-ar-di'ye rastlanmaktadır. Bu tanrı Asur'un ay tanrısı Sin'in ideogramı ile gösterilmiştir. MELİKİŞVİLİ'ye göre Sardi ve Tsinnardî Asur'un ilahesi İştar'ın ideogramı ile yazılan benzer iki tanrıcadır. Sardi ya yıldızlar ya da Venera seyyaresinin ilahesidir. Karmir Blur'da

⁷⁴ PIOTROVSKY, B.B.: “Urartu Dini” a.g.m., s. 41.

⁷⁵ PIOTROVSKY, B.B.: ...Urartu, a.g.e., s. 66.

⁷⁶ PIOTROVSKY, B.B.: “Urartu Dini”, s. 43.

bulunan bronz amulet⁷⁷ in ucunda metnin iki yanında Şalardi'nin sembolü yer almaktadır. Çok ince orak şeklinde bir yarım ay ve muhtemelen Sardi'nin sembolü olarak da yıldızlar vardır. Bu dış görünüş ilahe İştâr'ın sembolüne uygundur. Meher Kapı tanrılar listesinde yer alan tanrılarının isimlerine diğer Urartu metinlerinde rastlanmaz. Çivi yazılarında yalnız "Hutuini", "Kuera" ve "Elip(u)ri"nin adları geçmektedir⁷⁸.

Giyimli (Hırkanis) tunç plakalar, üzerindeki tasvirleri üç grupta inceleyebiliriz⁷⁹.

1. Üzerinde çoğu zaman bir kadın veya erkek tanrı ve ona tapmaya gelen bir şahıs vardır. İnsan şeklindeki tanrılarının başında silindir şekilli boynuzlu şapka vardır. Tanrılar çoğu zaman kanatlı olmakla birlikte kanatsız da olabilirler. Çoğu zaman bir aslana veya boğaya basar veya tahtta oturmuş bir ayağı hayvanın başına, öteki ayağı sağrısında tasvir edilirler. Çok süslü elbiseler giymişlerdir. Bir hayvana basmaksızın sadece ayakta duran veya tahtta oturan tanrı tasviri de vardır. Sol ellerinde bir yay, çiçek, asa, bir standart veya bir kova tutarlar. Sağ elleri her zaman omuz veya yüz hizasında kaldırılmış olarak karşısında kendisine tapanı takdis eder durumda tasvir edilmişlerdir. Takdis edilen kişi her zaman ayakta tasvir edilmiştir. Ve bu kişi sağ elinde dikdörtgen şekilli uzunca saplı bir standart tutar. Yine çoğu kez sol eliyle tanrıya adak olarak getirmiş olabileceği bir tekeyi boynuzundan tutar.

⁷⁷ Amulet: Tılsım, boyuna takılan muska yada o tür taş.

⁷⁸ PLOTROVSKY, B.B.: "Urartu Dini" a.g.m., s. 43-44.

⁷⁹ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" a.g.m., s.65-70.

Bazen bir elde kutsal suyu taşımak için bir kova bulunur. Bazen de sol el boştur. Tapınmaya gelen kadınlarla kadın tanrıların başlarında ayaklarına kadar uzanan bir örtü vardır. Bazı plakalarda tahtta oturan tanrıların önünde üzerinde yiyecekler bulunan bir masa görülür. Tanrı bir eliyle içki tası tutarken diğer eliyle yemek masasını işaret etmektedir. Elllerinde standart tutarak tapınmaya gelen kişiler yanlarında keçiler olduğu halde tanrıya doğru ilerlemektedirler. Bazı plakalar üzerinde tanrı kutsal hayvanıyla veya yalnız tasvir edildiği gibi bazen de bir plaka üzerinde yalnız tapınmaya gelen kişilerin tasviri görülür. Ancak bu sonuncu grup plakaların kırık bir kısmı kopmuş olmaları mümkündür. Kutsal plakalardan biri üzerinde sol tarafta aslan üzerinde duran bir tanrı onun karşısında da boğa üzerinde diğer bir tanrı tasvir edilmiştir.

2. Yüzleri ve vücutları cepheden tasvir edilmiş tanrılar görülürler.

3. Yalnız bir insan başı veya başları yahut bir gövde üstünde iki veya üç insan başı tasvir edildiği görülür. Plakalar üzerindeki delikler bunların adak levhası olarak asılmak üzere topınağa getirildiğini göstermektedir. Yalnız hiçbir tapınakta Giyimli adak levhalarına rastlanmaması bunların mezar hediyesi olabileceğini de düşündürmektedir.

Van bölgesinde Yedisalkım köyünün batısında uzanan derin ve sarp kanyonun her iki yamacındaki mağaralarda geyik üzerinde ayakta duran tanrı hayvan üzerinde duran ve üreme organları abartılmış tanrıça figürü, dans eden insan figürleri, üreme organları abartılmış çok sayıda tanrıça figürleri, güneş

motifleri, ala geyikler, dağ keçileri, hayvanları avlamak için kullanılan tuzak sahneleri ve günümüzde nesli tükenmiş hayvan türleri resmedilmiştir. Steatopik⁸⁰ olarak gösterilmiş hayvan üzerinde ayakta duran ve ayrıca dans eden tanrıça figürleri kaya resimlerinin en ilginç sahneleridir. Bu tanrıçalar gerek yurdumuzda ve gerekse komşu ülkelerde binlerce yıl boyunca “bolluk-bereket” veya “doğurganlık -üretgenlik”in birer sembolü olarak kabul edilmiştir. Hayvan üzerinde ayakta duran ve Anatanrıçanın “hayvanlar hakimesi” özelliğini taşıyan sahne ise, Anadolu'nun en eski inancını yansıtır⁸¹.

Urartu sanatına geniş ölçüde etki eden Asur, Eski Babil, Hitit v.s. çağı eserleri özellikle mühürler üzerinde yapılan incelemeler sırasında eski Anadolu ve Mezopotamya'da dini törenlerde bazı sembollerin kullandığı görülmektedir. Bunlar:⁸²

1. Kare veya dikdörtgen şekilli ve saplı alemler: Bu tip bir alemin Van Levhası'nda Haldi'nin elinde bulunması bu sembolün Haldi ile ilgili dini törenlerde kullanıldığına delil olabilir.

2. Yarım ay (Hilal) şekilli ve saplı alemler: Bu tür saplı ve hilal şeklindeki alemler muhtemelen ay tanrısı ile ilgili törenlerde kullanılmıştır.

⁸⁰ Arkeoloji literatüründe üreme organları abartılmış olarak gösterilmiş pişmiş topraktan taşan yapılmış ana tanrıça heykelleri için kullanılan terim. SALTUK, Secda: Arkeoloji Sözlüğü, a.g.e., s. 165.

⁸¹ ERZEN, Afif: Doğu Anadolu... a.g.e., s. 11-13.

⁸² TAŞYÜREK, O.A.: “Giyimli (Hırkanis) adak levhalarında...” a.g.m., s. 216-220.

3. Hilal içinde yıldız veya tek başına yıldız: Adilcevaz bazalt rölyefi olarak tanınan Teişeba figürünün başının üstündeki dairesel kurs içindeki yıldız Urartu sanatında tek örnektir.

4. Baş aşağı çiçeği üstünde tek meyvalı nar dalı: Elllerinde bu tip sembollerle gösterilen figürler aslan yada boğa üzerinde yer aldıklarından Haldi ve Teişeba olabilirler.

5. Buğday veya arpa başakları: Bereket sembolleri olup toprakkale altın madalyonunda tahtında oturan bir tanrıça veya kraliçenin karşısındaki kadın figüründe rastlanır.

6. Tesbih: Dini sembol olup Urartu'ya Asur'dan gelmiştir.

Urartu sanatında kanatlı at üstünde duran tanrı motifi ilk kez Altıntepe'de görülür. Belden yukarısı insan geri kalanı kanatlı at şeklinde görülen kentorlar, ok atar vaziyette tasvir edilmiştir. At ve boğalarda olduğu gibi arslanlar da kükremiş bütün hızlarıyla öne atılmış durumda tasvir edilmiştir⁸³.

Dinsel ve büyüsel düşüncelerin betimlendiği boyalı duvar resimlerinde, kaya kabartmaları, mühür ve maden eşyaları üzerinde tarımın koruyucu tanrı ve tanrıçalarına buğday, arpa başakları, nar v.b. gibi bolluk ve bereketi simgeleyen semboller sunulmaktadır. Ekonomisi hayvan ve hayvan besiciliğine dayanan

⁸³ ÖZGÜÇ, Tahsin: "Altıntepe Kazıları", Belleten, s. 97-100 (1961), C.XXV, TTKB., Ankara, 1961, s. 258.

Urartular'da tanrılara verimliliğin artması için ehlileştirilen hayvan türlerinden adaklar sunulmaktadır⁸⁴. Burada dikkatimizi çeken çivi yazılı belgelerin dışında çivi yazılı belgelerde tanrılara koyun, kuzu, inek, boğa sunulurken resim tasvirlerinde sunu işleminin daima keçi ile yapılmasıdır.

“Din sanatın annesidir” önerisi Urartu sanatı ve eski Doğu toplumları için geçerlidir. Urartu tasvirlerinde sıkça rastlanan dinsel ve mitolojik konular şunlardır⁸⁵.

1. Hayvanlar üzerinde duran tanrılar.
2. Tanrı ve tanrıçaların düzenlediği kült törenleri.
3. Tanrı ve tanrıçalara sunulan adaklar
4. Tanrıya dua törenleri
5. Tanrıya kurban törenleri
6. Taş stellere düzenlenen kült törenleri
7. Tanrıçaların kale ve kapılarına düzenlediği kült töreni.
8. Hayat ağacına düzenlenen kült törenleri.
9. Savaşa giden kral ve ordusunu hayat ağacına düzenlediği kült törenleri.
10. İnsan ve hayvan organlarının birleşmesiyle oluşan doğa dışı yaratıklar.
11. Mitolojik yaratıkların kendi aralarında savaşı yada bunlara karşı verilen savaş.

⁸⁴ BELLİ, Oktay: “Urartular” a.g.m., s. 200.

⁸⁵ BELLİ, Oktay: “Urartular”, a.g.m., s. 201-202.

12. Birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan doğa dışı yaratıklar.

Tunçtan dövme tekniği ile yapılmış üç ayaklı büyük kült kazanları, Urartu tapınak avlularında bulunmaktadır. Kadın yüzlü, kuş gövdeli bu kazan kulplarının güneşle ilgili bir tanrıyı tanımladığı açıktır. Özellikle kuşların açık kanatları arasındaki güneşi simgeleyen disk Asur'da Şamaş'ın sembolüdür. Şivini'nin sembolü kanatlı güneş kursu olduğuna göre bu sembol Şivinin'in eşi Tuşhpuea'ya ait olabilir. Yine bu kanatlı güneş diski ve içinde tanrı ile birlikte hayat ağacına düzenlenen kült törenleri tasvirleri Urartu miğferlerinde de yer almışlardır⁸⁶.

Urartu tasvirlerinde yer alan savaşçılık içeren tanrı ve hayvan motifleri tinsel güçlerin etkisinde büyüsel kuvvetlerin desteği ile düşmana karşı koyma ve korunmanın kudretli yansımasıdır. Aslan başlı yılan ejderi ile betimlenen hayat ağacı motifi korku, savunma ve ölümsüzlük duygularını yansıtmaktadır.

Van Gölü yöresinden geldiği söylenen Budin Levhası üzerinde üç kişinin bir taht üzerinde oturan sakallı bir tanrıya takdimi sahnesi canlandırılmıştır. Taht üzerindeki tanrı soldadır. Dikdörtgen kenarlıklı taht, tanrının kutsal hayvanı olan oturur durumdaki boğa üzerindedir. Başında Adilcevaz kabartmasında da yer alan çift boynuzlu başlık vardır. Tanrı üzeri plakalarla süslü bir elbise giymektedir. Sol elinde üç adet buğday yada yulaf başağı tutmaktadır. Oturan tanrı figürünün önünde büyük boyutta bir hiyeroglif işaret belki de tanrıyı tanımlamaktadır. Üzerinde hiyeroglif yazısı yeralan 2. önemli örnek bugün Van Bölge Müzesi'nde bulunan

⁸⁶ BELLİ, Oktay: "Urartular" a.g.m., s. 205.

adak levhasında kutsal hayvanı aslanın üzerinde Haldi, karşısında Haldi'ye doğru uzanmış bir kadın figürü, figürün yanında bir keçi ve başının üstünde hiyeroglif yazı yer alır. Bu kadına benzer tasvir Toprakkale'den çıkan bir madalyonda betimlenmiştir. PLOTROVSKIY bu kadını Arubani olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama doğru ise kemerlerde tasvir edilen keçi üzerindeki tanrıça Arubani olmalıdır⁸⁷.

Toprakkale'deki Urartu mühürlerinde kült ile ilgili sahneler vardır. Bazılarında; baş rahip rolünde bir yakınının tuttuğu şemsiyenin altında yürüten bir kral tasviri vardır. Bu kralın arkasında üç çatalı bir cisim vardır. Resimlerde bazan kralın bir yanında arslan bulunmaktadır. K.V. TREVER'e ait mühürün ortasında bir sahne, altında bir sunak ve başsız bir insan figürü işlenmiştir. Bu resimler arasında Aşur'un işareti vardır. Bu işaret iki tarafında taht üzerinde oturan bir tanrı ile ayakta duran bir rahip veya kralın olduğu balığın üzerinde bulunmaktadır. Daha ötede bir yatak önünde duran balık biçiminde bir tanrı, onun sağında bir keçi, yarım ay ve yıldız vardır⁸⁸.

Adilceviz kabartmalarında her biri bir kapının iki yanında bir boğa üzerinde karşılıklı duran tanrılar tasvir edilmiştir. Asur sanatında olduğu gibi kutsal ağacı döller şekilde tasvir edilmiş bu tanrılar aslında kapıyı koruyan, kötü ruhları kovan tanrılardır. Kef kabartmalarında aslan üzerindeki tanrı bir elinde dal veya kozalak,

⁸⁷ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye... a.g.e., s. 81-83.

⁸⁸ PLOTROVSKY, B.B.: "Urartu Dini" a.g.m., s. 47-48.

diğer elinde tas içindeki kutsal suyu serperek kutsal ağacı döllemektedir. Burada bu seromoni ile tanrı kötü ruhları kovmaktadır.

Asurda bu görevi cinler yapmakla beraber, Urartu'da dölleme işini yapan aslan üzerindeki tanrı Haldi olmalıdır⁸⁹.

3 - Urartu Tapınak ve Tasvirleri

Tapınak ilkel çağlarda tanrının evi olarak yorumlanıp, içinde tanrı simgesinin korunmasını amaçlayarak inşa edilen bir yapı tipidir. Megaron, tapınakların öncüsü olmuştur. Kesin bir kural olmamakla beraber tapınaklar ön yüzleri doğuya bakarak çoğunlukla doğudan batıya yönlendirilirdi. Sunak da genellikle tapınağın doğusunda yer alırdı. Antik bir tapınakta temel unsur cella (naos) dır. Sütun yerleşmesine göre tapınaklar ayrılırlar⁹⁰.

Urartu tapınakları Anadolu ve Yakındoğu etkisinde meydana getirilmekle birlikte Urartululara has özellikler de taşımaktadırlar. Apadana'nın (sütunlu salonlar) Urartululara has olduğu söylene de bunun Anadolulu olduğu sanılmaktadır. Boğazköy'de böyle sütunlu salonların varlığına inanılmaktadır. Toprakkale, Altıntepe, Patnos, Kayalidere, Urartu tapınakları birbirlerinin benzerleridirler. Toprakkale (I. Rusa 730-714), Altıntepe (VIII. yy.'ın 2. yarısı) Patnos-

⁸⁹ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" a.g.m., s. 70-72.

⁹⁰ SALTUK, Secda: Arkeoloji Sözlüğü, a.g.e., s. 172.

Anzavurtepe (Menua 815-785/780) tapınakları farklı zamanlarda yıpıldıkları halde planları, inşa teknikleri ve dış görünüşleri bakımından aynıdırlar. Her üç tapınağın cephesi güneye yöneliktir. Her üçünün de yönü güneye yöneliktir. Ve Haldi adına yapılmışlardır. Anzavur Tapınağı bildiğimiz en eski Urartu tapınağıdır⁹¹.

Urartu Devleti teokratik karakterde olduğundan nasıl devlet resmi pantonu tek elinde tutup ülkenin en ücra köşesinde dahi bu panteona saygı ve bağlılığı sağlıyorduydu tapınak konusunda da aynı katı tutum izlenmiş ülkenin hemen her yerinde sanki bir taslağa bakılarak yapılmış gibi aynı tipte tapınaklar meydana getirilmiştir. bu tapınakların geneli milli tanrı Haldi adına yapılmıştır.

Tüm Urartu tapınakları kare cellalı olup katı mimari saplantılardan kurtulamamıştır⁹².

Tapınaklar ibadetlerin, duaların yapıldığı, kurbanların sunulduğu, tanrı heykellerinin bulunduğu kutsal tanrı evleridir. Tapınakların küçüğüne su-si denir. Tapınakların dışında ibadetler, dualar, dini törenler ve ayinler kült merkezlerinde de yapılabilirdi. Bu kült merkezleri kayalıklar, mağaralar, ağaçlık veya mezarlıklar olabiliyordu.

Arin-Berd'te bulunan Urartu tapınağı ile Kuzey Suriye'de Kargamış'ta ki tapınak yakın benzerlikler gösterir. Tapınak bütünüyle bir kuleyi andırdığından bunlara "kule tipi tapınaklar" denir. Arin-Berd Tapınağı dikdörtgen planlı oluşuyla

⁹¹ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" a.g.m., s. 53-54.

⁹² BELLİ, Oktay: "Urartu Sanatı..." a.g.m.,s. 74.

diğerlerinden ayrılır. Diğer Urartu tapınaklarındaki gibi köşlerde risalitleri yoktur. Cella da dikdörtgen planlıdır. Argiştı I tarafından yaptırılan tapınak tanrı IVARŞA'ya adanmıştır. Arin-Berd şehrinin kökeni şöyledir: Argiştı I MÖ. 782 de Erevan yöresinde yeni bir kent yaptırır. Ve Ir (e) puni adını verir. Bu kente Hate ve Supa(ni) ülkelerinden 6600 savaşçı kaçırarak yerleştirir. Bir sonraki yılda elde edilen 2539 çocuk 8698 erkek ve 18047 kadının buraya yerleştirildiği bilinmektedir. Irebunî yani Arin-Berd'de bulunan yazıtta Menua oğlu Argiştı'nın tanrı IVARŞA'ya (Di-u-ar-sa-a) yaptırdığı kutsal alandan (su-si) sözedilmektedir. Bu nedenle bu tanrının kökeninin Ir (e) puni kentine yerleştirilen göçmenlerin geldikleri Kuzey Suriye'de aranması yerinde olacaktır. Boğazköy'de çıkan dini metinlerde (KBO, IV. No. 11) tanrılara sunulan kurban sayısını belirleyen bir yazıtın 7. satırında tanrı IM.MARSIA adına rastlanmaktadır. Yazıtta bu tanrının bir koyun ile şereflendirildiği belirtilmiştir. (I UDU Dim-mar-si-is). Bu yazıtın içeriği ile tanrının bir Luwi tanrısı olabileceği ve KUB XXX 57.3'de sözü geçen DİNGİR MEŞ im-ra-si(-) tanrı imrasi (-) ile aynı olabileceği ileri sürülmüştür. Bu verilerin ışığında Ir (e) punî sitadelinin bir Luwi tanrısı için inşa edildiği ortaya çıkar. Bu durumda Kuzey Suriye'den alınan göçmenlerin beraberlerinde bir Luwi dini kültürünü taşımaları son derece doğaldır⁹³.

Arin-Berd Haldi Tapınağı'nın içindeki koridor denilen mekanın altı ağaçla döşenmiştir. Bu günümüz parkeleme sistemini andırır. Girişte ilginç tanrı tasvirleri bulunmaktadır. Tapınak ağaçtan sütunlarla dolu (12 sütun) olup 2 sıraya dizilmiştir.

⁹³ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye, a.g.e., s. 38-40.

Tasvirlerde sakallı tanrı figürü aslana binmiş haliyle tasvir edilmektedir. Özellikleri itibarıyla tasvir Haldi'ye aittir. Arin-Berd ülkenin en büyük askeri merkeziydi. Tapınak koridorunun tabanı satranç gibi döşenmiştir. Koridora hakim olan koyumavi renk gök kubbeyi simgeliyor olmalı. Tasvirlerde en çok aslan ve boğa dikkati çekmektedir. Geometrik figürler, kutsal ağaç ve kurban kesilen hayvan resimleri mevcuttur. Özellikle kutsal ağaç tasvirleri tapınaklarda (su-si) en çok kullanılan tasvirdir⁹⁴.

Toprakkale Urartu Tapınağı Kuzey Suriye etkisini sergilemesi açısından önemlidir. Tapınak duvarlarında kullanılan açık renk kireç taşı ile koyu renk bazalt taşı bloklarının değişerek uygulanması Kuzey Suriye'de M.Ö. 9. yy 'da görülür. Özellikle Kargamış ve Tell Halaftaki bu yöntem Kuzey Suriye'de yaygın uygulama alanı bulmuştur⁹⁵.

Bütün Urartu tapınaklarında esas bina ile ilgili olarak birer terasın bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Toprakkale terasından pek az birşey kaldığından ve henüz tam bir planını elde etmek mümkün olmadığından terasın dinî ayinlerde mi, yoksa adak eşyalarının teşhirine mi hizmet ettiği bilinmemektedir. Musasır Tapınağı'na ait meşhur Asur kabartması gözönüne alınınca terasa büyük adak eşyasının konulduğu kabul edilebilir. Toprakkale Tapınağı kesinlikle kare bir plana sahiptir. Altuntepe ve Patnos tapınaklarının temellerinden itibaren yükselen duvarların gayet muntazam

⁹⁴ OGHANESYAN, K.L.: Arin-Berd I: Arkhitektura Erebuni, Erevan-1961, s. 53-55, 60, 63, 65.

⁹⁵ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye... a.g.e., s. 43.

kesme taş olmasına karşılık Toprakkale Tapınağı kaba bir rustika göstermektedir. Aynı zamanda Altıntepe ve Patnos Tapınaklarında bu taş duvarlardan kerpiç duvar yükselmektedir. Toprakkale Haldi Tapınağı'nın temelinin köşesinde bulunan bronz temel levhaları ile altın ve gümüş levhacıklar dikkate değerdir. Bunların baş tanrının tapınağı kurulurken temele konmasında hususi bir mana olmalıdır⁹⁶.

Tapınakların aslolan bölümü celladır. Burada tanrı heykeli bulunur, dualar ve ayinler yapılır. Buradaki ibadetler halkla birlikte yapıldığından cellalar geniş tutulmaktadır. Urartu tapınak çatıları genellikle semerdan⁹⁷ şeklindedir.

Toprakkale Tapınağı civarında büyük yiyecek ve içecek küplerini ihtiva eden depolar ve tapınağın önünde iç içe daireler ve merkezi parçalardan meydana gelmek veya baklava dilimli şeklinde oturtulmuş parçaları havi olmak üzere beyazlı siyahlı mozaikli sahalar bulunmuştur⁹⁸.

Urartu tapınak mimarisinde Toprakkale, Patnos-Anzavurtepe, Altıntepe, Çavuştepe, Varto-Kayalıdere ve Bastam kazılarında bulunmuş olan tek cellalı ve kare planlı yapılar önemli bir yer tutmaktadır. Bunlardan başka diğer önemli tapınak Musasir⁹⁹ Tapınağı'dır. 9. yy.'ın sonunda inşa edilen tapınak Asur kralı Sargon

⁹⁶ ERZEN, Afif: "1959-1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları" VI. TTK (Ankara 20-26 Ekim 1961) TTK B. Ankara, 1967, s. 54-59.

⁹⁷ Beşik örtüsünü yada ters kayığı andırır biçimde olan çatı ve lahit kapakları için kullanılan sözcük. SALTUK, Secda: Arkeoloji Sözlüğü, a.g.e., s. 156.

⁹⁸ BİLGİÇ, Emin: "Toprakkale" Türk Ansiklopedisi C. 31 MEB. Ankara 1982, s. 333-334.

⁹⁹ Musasir Urartulular ve öteki komşu ülkeler tarafından kutsal bir kent olarak kabul ediliyordu. Musasir tüm ülkelerden armağanlar ve adak eşyaları yollanan klasik çağın Delphoisi

II'nin 8. seferine konu olmuştur (M.Ö. 714). Tapınak yüksek bir platforma kurulmuştur. Yüksek alınlıklı tapınağın çatısının üzerinde mızraklar asılıdır. Merkezde bir alçak kapı ile altı sütun vardır. Duvarlar ve sütunlar altın ve gümüş kalkanlarla süslüdür. Ve girişte dua eder vaziyette 2 bronz heykel ve 2 büyük mızrak vardır. Mezopotamya tapınak formundan tamamen farklı olan Sargon'un kabartmasında ilk bakışta açıkça Urartu özellikleri görülür. Eski Yunan tapınaklarının bir prototipi olup Küçük Asya'nın tapınak stiline de yakındır. Etrüsk kabirlerinde ve arkaik Yunan tapınaklarında bulunan Urartu kazanlarında kanatlı dişi figürleri görebiliriz¹⁰⁰. Vaktiyle Asur Kralı Sargon II'nin Horsabad'daki Sarayı'nda bulunmuş olup şimdi mevcut olmayan bir Asur kabartması Asurluların M.Ö. 714'de Urartuluların Musasir'deki Haldi Tapınağı'nı tahrip ve yağma ettiklerini tasvir etmektedir ki, bu sayede bir Urartu mabedinin ön cephesi hakkında bir fikir sahibi oluyoruz¹⁰¹. Asur Kralı Sargon II Urartulular üzerine bir yağma seferi düzenlemiştir. Sargon II, seferi bitip Asur topraklarına dönmüşken birdenbire geri dönerek Urartu kralı Rusa'nın müttefiki Musasir Beyi Urzana¹⁰² üzerine yürümüştür. Ansızın Musasir'e yaptığı saldırı ile şehri yağma ve tahrip etmiştir. Bu saldırı ile Sargon II, zengin ganaim elde etmiştir. Bu zengin ganaimin

yada Delos'u gibiydi. ÇİLİNGİROĞLU, Altan: "Sargon'un 8. Seferi ve Bazı Öneriler" And. Arş. IV-V, 1976-77 Edb. Fak. Bas. İstanbul, 1977 s. 251.

¹⁰⁰ PLOTROVSKY, Boris: ...Urartu, a.g.e.,s. 67-68.

¹⁰¹ ERZEN, Afif: "1959-1961 Yılları Arasında Toprakkalç..." a.g.m., s. 60.

¹⁰² Asur Kralı Sargon II Musasir şehrine sefer düzenlediği zamanda, Asur krallığının vassalı olan şehrin kralı Urzana idi. COLLON Dominique "Urzana of Musasir's seal" Anatolian Iron Ages 3, 16,12 Ağustos 1990-Van) The British Institutute of Archaeology at Ankara-1994, s. 37.

bir kısmı Urzana Sarayı'ndan bir kısmı Musasir Tapınağı'ndan elde edilmiştir. Bunlar arasında Urartu beylerinin heykelleri de vardır. Sefer sonrası Sargon II, bir yazıt yazmış ve Horsabat'taki tapınağın yağmasını tasvir eden bir kabartma yapmıştır. Yazıtta yağma sonrası yenilgiyi hazmedemeyen Urartu kralı Rusa'nın kendi hançeri ile intihar ettiği anlatılmaktadır¹⁰³.

Asur Kralı Urartu ülkesindeki Musasir şehrinin Haldi ile Bağbatu'ya ait bu mabedinde yaptığı yağma sonucu 9 altın kalkan, bir büyük altın kama, hepsi gümüşten 96 mızrak, 12 kalkan, 33 araba, 393 bardak, dört bronz heykel ile kral Ursa'nın arabası ve heykeli, 130 renkli elbise ile 9 altın işlemeli elbise elde etmiştir¹⁰⁴.

Altın-tepe'deki Urartu tapınağının girişi Toprakkale Haldi Tapınağı gibi güneye bakar. Cella kare planlıdır. Kapıdan koridorla cellaya girilir. Cella'nın kuzey duvarının ortasında bağlı durumda heykel kaidesi inşa edilmiştir. Toprakkale Tapınağı'nda sunak¹⁰⁵ ön kısımdadır. Altın-tepe'de aynı şey düşünülebilir. Ön kısma adak eşyası olarak tunçtan 6 tane, demirden birçok mızrak ucu, 2'si tunç,

¹⁰³ AR, Mustafa Selçuk, Urartu Klavuzu, a.g.e., s. 31-32.

¹⁰⁴ AKURGAL, Ekrem: "Urartu Medeniyeti" DTICFD, C. MCMLIX, TTKB. Ankara, 1959, s. 70, bkz. Sargon II'nin 8. Seferine ait geniş bilgi PLOTROVSKY, B.B.: ...Urartu, a.g.e., s. 88-112 ve THUREAU-DANGIN, François, Une Relation De La Huitième Compagne De Sargon (714 av J. C.) Paris, 1913, adlı eserlerde verilmiştir. Sargon II'nin 8. Seferine ait yazıt ve yağma sonucu Urartu Ülkesi'nden götürülen eşyaların resimleri için bk. PLOTROVSKY, B.B.: The ancient Civilization of Urartu, Geneva 1969, s. 88 v.d.

¹⁰⁵ Diğer adı "altar"dır. Üzerinde kurban kesilen ve tanrıya sunu yapılan masaya benzer yüksekçe olan, genellikle taştan ve yuvarlak veya dörtgen şekilde yapılan kurban kanlarının akmasına mahsus bir deliği olan mimari öge. SALTUK, Secda: Arkeoloji Sözlüğü, a.g.e., s. 20.

2'si demir asa veya topuz başı, demirden ok uçları, 3 adet aynı gruba giren kırmızı astarlı parlak perdahlı¹⁰⁶ pişmiş toprak vazo, kakma süslü tahta levha bırakılmıştır. Asa veya topuz başlarına asur krallarının kabartmalarında da rastlanmaktadır. Altıntepe Tapınağı'nda duvarların kalın maasif oluşu, ön kısımda direklerin bulunuşu, çatının Kharsabad kabartmasında olduğu gibi semerdam şeklinde örtülmesinin olanaklı olduğunu gösterir. II. Sargon'a ait Kharsabad'daki kabartmada görülen Urartu şehri Musasir'in Haldi Mabedi resmindeki mızrak uçları ve Adilcevaz kabartmasındakiler, mızrak ucunun tanrı Haldi'nin sembolü olduğunu göstermektedir. Altıntepe'de de adak eşyası olarak mızrak uçlarının bulunmuş olması bu mabedin Haldi Mabedi olabileceğini düşündürmektedir¹⁰⁷. Ayrıca Haldi tapınaklarının diğer adının "Silahların Evi" olarak geçmesi bu fikri doğrulamaktadır¹⁰⁸. Altıntepe Tapınağının doğusunda büyük ihtimalle tapınağın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hazırlanmış büyük bir depo binasına rastlanmıştır¹⁰⁹.

Urartu tapınakları hakkında en iyi bilgiyi Altıntepe verir. Altıntepe Tapınağı içten içe 27 x 27 m. olan bir avlu yani temenos¹¹⁰ alanı içine yapılmıştır. Avlu arkaları 2m kalınlığında temelleri taş üstü kerpiç duvarlarla kapatılmış, sütunlu

¹⁰⁶ Perdah: Her tür (sıvalı, taş, metal, keramik) pürüzlü yüzeyi düzgünleştirme, parlatma. SALTUK, Secda: Arkoloji Sözlüğü, a.g.e., s. 140.

¹⁰⁷ ÖZGÜÇ, Tahsin: "Altıntepe Kazıları" a.g.m., s. 264-266.

¹⁰⁸ PLOTROVSKY, B.B.: ...Urartu, a.g.e., s. 66.

¹⁰⁹ ÖZGÜÇ, Tahsin: "Altıntepe Kazıları" a.g.m., s. 266.

¹¹⁰ Etrafı peribolos denilen duvarla çevrelenmiş bir yada daha fazla tapınağı ve dinsel yapıyı içine alan kutsal alandır. Sunak ve sınır kutsal alanın asıl nitelikleridir.

galerilerle çevrilmiştir. Çok iyi işlenmiş taş kaideler üzerinde duran 20 ahşap sütun bu galerinin ağaç ve çamurla örtülmüş çatısını taşımaktadır. Tapınak kare planlıdır. Kule tarzında inşa edilmiştir. Genel olarak Urartu tapınaklarının yüksek kuleler şeklinde ve daha çok İran'daki ateş tapınaklarına (Nakşi Rüstem ve Pazargat) benzerlikleri fikri benimsenmiştir. yalnız Urartu tapınakları daha yüksek ve kalın duvarlara sahiptir. Tapınak çatıları Musasir örneğine bakılarak çadırdam biçiminde düşünülse de bu örnek dışındaki yapıları kenarları siperli düz çatılı olarak görülmektedir¹¹¹.

Dine ait meselelerin çözümünde halka önderlik edip devlet ile halk arasında din vasıtasıyla bağlılığı sağlayacak, dini tören ve ayinlere önderlik edip din kurallarının kusursuz bir şekilde yerine getirilmesini sağlayacak rahip diyebileceğimiz din adamlarının varlığı gerekmektedir. Bu doğrultuda Altıntepe Tapınağı'nda bulunup rahipler için yapıldığı düşünülen ikametgah konuya ışık tutabilir. Altıntepe ve Arin-Berd'deki gibi tapınağın etrafında veya önündeki revaklı veya revaksız alanda halkın törenleri izlediği düşünülmektedir¹¹².

Altıntepe Tapınağının arkasında içi boş ortası delik yuvarlak taş sunak durmaktadır. Bu tapınak avlusunda toplanan insanların muhtelif altarlara kurbanlar sunduklarını göstermektedir. Cella'nın arka duvarı ortasına dayalı durumda çok iyi

¹¹¹ BİLGİÇ, Emin: "Urartu'lular" a.g.e.,s. 55.

¹¹² BİLGİÇ, Emin: "Urartu'lular" a.g.e.,s. 56.

taşlarla inşa edilmiş olan tanrı heykeli kaidesi de giriş-esas altar üstündedir. Heykel kaidesinin batı yönüne yerleştirilen bir blok basamak vazifesini görmektedir¹¹³.

Urartu tapınaklarının bazıları cella ve önündeki avludan ibaretken bazıları da geniş teşkilatlı bir sarayın en mühim kısmını teşkil eder. Bunların ya yalnız cephe kısmı veya dört tarafı da galerilerle çevrilidir. Arin-Berd, Anzavurtepe ve Çavuştepe'nin aksine Altıntepe Tapınağın'da kitabe yoktur¹¹⁴.

Urartuluların mimarlık tarihine yaptıkları katkı Apadana denilen çok sütunlu kabul salonunun ilk kez inşa etmiş olmalarıdır¹¹⁵,

Çavuştepe İrmuşini Tapınağı yazıtından anlaşılacağı üzere, Sarduri II (M.Ö. 764-735) tarafından kurulmuş olup Sardurihinili (Sardur kenti) adını taşımaktadır. Aşağı Kale'de yer alan İrmuşini Tapınağı yazıtında sözü geçen Haldi Tapınağı Yukarı Kale kazıları sonucu bulunmuştur. Aşağı Kale Tapınağı Altıntepe ve Arin-Berd'te de olduğu gibi sadece Cella'dan ibaret olmayıp depoları ve geniş kabul salonuyla T. ÖZGÜÇ'ün "mabed-saray" dediği yapı kompleksini oluşturmaktadır. Cella'nın fasadı gayet iyi işlenmiş ve perdahlanmış bazalt bloklarla bezenmiş olup girişin sol köşesinde özenli bir çivi yazısı ile yazılmış tapınağın ithaf yazısı mevcuttur. Yazıttan tapınağın tanrı İrmuşini (ni) ye ithaf edilmiş bir su-si olduğu anlaşılmaktadır. Tapınak kompleksinin güneyinde geniş bir salon ortaya çıkarılmıştır. Salonun

¹¹³ ÖZGÜÇ, Tahsin: Altıntepe Mimarlık Anıtları ve..., TTKB., Ankara, 1966, s. 3-4.

¹¹⁴ ÖZGÜÇ, Tahsin: a.g.e.,s. 5-7.

¹¹⁵ ÖZGÜÇ, Tahsin: a.g.e.,s. 10.

çatısı Karmir-Blur ve Adilcevez'daki gibi filayakları üzerinde yükselmektedir. Bu geniş salonun dinsel törenlerde kullanılmış olduğuna kesin olarak bakabiliriz. Açık avluda sunağın yanısıra cella'nın kuzeyinde üzeri kapalı bir mekanda yer alan sunak da farklı bir kurban törenine işaret etmektedir. Bu iki sunağa ilaveten tapınak sahasında 3. bir sunağın varlığını tapınağın kuzey koridorunda bulunan taştan sunak kaidesinden öğrenmekteyiz Aynı şekilde Altın-tepe "Mabet-Saray" yapı kompleksinde de 3. sunak ortaya çıkarılmıştır. Tapınak ile uçkale arasında Çavuş-tepe'nin aynı zamanda büyük bir merkez olduğunu belgeleyen geniş çaplı depolara rastlanır. Bu haliyle Çavuş-tepe en büyük devlet ambarı niteliğindedir¹¹⁶.

Patnos yakınında Anzavur-tepe'de bulunan Urartu tapınağı Haldi adına yapılmıştır. Bilindiği üzere tapınaklarda diğer Urartu tanrılarına da ibadet edilebilirdi. Musasir'deki Haldi Tapınağı'nda Haldi'nin karısı Bagbartu (veya Bagmastu) tebcil edildiği gibi, Haldi için yapılan bir su-si de tanrı Uarubani'ye de dua edilmekte ve Haldi için yapılan KÁ'da Urartu panteonunun başlıca tanrılarına kurbanlar sunulmaktadır¹¹⁷.

Kral İşpuinî Anzavur-tepe'de tapınak yanında bir de "burganani" yaptırmıştır. Musasir'de de İşpuinî tarafından yaptırılan "burgananî"nin hayvan sürüsü ile ilgili

¹¹⁶ ERZEN, Afif: Çavuş-tepe-I, M.Ö. 7-6. yy. Urartu mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü, TTKB, Ankara, 1978, s. 6-16.

¹¹⁷ BALKAN, Kemal: "Patnos Yakınında Anzavur-tepe'de..." a.g.m., s. 143-144. Musasir Urartu devleti'ne katılmadan önce Bağmaştu Musasir'de kutsanmaktaydı. Musasir'in Urartu'ya katılmasıyla burada birinci derecede Haldi kutsanmaya, tanrıça Bağmaştu (Bagbartu) da Haldi'nin karısı olarak telakki edilmeye başlandı. PLOTROVSKY, B.B.: ...Urartu, a.g.e., s. 114, SEVİN, Veli: Bibliyografya" Belleten, s. 147 C. 37, TTKB, Ankara, 1973, s. 398.

olduğu kesin olarak söylenebilir. Bir kral tarafından bina edilmiş olduğuna göre burganani'nin içinde hayvanların barındığı, bakıldığı ve tanrılara kurban olarak yetiştirildiği bir devlet veya mabed ahır olması muhtemeldir. Şüphesiz böyle bir müessesenin otlığa da ihtiyacı vardır. Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında kışlar şiddetli ve uzun olduğundan Urartu kralları kışlık ihtiyaçlara cevap vermek üzere muhtelif yerlere zahire depo etmişlerdir. Bu zahireden bir kısmının burganani'de beslenen hayvanların yem ihtiyacını karşıladığı düşünülebilir. Bu burganani'de 22.600 hayvan (sığır, koç ve koyun) besleniyordu. Patnos'un zengin otlakları düşünüldüğünde burganani'de çok sayıda hayvan bulunduğu söylenebilir¹¹⁸.

Urartu tapınakları yanında ortaya çıkarılan yiyecek depolarının tapınağa kurban sunmak için beslenen hayvanların ve tapınağın ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulduklarını söylemek yanlış olmaz.

Toprakkale ve Altıntepe'deki Urartu tapınakları gibi Anzavurtepe'de de tapınağın esas kısmı tek odadan ibarettir. Anzavurtepe'de de Haldi için sunulmuş pek çok hediyelik eşya bulunmuştur. Bronzdan bir mızrak ucu, çeşitli büyüklük ve biçimlerde demir ve bronz ok uçları, bronz bilezik, mavi taşlı bronz rozet, değerli Urartu mühürleri, biri gümüş bir kaç yüzük v.s. bulunmuştur. Çeşitli buluntular ihtiva eden odanın tapınağın adaklarının sunulmasına mahsus bir odası, bir "aşihusi

¹¹⁸ BALKAN, Kemal: "Pānios Yakınında Anzavurtepe'de..." a.g.m., s. 144-145.

evi” olması muhtemeldir. A-uḡusi kelimesinin etimolojisi de bu düşünceyi destekler. Tapınakta 2 çivi yazılı Urartuca kitabe bulunmuştur¹¹⁹.

Urartu kralları ülkede onlarca tapınak yaptırmışlardır. Yukarı Anzaf¹²⁰ Kalesi’nde yer alan tapınak da bunlardan biridir. Yazıttan Haldi için yapıldığı anlaşılan kale içindeki tapınak Menua zamanında kurulmuştur. Kare planlı alan tapınağın köşeleri rizalitlidir. Tapınağın kuzeybatı köşesinde bulunan inşa kitabesinde şunlar yazılıdır: “İşpuini oğlu Menua tanrı Haldi için bu tapınağı ve bu krali sarayı inşa ettirdi¹²¹.

Urartuluların bu tür tapınaklarının dışında Van’da Meher Kapısı’nda veya ona benzer şekilde kayalara oyulmuş kutsal kapılar önündeki alanlarda veya Altın-tepe Zivirstanda ki gibi düzlüğe dikilen steller önünde dini törenler düzenledikleri anlaşılmaktadır. Urartulularda NA⁴puluşi(e) adı verilen taş stellere tapma geleneğinin oldukça yaygın olduğunu keramik, mühür, mühür baskıları üzerindeki ilginç sahneler ile, açık hava tapınaklarında bulunan taş stel ve stel altlıkları açıkça kanıtlamaktadır. Alniunu taş atölyesinde kare ve dikdörtgen biçimli stel altlıklarının üzerindeki tekli stel yuvası Altın-tepe açık hava tapınağındaki stel altlık ve yuvalarının biçim ve işçiliği ile şaşılacak düzeyde benzerlik göstermesiyle dikkati

¹¹⁹ BALKAN, Kemal: “Patnos’ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı” Atatürk Konferansları-1, TTKB, Ankara, 1964, s. 238.

¹²⁰ Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Tuşpa ile Toprakkale’nin bulunduğu Van ovasını doğu yönünde koruyan en büyük askerî merkezlerdir. Bu bölgede bu kalelerden daha güçlü askerî ve ekonomik tesislere rastlanılmamaktadır. Bkz. BELLİ, Oktay: “1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı” XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, (Ankara, 25-29 Mayıs 1992) s. 446-449.

¹²¹ BİLGİÇ, Emin: “Urartulular” a.g.m., s. 56.

çeker. Büyük dikdörtgen taşlar üzerinde bulunan üçlü stel yuvaları ise Yeşilalıç kült merkezinde çivi yazılı kaya kapısının doğusunda ana kaya üzerine açılan üçlü stel yuvaları ile büyük bir benzerlik göstermektedir¹²². Kült merkezlerinde kullanılan stel yuvaları taş ocaklarında hazırlanıyordu¹²³.

Halk arasında “Kör Kapı” yada “Taş Kapı” Urartu dilinde ise KA = Kapı olarak adlandırılan anıtsal kaya nişlerinin mimari formu dikkat çekmektedir. Tapınak kapılarıyla anıtsal nişler arasındaki dini bağıntı kapı çerçevesi -kanatlar açıldığında- cella’nın arka duvarına bitişik durağan ve taştan bir kaide yükselen heykeli üç boyutlu bir görünüm içinde tümüyle çerçevelenmektedir. Kapı çerçevesi tanrı heykelini çevrelemesi nedeniyle bir kutsiyet kazanmıştır. Çünkü epifanî¹²⁴, kutsal çerçevenin sınırladığı alanda görünür. Anıtsal kaya nişlerinin fonksiyonu kapı şeklindeki bu nişlerin içinden tanrıların çıkacağına inanılmış olmasıdır. Revanduz yakınlarındaki Herir Batas ve Malazgirt’te içlerinde birer tanrı kabartması bulunan anıtsal kaya nişlerine rastlanmış olup, buna benzer ve içlerinde Kybele tasviri bulunan nişler ayrıca Phrygia’da karşımıza çıkmaktadır. Etraflarında dişli çerçeve bulunmayan kapı şeklindeki bu kaya nişlerinin içinde tanrıların tasvir edilmiş olması da kapıların içinden tanrıların çıkacağına inanıldığı şeklindeki görüşü

¹²² BELLİ, Oktay: Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi” a.g.m.,s. 125-126.

¹²³ Ülkedeki 2 önemli taş ocağından birisi Çuvaris (yeni Kavuncu) köyü yakınlarında diğeri Edremit ve çevresindedir. BELLİ, Oktay-DİNÇOL, Ali M.,: “Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları” And. Araş. VIII. 1980, Edb. Fak., Bas. İstanbul, 1982, s. 169, 171.

¹²⁴ Tanrının bir anlık görünüşü. Bazı tapınaklarda alınlıkta bir takım pencereler bulunurki bunlar, tanrıların epifanisi için bırakılmış olarak yorumlanır.

desteklemektedir¹²⁵. Ayrıca Meherkapı, Yeşilalıç ve Hazine piri kaya anıtlarının Hristiyan ve Türk-İslâm efsanelerine göre kutsal günlerde açıldığı ve içlerinde hazine bulunduğu halen halk arasında inanılmaktadır¹²⁶.

Eskiçağdaki doğu toplumlarında olduğu gibi Urartulular'da da yaygın olan inanca göre ölümsüz olan taş değişmeyen, yenilenmeyen, duruk yaşamın simgesi olmuştur. Kayalıklar ile kaya nişleri yada taş blokların üzerine yapılan tanrı ve kral kabartmaları o dönemdeki inanca göre varlığın sonsuza dek sürecek olması inancının kesinlik kazanmasını sağlayan gizemli düşüncelerin ürünü olmalıdır. Meher Kapı kaya nişinin hemen batısında 7-8 basamak sonra kayalıklarda son bulan kaya merdivenleri "Urartu toplumundaki gizemli kaya tutkusunu" dile getiriyor olmalıdır. Kayalar üzerindeki işaretlerin yağmur ve kaynak kültü ile ilgili olabileceği ileri sürülmüştür. Ayrıca işaretlerin mezar kültü ile de ilgili olabileceği ihtimali de kuvvetlidir. İşaretlerin hepsinde görülebilen eğimli olan uç kısımlarında akıtma kanalları vardır. Bu kanallar ya biriken yağmur sularının akması, yada kült törenlerinde akıtılan sıvının kolayca akmasını sağlamak içindir. Bugün halen Analı Kız veya Beşik Baba Türbesi, bilinen yerler kutsal olup Urartluların kült merkezlerinde açtıkları yuvarlak oyuklara yöre halkı dileklerde bulunmaktadır. Bu

¹²⁵ TARHAN, Tancır-SEVİN, Veli: "Urartu Tapınak Kapıları ile Anıtsal Nişleri Arasındaki Bağını" Belleken, S. 155, C. XXXIX TTKB., Ankara, 1975, s. 395-398.

¹²⁶ BELLİ, Oktay-DİNÇOL, Ali M.: "Hazine Piri Kapısı..." a.g.m., s. 177.

oyuklar Urartu kaya oyukları kadar Hitit, Geç Hitit ve Frig kaya çanakları için de önemlidir¹²⁷.

Haldi tapınaklarına Haldi kapısı dendiğine göre kapı şeklindeki bu kayalara oyulmuş nişler tapınak anlamında kutsal yerlerdi. Bunların en ünlüsü Tapınakkale'nin 2 km batısındaki Meher Kapı'dır. Altın-tepe Tapınağı'nda "steller tapınağı" şeklinde cenaze törenleri veya ölü kültü ile ilgilidir. Burada yer alan 4 stelden birinin önünde ortası oyuk, taştan çanak şeklinde yapılmış bir sunak yer almaktadır. Burada içki kurbanı (libasyon) töreninin yapılmakta olduğunu tasvirli eserlerden öğreniyoruz. Altın-tepe'de stellerin önündeki sunak, Kef Kalesi sarayında bulunan sunaklara benzer. Kef kalesi kazılarında ortaya çıkartılan kabartmalardaki yazıtta "Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Argiştî'nin oğul Rusa bu içki kurbanı kült yerini inşa etti" denilmektedir. Buna göre ortası delik yuvarlak bir lavabo şeklindeki bu taş çanakların içki kurbanı için yapıldığı söylenebilir. Toprakkale'de bulunan bir taş ağırlık üzerindeki tasvirde dikili üç stel ile yanlarında kutsal ağaç karşısında tapınan bir insan görülür. Stellerin önünde sunak tasviri olmamakla birlikte uzun boyunlu bir testi vardır. Bu Hititlerde içki kurbanı esnasında kullanılan gaga ağızlı testilere benzemektedir. Böylece Altın-tepe'de mezarların yanındaki stellerin durduğu terasın ölü kültü ile ilgili bir açık hava tapınağı olduğunu söyleyebiliriz¹²⁸.

¹²⁷ BELLİ, Oktay: "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri" And. Arş. XI. Edb. Fak. Bas. İstanbul, 1989, s. 67, 68, 85, 86, 87.

¹²⁸ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" a.g.m., s. 56-57.

Urartu tapınaklarının duvarları genelde çok renkli duvar resimleriyle süslüdür. Tapınağın dış duvarlarında ise üzerinde aslan ve boğa resimlerinin olduğu kalkanlar asılıdır. Dinsel törenlerin düzenlendiği tapınak avlusunda üç ayaklı tunç kazanlar tanrıya sunulan armağan ve adakların konduğu kerpiçten yapılan sunak ve kurbanın kanının akıtıldığı ortası delik sunak taşı bulunmaktadır¹²⁹.

Urartu tapınaklarında kalkanların müstesna biryeri vardır. Sargon II'nin 8. Seferine ait Kharsabad Kabartması'ndaki Musasir Mabedi'nin ön duvarlarında asılı olarak adak kalkanları görülmektedir. Bu tip bir kalkan Toprakkale Mabedi'nin güneydoğu köşesinde bulunmuştur. Toprakkale'de bulunan kalkan kitabesinde "Bu kalkanı Erimena oğlu Rusa, kendi hayatı için efendisi Haldi'ye adadı. Ben kudretli kral Rusa (.. bunun... memleketin kralı) Haldi'nin azameti sayesinde Tuşpa şehrinin hakimiyim" yazılıdır¹³⁰.

Asur Kralı Sargon II'nin Musasir'deki Haldi Tapınağı'ndan elde ettiği ganimetlerin listesinde 607 büyük ve küçük kazan (kivrî) dan sözedilmektedir. Ayrıca içleri 50 ölçek su alabilen üç adet büyük tunç kazan da yine aynı listede yer almaktadır. 80 lt. ölçeğindeki tunç bir kazanın içinde tanrı Haldi'ye adanan kutsal şarabın var olması, kazanların ne amaçla kullanıldığını göstermesi yönünden önemlidir. Ayrıca Khorsabad kabartmasındaki Musasir Tapınağı'nın önünde üç ayak üzerinde bulunan 2 kazan görülür. Sargon II yazıtında, bu kazanların tanrı

¹²⁹ ERZEN, Afif: "1959-61 Yılları Arasında Toprakkale..." a.g.m., s. 56-57.

¹³⁰ ERZEN, Afif: "1959-61 Yılları Arasında Toprakkale..." a.g.m., s. 61-62.

Haldi'ye sunulan kutsal şarabı taşıdıklarını açıkça belirtmektedir. Altuntepe'de ortaya çıkarılan kazan ve Kayalıdere kazılarında tapınağın önünde bulunan taş döşeli zemindeki 3 ayak izi Urartu'da ki büyük boyutlu kazanların dinsel amaçlı kullanıldığını gösteren delillerdir¹³¹.

Yukarıda da belirtildiği üzere toprak duvarları renkli resimlerle süslenmektedir. Bu süslemelerde en sevilentevirlerden birisi yukarı kaldırdıkları elleriyle ağacın bereketini artırmak için aşı yapan cinlerin motifidir. Urartu sanatının çok sevilen kanatlı cin, mukaddes ağaç motifi maden ve fildişi eserlerde de görülür. Arin-Berd Tapınağı'nda aslan üstünde tanrı tasvirlerine rastlanırken, Altuntepe ve Anzavurtepe'de tanrı resmi bulunamamıştır¹³².

¹³¹ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye, a.g.e., s. 65-66.

¹³² ÖZGÜÇ, Tahsin: Altuntepe-I, mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri (Architectural Monuments and Wall Paintings) TTKb, Ankara, 1966, s. 18, 20.

II. BÖLÜM: URARTU DİNİ İNANÇ VE ADETLERİ

Urartu dininde ülke çapındaki tanrılar oluşturulan ortak panteonda birleştirilmişti. Aynı zamanda tanrılarla birlikte totemistik ve animistik inançlar da birleştirilmiştir.

Totem eski toplumlarda topluluğun ondan türediği sanılan ve kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgar gibi herhangi bir nesne diğer adı ile ongundur. Genellikle totemizmden bir grubun yada bir klanın bir hayvan bir bitki türüne yada bir nesneye mistik majik ve akrabalık duyguları ile bağlanması, bu bağlanıştan doğan görevler kaçınmalar ritler ve törenler anlaşılmaktadır. Totemizm'in başlıca özellikleri şunlardır¹.

a) Totem ile grup arasında duygusal akrabalık bağı başka bir deyimle aynı atadan gelme inancı vardır.

b) Totemin adı veya işarti taşınır.

c) Aynı totem çevresinde toplananların birbirleriyle evlenme yasağı dolayısıyla dıştan evlenme vardır.

¹ ÖRNEK, Sedat Veyis: 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1995, s. 38.

d) Totem hayvanını yada bitkisini yeme yasağı vardır.

e) Totemin grup üyelerine yardımcı olduğu onları çeşitli tehlikelerden koruduğu inancı vardır.

Totemler daha çok hayvanlardan olur. Kimi zaman da söz konusu hayvanın yerini onun bir parçası (kuyruğu, dili, pençesi, tüyü v.b.) totem yerine geçer. Hayvan totemleri en çok avcılıkla geçinen toplumlarda görülür. Hayvanlardan sonra ikinci sırayı bitki totemleri alır. Daha seyrek rastlanılmakla beraber fırtına gökkuşağı v.b. gibi meteorolojik olaylar da totem olurlar².

A - TOTEMİZM İNANCI

Urartu dini hakkında bilgilerimizi Meher Kapı Yazıtı'ndan öğrenmekteyiz. Urartulular, dağınık haldeki boyları bir bayrak altında toplamış ve birleştirici unsur olarak da dini kullanmışlardır. Fethettikleri ülkelerde kutsanan tanrıları devletin resmi panteonuna bağlayarak ülkede birliği dolayısıyla varlıklarının devamını sağlamışlardır.

Meher Kapı yazıtında yer alan 79 tanrı ismine bakıldığında bu listede yer alan bazı isimlerin totemist inançları temsil ettiği anlaşılr. Örneğin; yurt ve toprak tanrısı "Ebani", deniz ve sular tanrısı "suinina", yukarı yurt tanrısı "Babania", tepeler ve

² ÖRNEK, Sedat Veyis: ...İlkelerde Din..., a.g.e.,s. 39.

dağlar tanrısı “Arni”, yollar tanrısı “Hera”, mağaralar tanrısı”Airaini” gibi³. B.B. PLOTROVSKY Urartu tanrılarının totemist ve animist görüşlerle ilgili olduğunu belirtmiştir⁴. Animizm maddi olmayan doğa üstü bir yetiye ve erke sahip iyi ve kötü güçlere inanmaktır⁵. Yani kısaca insanın bir çocuk gibi çevresini ve doğayı dolduran şeyleri “canlandırması”, “canlı” görmesidir. Totemizm ve animizm ile yakından ilgili olan diğer kavram “fetişizm” dir. Fetişizm ise doğa üstü bir güç ve etkisi olduğuna inanılan canlı veya cansız nesnelere tapınmadır. Ve bu bahsi geçen her üç unsur (totemizm, animizm, fetişizm) çok tanrılı dini inançtan tek tanrılı dini inanca geçişte birer merhaledirler⁶.

Bu durumda açıklık getirilmesi gereken konu acaba Urartu dini ile totemist, animist ve fetişist inançlar arasında bir bağıntı var mıdır? Urartu tasvirlerinde sıkça kullanılan aslan, boğa, birer totemmiydi? Hayat ağacı, güneş kursu, nar çiçeği motifleri animist veya fetişist inançları mı temsil ediyorlardı. Bu soruların cevapları ilerleyen satırlarda aranacaktır.

Urartu dininde tanrılar yanında kutsal sayılan birtakım nesnelerin de kutsallığı sözkonusudur. Mesela anıtsal kapı nişleri, taş kapılar, kayalıklar kutsal ağaç ve taş stellerde bir uluhiyet görülüyordu. Mukaddes ağaca tapma sahnesi kabartma ile süslenmiş olarak taş duvarlara da işlenmiştir. Burada mukaddes ağacın dalını eliyle

³ BELLİ, Oktay: “Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme” And. Arş. VI, 1978, Edb. Fak. Bas. İstanbul, 1979, s. 64.

⁴ PLOTROVSKY B.B.: “The Ancinet Civilization of Urartu, Geneva, 1969, s. 67.

⁵ BELLİ, Oktay: “Urartu Sanatının...” a.g.m., s. 64.

⁶ ÖRNEK, Sedat Veyis: ...İlkelerde Din... a.g.e.,s. 25-46.

tutan ve dua eder halde duran Urartu görülmektedir⁷. Urartulular tunç veya demirden ziraat aletleri ve öteki aletlerle birlikte silahlar da yapmışlardır. Kalkanlar, miğferler, sadaklar, mızraklar ve ok uçları, kalkanlarla miğferlerin üzeri çoğu zaman kötü ruhları kovan (apatropaik) veya koruyucu anlamı olan şimşek, ejder başları veya kutsal ağacın döllemesi gibi sahnelerle süslenmiştir. Aynı zamanda mezarlarda ve iskan yerlerinde bulunan iğnelerinde apotropaik anlam taşıdıkları düşünülebilir⁸. Kutsal ağaç dışında anıtsal kapı nişlerinde de doğa üstü güçlerin varlığına inanılıyordu. Umudum Tepe'deki Urartu Kalesi'nde yapılan kazılar yerleşim yerlerinin farklı yerlerinde nişlerin varlığını ortaya çıkarmıştır. Kaya nişleri ve duvar kalıntılarından oluşan bu bütünün kutsal olan alma olasılığı nişlerin kutsallığı görüşümüzü desteklemektedir⁹. Niş ve taş stellerin kutsallığı konusuna en iyi örnek Meher Kapı ve Yeşilalıç'tır. Burada dikkatimizi çeken Yeşilalıç'taki kutsal alan için su-si, Meher Kapı'nın ise KÁ olarak anılmasıdır. Her iki kapı da Haldi için yapılmalarına rağmen farklı isimlendirilmelerin bir anlamı olmalıdır. Yeşilalıç yazıtında hem KÁ hem de Su-si terimleri yanyana belirtilmiştir. Yeşilalıçta yer alan altı adet taş stel yuvası, (anıtsal niş steller) merdivenler ve önündeki platformla birlikte bir kompleks oluşturmaktadır. Buradan bu kompleksin büyük bir kutsal alan olduğu söylenebilir. Bu durum Yeşilalıç'ın bir açık hava tapınağı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Oysa Meher Kapı anıtsal bir kaya nişinden ibarettir.

⁷ PLOTROVSKIY, B.B.: "Urartu Dini", (Çev. İsmail KAYNAK), DTCFD C. 23, 19675, s. 46.

⁸ BİLGİÇ, Emin: "Urartu'lular" Türk Ansiklopedisi, C. 33, s. 74-75.

⁹ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: "Diauchi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe (Kalartepe) And.Arş. VIII-1980 Edb. Fak. Bası. İstanbul 1982, s. 191.

Öyleyse KÁ ideogramı ile kapı şeklindeki anıtsal niş, su-si ile ise kutsal alan ifade edilmektedir. Öyle anlaşıyor ki KÁ su-si içindeki bir parçadır. Ve su-si de tapınağı da içine alan kutsal alanların yani temenos sahasının tümüdür. Stellere ibadetin Urartu Krallığında çok yaygın olduğu böylece anlaşılmaktadır¹⁰. Çünkü taç kapılardan tanrıların çıkacağına veya yılın belirli günlerinde bu kapıların açıldığına inanılmaktaydı.

Urartulular su kaynaklarını, mağaraları, ulu dağları, ağaçları ve kayalıkları da kutsal sayıyorlardı. Kars ve Kafkasötesi Bölgesi'nde su kaynaklarının başında çokça balık yontusu bulunmuştur. Taştan yapılmış büyük balık yontularının üst bölümü balık pulu biçiminde değil dalgali çizgilerle sanki sığır derisi ile kaplıymış gibi şlenmiştir. Balık yontularının bir Urartu tanrı veya kutsal hayvanını yansıtıp yansıtmadığı bilinmemektedir. Tarihöncesi çağlarda olduğu gibi Urartulular'da da mağaraların kutsallığını Urartulular'ın kurban kestiği Meher Kapı Yazıtı'ndaki Mağaralar tanrısı "Airaini isminden çıkartabiliriz. Kayalar ise ölümsüzlüğün simgesiydi. Urartulular, kayaların kalıcılığından ve koruyucu gücünden yararlanmak için üzerine yazılar ve kabartmalar, tanrı ve kral yontuları yaparak bunları sonsuzlaştırmış böylece ruhun resim, yontu ve kabartmalar sayesinde yaşadığını düşünmüşlerdir. Yapraklanan ve yapraklarını yitiren hayat ağacı ise ölüm ve yaşam evreleriyle birlikte dinamik yaşamı simgelemiştir. Aynı zamanda

¹⁰ SEVİN, Veli, BELLİ, Oktay: "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi" And.Arş. IV-V (1976-77) Edb. Fak. Bas. İstanbul 1977, s. 371-375.

kutsal ağaç üstünlüğünü yalnızca boyu gösterişi, uzun yaşamı ile değil, sürekli yenileşme yeteneği ile göstermektedir¹¹.

Buraya kadar anlatılanlar özetlenecek olursa Urartulular tanrıların yanında hayat ağacı, anıtsal kapı nişlerini, kayalıkları; taş stelleri v.b. kutsal saymaktadırlar. Burada şöyle bir sorun ortaya çıkmaktadır: Acaba bütün bunlar totem olarak değerlendirilebilir mi? Totem'in özellikleri hatırlanacak olursa totem inancında kutsal olan canlı veya cansız maddenin sembolü oluyor ve bu nesneler yenmiyordu. Bu nedenle Urartu resimlerinde sıkça kullanılan aslan veya boğayı totem gibi değerlendirmek doğru olmaz. Urartu devlet yapısının çok uluslu karaktere sahip olduğu düşünülürse bütün bir ülke de tek bir totemin olduğundan bahsetmek mantık dışı olacaktır. Her boyun gerek Urartu'ya bağlıyken gerek Urartu'ya bağlı olmazdan evvel kendine has totemlerinin bulunduğunu düşünebiliriz.

Yukarıdaki düşünceler doğrultusunda boylardan oluşan Urartulular'da kutsal ağaç veya taş stellerin totem olarak değerlendirilmesi Urartu Devleti'nin dağınık boyları bir bayrak altında toplama siyasetinin sonu olurdu. Bu nedenle Urartu Devleti'nin anti-totemist bir tutum takınarak halka eski totem inançlarını unutturarak¹² ülkede resmi ortak bir totem inancının oluşturulduğunu söylemek yanlış olmasa gerek. İlk insanlar, doğa karşısında ki savaşlarında teknik yetersizliği, çaresizliği din büyü ve ve dinin buyruğundaki sanatla gidermek

¹¹ BELLİ, Oktay: "Urartular" Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Ansiklopedisi, C.1, 1982, s. 194.

¹² BELLİ, Oktay: Urartulular'da Totemcilik Sorunu" And. Arş. VII-1979, Edb. Fak. Bas., İstanbul 1981, s. 30.

istemiş; evrenin oluşum sırlarını da bir çeşit "bilim öncesi" olan kavramlarla açıklamaya çalışmıştır¹³. İnsanı tabiata hakim olma mücadelesi ve bu konuda kendini doğa üstü yaratıklarla özdeşleştirmesi varlığının devamı için gerekliydi. Mitoloji ve efsanelerin doğuşunda bu gerçek vardır. Urartu sanatında çok sevilerek işlendiği, bolca kullanılmalarından anlaşılan yarı insan yarı hayvan yaratıklar, yabanıl hayvan motifleri, çeşitli bitki motifleri sadece bezeme amacıyla mı yapılmıştır, yoksa bunlar dinin bağlayıcı diğer unsurları olarak kullanılan totemler midir?

B. PİOTROVSKİY, Urartu sanatındaki bitki ve hayvan motiflerini sadece bezeme unsuru, M. RIEMSCHEIDER ise bunları gülünç ve birer fantazi ürünü olarak değerlendirmişlerdir. Eğer bezeme amacı güdülseydi tasvirlerde sadece güç timsali hayvanlar betimlenmezdi. Öyleyse bunlar totem olmalıydı. Çünkü Hurri kökenli boylara dayanan Urartu Devleti bu boyların güç timsali hayvanlarını benimsemeliydiki zor koşullarda kurduğu devletin idari, dini ve ekonomik sürekliliğini ve dokunulmazlığını sağlasın¹⁴. Urartular, son dönemlerine kadar bu politikalarında başarılı olmuşlardır. Devletin son döneminde ise halkın eski dini inançlarına dolayısıyla eski totem inançlarına yeniden döndükleri araştırmalar sonucu anlaşılmıştır. Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarındaki imparatorluk devri resimleri kazınarak üstüne daha basit ve halkın devlete katılmadan önceki inançlarını yansıtan resimler çizilmiştir. Yine Kafkasötesindeki Teşebani (Karmir-

¹³ ÖRNEK, Sedat Veyis: ...İlkellerde Din..., a.g.e., s. 5.

¹⁴ BELLİ, Oktay: "Urartularda Totemcilik" a.g.m., s. 35-36.

Bulur), Irpunî (Arin-Berd) ve Argıştihinili (Armavir) gibi askeri ve ekonomik merkezlerdeki araştırmalarda ortaya çıkarılan idoller, saray sanatının dışında basit yapılarıyla halkın eski dini inançlarının yeniden canlandığını yansıtır. Eğer imparatorluk döneminde Urartu tasvirlerinde benimsenen hayvan veya bitkiler gerçekten halkın öz inançlarını temsil etseydi ve bütün ülke halkı tarafından benimsenseydi, halk tarafından gerçekten totem olarak değerlendirilseydi Giyimli adak levhalarındaki resimler tahrip edilmez veya farklı tarz da tanrı idolleri oluşturulamazdı. Çünkü totem kutsaldır ona saygı duyulur ve zarar verilmez¹⁵.

Bu doğrultuda Urartulularda din konusunda olduğu gibi totem konusunda da devletin resmi ve ortak bir sistem oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz.

B. HAYAT AĞACI İNANCI

Ağaç kültü, mukaddes ağaç-hayat inancına Urartulularda sıkça rastlanır. Bunun tasviri ağacın iki yanında Asur sanatı için çok karakteristik olan iki kanatlı jeninin resmedilmesi şeklindedir. Mukaddes ağacı bazan yıldız (astral) sembolleriyle ilgili olarak Urartu mühürlerinde sıkça rastlanır¹⁶.

Eski doğu toplumlardaki inanca göre ölümsüz olan taş, değişmeyen, yenilenmeyen duruk yaşamın simgesi olmuştur. Yapraklanan ve yapraklarını yitiren

¹⁵ BELLİ, Oktay: "Urartularda Totemlik..." a.g.m., s. 38-41.

¹⁶ PLOTROVSKİY, B.B.: "Urartu Dini" a.g.m., s. 46.

ağaç ise ölüm ve yaşam evreleriyle birlikte devimsel yaşamın simgesidir. Bu özellikleriyle kutsallaşan ağaç üstünlüğünü yalnızca boyu, gösterişi ve uzun yaşamı ile değil sürekli yenileşme yeteneği ile de gösterir¹⁷.

Asur sanatının Urartu sanatına etkileri mühürler üzerinde açıkça görülür. Kutsal ağaçla ilgili sahneler bunun en önemlisidir. Ortadaki bir ağacın her iki yanına karşılıklı olarak yerleştirilen hayali yaratıklardan oluşan sahne, Asur'da olduğu gibi içinde kralın da yer aldığı bir devlet kültürüdür ve krallığın, düzenin, şansın sembolü olarak bilinmektedir¹⁸. Krallığın ilk yıllarına ait eşyalar üzerindeki aslan, boğa ve hayat ağacı motifleri, Mısır ve Mezopotamya kültürlerinden esinlenen Asur kökenlidir. Eşyaların üzerini bezeyen ilginç sahnelerin çok büyük bir kısmı ise Urartuluların kendilerini temsil etmekte dolayısıyla da bölgenin sosyo-ekonomik tarihini, etnoğrafyasını ve bugüne değin çözümlenemeyen mitolojisi ile gizemli kült törenlerini canlı bir şekilde yansıtmaktadır¹⁹.

Anıtsal Asur kabartmalarında betimlenen kanatlı figürlerin taşıdıkları bakraçlar Kutsal ağaç kültü ile ilgili olup, tanrı veya kralların yağlanmasıyla alakalıdır. Bu tema bir Asur yeniliği olarak kabul edilir ve komşu bölgelerin sanatında Orta Asur döneminden beri görülen Asur etkisinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ziviye'de ele geçen bir fildişi levhada Asur tipi bakraçlar taşıyan

¹⁷ BELLİ, Oktay: "Urartularda Hayat Ağacı İnancı" And. Araş. VIII-1980 Edb. Fak. Bas. İstanbul 1982., s. 237.

¹⁸ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" a.g.m., s. 76.

¹⁹ BELLİ, Oktay: "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik..." a.g.m., s. 57.

kutsal ağaca yağ dökmektedir. M.Ö. 7. yy.'a tarihlenen Altıntepe apadanasındaki duvar resimlerinde cinler taşıdıkları bakraçlarla hayat ağacına doğru ilerlemektedirler²⁰.

Ağacın yeşillenmesi, meyve vermesi kuruması, ölüp dirilmesinin sembolü olarak görülmüş, dinsel özlü törenlerde kült ağacı olarak kullanılmasına yol açmıştır. Ağaçlarda da mana gücünün, ataların, cinlerin eğleştiği inancı giderek korulukları ve ormanları kapsamış, orman tanrısı düşüncesi oluşmuştur²¹.

Urartu sanatında mühür, mühür baskıları, anıtsal kaya kabartmaları, saray-tapınak eklentilerinin iç duvarlarını bezeyen boyalı duvar resimleri ile tunçtan yapılmış ktemer miğfer madalyon üzerine ilginç "hayat ağacı" motifleri işlenmiştir. Duvar resimleri ile taş kabartmalarda işlenen sahnelerde tanrılar artağanlığın simgesi olan hayat ağaçlarının yapraklarının dolması için aşılama yapmaktadır. Hayat ağacının dinsel ve koruyucu işlevi dolayısıyla hayat ağacına düzenlenen pek çok kült töreni vardır. Silahlar üzerindeki hayat ağacına yapılan gizemli kült törenleri tanrısal bir yaşam yenilenmesini ve varlığın ölümden sonra yaşayacağına olan inancı yansıtır. Urartu kralı ve savaşçıları kemer, miğfer gibi silahlar üzerindeki hayat ağacına kült törenleri düzenleyerek kendilerinin ve savaşçılarının içinde tanrısal ruhları barındıran ve ölümsüzlüğü simgeleyen hayat ağacının koruyucu gücünden yararlanmasını sağlamaktadırlar. M.Ö. 3. bin yılında Sümerlerden beri

²⁰ BAŞARAN, Sait: "Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı" And. Arş. VII-19769 Edb. Fak. Bas. İstanbul, 1981, s. 84, 87.

²¹ ÖRNEK, Sedat Veyis:.. İlkelerde Din.. a.g.e., s. 102.

tüm eski doğu toplumlarında olduğu gibi Urartulular'da da yaygın bir gelenek olan kutsal ağaç motifleri -ölüm korkusu ve ruhsal karışıklıklar nedeniyle- varlığın ölümden sonra yeniden süreceğine olan inancın karşılığı olarak "ölümsüzlüğü" simgelemektedir²².

Ölümsüz yaşamı simgeleyen hayat ağacı motifine göğün gücünü yansıtan kartal ile kötülüğü simgeleyen yeraltı tanrılarının buyurganı yılan ejderi arasındaki mücadeleleri gösteren sahnelerde de rastlanmaktadır²³.

C.F. LAHMANN HAUPT'un yayınladığı mühürde dua eder şekilde ağaç ve üç taş stel önünde duran bir insan figürü, ağacın etrafında su testisi ve stellerin arkasında da bir kült eşyası resmedilmiştir²⁴. Bu tasvirler Urartulularda taş stellere ve hayat ağacına tapma geleneğinin yansımaları olmalıdırlar.

British Museum'da bulunan bronz kaplamada mukaddes ağaç (bu defa dalga şeklinde dalları bulunan bir palmiye ağacı), kaplar ve sunak resmi vardır. Mukaddes ağaca tapma ile ilgili seremoni Toprakkale'de bulunan bir mühürde de canlandırılmıştır. Burada dört tekerlekli bir araba ve onun içine yerleştirilmiş bir ağaç arabanın arkasında kral (veya rahip) durmakta onu da dragon kafalı bir ejderha resmi izlemektedir²⁵.

²² BELLİ, Oktay: "Urartular" a.g.m., s. 194.

²³ BELLİ, Oktay: "Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme" And. Arş. VII-1979 Edeb. Fak. Bas. İstanbul, 1981, s. 72.

²⁴ PLOTROVSKİY, B.B.: "URARTU DİNİ" a.g.m., S. 46

²⁵ PLOTROVSKİY, B.B.: "Urartu Dini", a.g.m., s. 46.

Eski doğu toplumlarına ait popüler bir tasvir olan hayat ağacı (kutsal ağaç, mukaddes ağaç) motifi Anadolu'da kurulan Türk devletlerinde de sevilerek kullanılmıştır.

Orta Asya şaman kaynaklarından öğrendiğimize göre hayat ağacı dünyanın merkezi olarak kabul edilir ve aynı zamanda şaman'a yer altı veya gökyüzü seyahatinde merdiven vazifesi görür. Hayat ağacı ile birlikte işlenen kuş ve kartal tasvirleri Orta Asya şaman inançlarına göre şaman'a refakat eden hayvanlar veya şamanın kendisi olabilir. Şaman'ın hayat ağacı vasıtasıyla öbür dünyaya ulaşmasına yardımcı olurlar. Dallarda yer alan nar meyvaları cennet sembolüdür. Dallar içine gizli küçük kuşlar ise büyük ihtimalle doğmamış şaman ruhlarıdır. Ağacın etrafındaki rozetler ihtimalle gökyüzü yolculuğu sonunda varılan gezegenleri sembolize eder. Orta Asya inançlarına göre kainat hayat ağacı yer, gök ve gezegenlerle temsil edilir. Hayat ağacı gök ile yeri birbirine bağlar. Üzerinde hayat ağacı tasviri bulunan yapılar önemli yapılardır. Orta Asya inançlarına göre ölünün ruhunun kuş şeklinde göğe uçtuğu kabul olunur. Mezarlarda veya anıt kabirlerde tasvir edilen hayat ağacı-kartal-kuş kompozisyonu ölü ruhlarının öbür dünyaya geçişini canlandırıyor olmalıdır. İnsan, arslan, ejder gibi tasvirler, ağacı kötü ruhlardan koruyan bekçi tasvirleridir²⁶.

Hayat ağacı motifi tanrısal bir hayat yenilenmesini ve varlığın ölümden sonra yeniden süreceğine olan inanç geleneğini yansıttığından saray sanatının sosyal

²⁶ ÖNEY, Gönül: "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi" Belleten, C. XXXII, S. 125-128, TKB., Ankara 1968, s. 34-36.

işlevine koşut olarak Urartu krallığının ölümsüzlüğünü de simgelemektedir. Hayat ağacı ile birlikte kullanılan palmet, kozalak, tomurcuk, rozet, yaprak biçimli kargı, dal, daire ve nokta gibi motifler olmuştur²⁷.

M.Ö. 3. bin yılından beri Aşağı Mezopotamya'da "Hayat Ağacı" motifi sevilerek işlenen bir bezeme unsuru olmuştur. Hayat ağacı yaşam ile ölüm arasındaki çizgiyi, Dumuziyi simgeleyen büyük ana tanrıçanın hayatı yayan "aşıklar çifti"nin ölüp ilkbaharda yeniden dirilmesini sembolize etmektedir. Dinsel inanışa göre büyük bir seks çekiciliği olan İnanna (aşk ve bereket tanrıçası) ile bir çoban kralın yaptığı kutsal evlilik sonucu toprak bereketleniyor ve döl yatağı verimleşiyor. Bu, ülkenin zenginleşmesine ve halkın daha iyi yaşamasına neden oluyor. Bu töreni ilk yapan M.Ö. 3000 yıllarında Sümer'in büyük şehri Uruk'da hükümsüren krallardan çoban Dumuzi (Tevrat'taki Tammuz) idi²⁸.

Asur'un M.Ö. 2000 yıllarındaki ölmezliğe olan inanç geleneği, hayat ağacı motiflerini öncelikle monoteik şekilde bir tanrı biçimiyle ilgili olarak Asur'un ulusal tanrı sembolü haline getirmiştir ki bu yalnızca yeraltı dünyasının güçleriyle olan savaşta var oluşun düzenini ve yazgısını belirlemekle kalmayıp ölüm ve doğuşun sonsuz dolaşımını da oluşturmaktaydı²⁹.

²⁷ BELLİ, Oktay: Urartulular'da Hayat Ağacı...", a.g.m., s. 237.

²⁸ KRAMER, Samuel Noah: (Çev. M. İlmiye ÇİĞ), Tarih Sümer'de Başlar, TTKB, Ankara, 1995, s. 213, ayrıca bakz. ÇİĞ, Muazzez İlmiye: Kur'an İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökenleri, Kaynak Yayınları, 1996, s. 62, 63.

²⁹ BELLİ, Oktay: "Urartulularda Hayat Ağacı..." a.g.m., s. 238, 240.

Kökleriyle yeryüzüne, dal ve yapraklarıyla gökyüzüne dokunan hayat ağacı insan oğlunun yazgısını simgeler gibidir. Ağaç gibi insanoğlu da topraktan gelmiştir ve yaygın inanca göre yaşamının sonunda göğe gitmektedir. Bu ağaca yaşam yada hayat ağacı denmesinin nedeni bu olmalıdır. Ayrıca ağacın geçirdiği evreler insan hayatındaki evreleri yansıtmaktadır. Ağacın yeşillenmesi gençliği, sararıp solması yaşlılığı yapraklarını döküp kuruması ölümü anımsatmaktadır.

Argıştihinilî (Armavir)'de bulunan çeşitli parçalar üzerinde hayat ağacına ön ayaklarını dayayan karşılıklı keçi motifleri bulunmaktadır. Urartu'da işlenen kutsal ağaç Urartulular yoluyla İskitler tarafından da benimsenerek kullanılmıştır. Saray ve tapınak üzerine işlenen hayat ağacı kutsallığın, koruyucu gücün depolar üzerinde ise artağanlığın, bolluk bereketin simgesi olmuştur. Ayrıca "hayvan başı-kule-hayat ağacı" motiflerini içeren şarap testilerinin -kullanım amacına uygun olarak- libasyon ile bağlantılı olduğunu düşünmemek elde değildir. Tanrı Haldi adına ekilen üzüm bağ ve bahçelerinden elde edilen ürünün daha da artması için dinsel törenlerle bu tür kaplarda tanrılara sunulduğu bilinmektedir. Adilcevaz kabartmasında tanrı hayat ağacını aşımlarken (veya yağmlarken) elinde böyle bir kapla tasvir edilmiştir. Urartulularda hayat ağacına düzenlenen kült törenleri kral yada kral soylu kişilerce yaptırılmaktadır. Resimlerde tasvir edilen kişilerin sol kollarını V şeklinde tutmaları bu durumu doğrulamaktadır. Kült törenini yöneten krala bu faaliyeti dirimsel ve

ölümsüz bir nitelik sağlıyor olmalıdır. Böyelce tanrı kutsal ağaçla bütünleşip onun yapısal işlevini kendisinde toplamış oluyordu³⁰.

Sayıları 6'yı geçmeyen Urartu kral miğferleri (4'ü Karmir-Bulur, 1'i British Museum 1'i Çavuştepe) üzerinde hayat ağaçlarına rastlanır. Bu motiflerde miğferin orta kısmında hayat ağacı sağ ve solunda yüzleri hayat ağacına dönük bir kadın figürü vardır. Bu kompozisyonun sağ ve solunda başları aşağıya doğru arslan başlı yılan gövdeli mitolojik figürler vardır³¹. Adana Bölge Müzesi'ndeki kemerler üzerindeki hayat ağaçları yukarıda belirtilen hayat ağacına ilişkin özellikleri doğrular niteliktedir. Burada hayat ağacı ile birlikte diz çökmüş okunu geren avcılar, çeşitli hayvan organlarının birleşmesiyle oluşan yaratıklar, hayat ağaçlarının içinden çıkan ve koruyucu niteliğe sahip olan arsan başlı insan vücutlu yaratıkların, kanatlı ve balık kuyruklu arslanların avlama sahneleri vardır³².

C - KURBAN KESME VE YİYECEK SUNMA ADETLERİ

Meherkapı ve Yeşilalıçtaki kutsal alanlarda bulunan yazıtlar Urartuluların tanrılarına boğa, inek, kuzu, koyun gibi hayvanları kurban ettiklerini

³⁰ BELİL, Oktay: "Urartu'larda Hayat Ağacı..." a.g.m., s. 240-246. Bugün Anadolu halkının dileklerinin olması için ağaçlara çaput bağlaması ağacın içinde koruyucu ruhlar olduğuna inanılmasının bir sonucu olmalıdır. Aynı makale s. 245.

³¹ TAŞYÜREK, O. A.: "Gaziantep Müzesi'ndeki Bronz Urartu Miğferi" Türk Arkeoloji dergisi" S. XXI-1, 1974, TTTKB, Ankara 1974, s. 179.

³² TAŞYÜREK O.A.: Adana Bölge Müzesi'ndeki Urartu kemerleri (The Urartian Belts in The Adana Regional Museum), Dönmez Ofset, Ankara, 1975.

göstermektedir. Mısır'daki gibi nebati maddelerin kurbanına dair bilgi yoktur. Karmir-Blur depolarında büyük miktarda iri ve ufak boynuzlu yanmış hayvan kemiklerine rastlanmıştır. C.K. DAL'ın yaptığı çalışmalar bu kurbanların kafa kemikleri ile etraf kemiklerinin aşağı kısımlarının bulunmadığını öte yandan da birkaç günlük genç hayvanların bulunduğunu ortaya koymuştur. Kurbanların kafalarıyla etraf kemiklerinin uçlarının deri ile birlikte alındığı açıklanabilir. LEHMANN HAUPT (Armenien II, s. 476) Toprakkale'de bulunan insan kemiklerini insan kurbanına delil olarak göstermektedi. Ayrıca K.V. TREVER'e ait bir mühürde görülen sunağın yanındaki kaburgaları - derisi yüzülmüş olmalı- açıkça görülen başsız ceset de Urartulular'da insan kurbanına dair ipuçları olarak değerlendirilebilirler³³.

Çavuştepe ve Altıntepeş'deki tapınak alanlarında yapılan kazılar aynı tapınağa ait üç sunağın varlığını göstermiştir. Bu sunaklarda kurbanlar dışında herhangi bir başka kurban yapılıp yapılmadığına dair izler bulunmamıştır. Ayrıca kurban edildikten sonra kurban kanının akması için yapılan oluklar da bulunmuştur.

Ülkede yiyecek ve canlı olarak en fazla kurban milli tanrı Haldi'ye sunuluyordu. Ülkede Haldi adına pek çok üzüm bahçeleri yapılmıştı. Haldi için yetiştirilen ürünlerin daha bol olması için yetiştirilen ürünlerden tanrılara kurbanlar verilirdi. Bu doğrultuda Urartulular'da kurban felsefesini artmasını, bol olmasını istedikleri yiyecek veya hayvanı tanrıya veya tanrılara sunmak oluştuyordu. Urartu tapınak alanlarında ve çevresinde yapılan kazılar tapınak yakınlarında

³³ PLOTROVSKIY, B.B.: "Urartu Dini" a.g.m., s. 40-41.

genellikle büyük yiyecek depolarını ve ahırların yer aldığını ortaya çıkarmıştır. yiyecek depolarının tapınağa ve ahırlara yakın yapılmasının nedeni tapınağın ve hayvanların yiyecek ihtiyacını karşılamak, olağan bir afet karşısında tedbirli olmak veya tanrılara sunmak olmalıdır.

Kef Kalesi'ndeki Urartu sarayının bölümlerinden biri olduğu anlaşılan büyük "içki kurbanı kült yerini (É asihusi)" II. Argiştişin oğlu II. Rusas (M.Ö. 680-645) yaptırmıştır³⁴. Adilcevaz Kef Kalesi'nde büyük sarayı, fil ayaklı büyük merasim salonuna bitişik olarak karınları olan büyük küplerin bulunduğu üç içki kurbanı anbarı ve iç kale bulunmaktadır. Kalede bulunan kitabenin tercümesi şöyledir:³⁵

- I. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Argişti'nin oğlu Rusa bu
- II. İçki kurbanı kült yerini inşa etti. Zemin bakımısız bir durumda idi. Herhangi bir yerde.
- III. (başka) kralların yapmadıkları tanrı Haldi'nin emrettiği şeylerin hepsini ben yaptım.
- IV. Rusa şöyle söyler: Kim bu kitabeyi tahrip ederse tanrı Utu (Güneş tanrısı) tarafından kahredilsin.

³⁴ BİLGİÇ, Emin, ÖĞÜN, B.: "1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları" *Anatolia (Anadolu)* VIII, 65-92, 1965, s. 84.

³⁵ BİLGİÇ, Emin: "Uartulular" a.g.m., s. 44.

şeklindeki yazıt Urartulular'da içiki kurbanının delilidir. Hayvan kurbanına dair en önemli belge Meher Kapı Yazıtı'ndaki listedir. Listeye göre Haldi'ye 17 sığır 34 koyun 6 kuzu, Teşeba'ya 6 sığır ve 12 koyun Şiviniye 4 sığır ve 8 koyun kesilip takdim edilmektedir. 79 tanrı adını ihtiva eden listede birçok tanrıya yalnız bir sığır ve iki koyun ve aradakilere de değişik oranlarda kurban kesilmektedir³⁶.

Urartu ekonomisinde hayvancılık ve hayvan besiciliği önemli yer tuttuğundan tanrılara ve doğadaki çeşitli güç sahiplerine verimliliğin artması için ehlileştirilen hayvan türlerinden kurbanlar ve adaklar sunulmaktadır. Tüm eski doğu toplumlarında olduğu gibi Urartu toplumunun insanı da tanrılara ve doğadaki çeşitli güç sahiplerine bir bölüm hayvanını adamakla kalmaz, onlara sık sık kurbanlar da sunardı. Ehlileştirilen hayvan türlerinin bir bölümünün tanrılara ve ruhlara adanmasıyla o hayvan türünden oluşan sürünün berektinin artacağı, kurbanlarla da doğaüstü erk ve yetiye sahip güç sahiplerinin yardımlarının sağlanacağı, hiç değilse salgın hastalık, kuraklık gibi zararların ödenmesi beklenirdi³⁷. Ancak kurban sunum törenlerine dair elimizde yazıt olmadığından bu konudaki bilgilerimiz tasvirlerle sınırlı kalmaktadır.

Meher Kapı'dan başka öteki kült merkezlerinde de tanrı Haldi ile birlikte öteki tanrılara da aynı şekilde kurbanlar sunulmakta idi. Tıpkı, Van'ın kuş uçumu 60 km doğusundaki Yeşialıç kutsal alanındaki kaya kapısında adları yazılı olan tanrılara

³⁶ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular a.g.m. s. 47.

³⁷ BELLİ, Oktay: "Urartular" a.g.m., s. 193.

sunulan kurbanlar gibi³⁸. Yeşilaliç kutsal alanında da Urartu kalelerinin vazgeçilmez bir ögesi olan ve içlerinde şarap, zahire v.b. şeyler depo edilen büyük boydaki pitos (pithos)³⁹ lar tamamen doğal kayaya oyulmuş olarak bulunmuştur⁴⁰.

Saray-tapınak eklentilerinin duvarlarını bezeyen boyalı resimlerde, yiyecek depolarındaki testi ve küplere artağanlığın simgesi olan hayat ağaçları işleniyordu. Üzerlerinde çeşitli bezemeler yer alan madenî kaplar ile şarap testilerinin -kullanım amacına uygun olarak- libasyon⁴¹ ile ilgili olduğunu düşünmemek elde değildir. Örneğin Urartu Kralları tarafından Haldi adına ekilen üzüm bağ ve bahçelerindeki artağanlığı sağlamak için yapılan dinsel törenlerde bu tür kapların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Adilcevaz kabartmalarında hayat ağacını aşıl原因an tanrıların elindeki benzer biçimli kap bu tür kapların işlevini açık bir şekilde kanıtlar⁴².

Tanrılara kurban kesme inancı ve bu inancı uygularken düzenlenen törenler değişik biçimlerde de olsa ilk ortaya çıkışından günümüze kadar devam etmiştir. İnsanlar tanrılardan bir dilekte bulunmak için, kabul olan isteklerine teşekkür etmek için, ürünün bol olması ordularının muzaffer olması veya bunlar gibi nedenlerle tanrılara kurbanlar sunmuşlardır. Tanrılara sunulan kurbanlar Urartulular'ın

³⁸ BELLİ, Oktay: "Urartu Sanatının Sosyo Ekonomik..." a.g.m., s. 63.

³⁹ Pişmiş topraktan büyük küp. SALTUK, Secda: Arkeoloji Sözlüğü, İnkılâp Kitabevi, Anka Ofset İst. 1993 s. 143.

⁴⁰ SEVİN, Veli, BELLİ, Oktay: "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi" And. Arş. IV-V (1976-1977) Edb. Fak. Bas. İstanbul, 1972, s. 376.

⁴¹ Tanrılara sunulan sıvı adağı. SALTUK, Secda: Arkeoloji Sözlüğü, a.g.e., s. 113.

⁴² BELLİ, Oktay: a.g.m., s.242-243.

tanrılarını insan gibi tasvir etmekle kalmayıp onların da kendileri gibi yiyip içebileceğini, sinirlenip mutlu olabileceğini düşündüklerini göstermektedir.

D - URARTU MEZARLARI

Eski tapınaklar ölümle tam ve kesin bir tükenişe inanmamakta sadece ölenin canlılık durumunda bir değişiklik olduğunu kabul etmektedirler. Ölen kimse yaşamasını bir biçimde sürdürmekte, geride bıraktıklarıyla ilişki kurmakta, hatta onların günlük yaşantılarını olumlu veya olumsuz yönden etkilenmektedir. Ölen kişinin geri dönebileceği korkusu anılmaya, yiyeceğe giyeceğe ihtiyaç duyabileceği düşüncesi “ölü kültü”nü oluşturmuştur. Ölülere duyulan bu korku ve sevgi düşüncesi ölü gömme biçimlerini de etkilemiştir⁴³. Bu doğrultuda birbirinden farklı mezar tipleri meydana getirilmiştir. Bu durum insanların ölümden sonra da hayatlarını sürdürdükleri düşüncesine dayanmaktadır.

Urartu mezarlarını 2'ye ayırmak mümkündür⁴⁴.

a) Kayalar içine yapılmış mezarlar (genellikle kral mezarlarıdır).

aa) Kalelerde kayalara oyularak odalar halinde yapılan “kaya mezarları” (Van Kaşesi, Palu, Mazgirt-Kaleköy, Doğubayezit v.b.)

⁴³ ÖRNEK, Sedat Veyis: “... İlkelerde Din..” a.g.e., s. 93.

⁴⁴ BİLGİÇ, Emin: “Urartulular” a.g.m.,s .58-60.

ab) Kaleler içine olmamakla birlikte toprak kayalara oyularak (Kayalidere) veya toprak altına inşa edilen mezarlar (Altıntepe).

b) Kaleler dışında bir mezarlıkta yapılmış mezarlar (halk mezarları). Bunlar genelde odalı mezarlardır.

ba) Yer altına inşa edilmiş oda mezarları (Kuşçu (Kuşçi) Liç, Dağalan, Kamışlı, Akçaören, Gönüaçık mezarları).

bb) Yer altında kayaya oyulmuş oda mezarları (Yakarı Göçmez, Dedeli, Adilcevaz mezarları).

bc) Kaya oyuğu mezarlar.

bca) Tabii kaya oyukları: Iğdır, Adilcevaz.

bcb) İnsan eliyle yapılmış kaya oyukları: Adilcevaz

bd) Öteki mezar şekilleri.

bda) Urneli mezarlar: Liç, Nor Areş Erivan

bdb) Ceset gömme mezarları: Kalecik, Giyimli, Liç, Molla İbrahim mezarları.

Doğu-Kuzey ve Orta Anadolu'da Kalkolitik ve Bakır Çağı Kültürlerine tarihlenenlerle Batı Anadolu'da I., II. Troia'ya paralel giden yerleşme yerleriyle mezarlıklardaki mezar tiplerini K.BİTTEL 5 grupta incelemiştir⁴⁵.

- a) Toprak mezarlar
- b) Kaya oyuğu ve kaya aralığı mezarları
- c) Küp mezarlar
- d) Sandık mezarlar
- e) Oda mezarlar

Öntarihteki Anadolu mezarlıklarını T. ÖZGÜÇ 2'ye ayırarak incelemiştir.

- a) Şehir içinde (intramural) yapılan mezarlar.
- b) Şehir dışında (extramural) yapılan mezarlar.

Görüldüğü üzere mazarlar tiplerine yani yapılış tarzlarına göre sınıflandırılmıştır. Bu mezarların ölülerin yaşına cinsine, halktan olmasına, kral yada kral soylu olmasına göre değiştiğine dair ipuçları vardır. Ayrıca bazan bir mezarlıkta birden fazla gömü tarzına veya mezar biçimine rastlandığı da olmaktadır.

Toprak mezarlar; toprak kazıldıktan sonra ölünün bazen kefenle bazen giysileriyle mezara konup üstünün toprakla örtülmesiyle oluşan mezarlardır. Ölü

⁴⁵ BİTTEL, Kurt: "Prehistorik Devirlerde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri" II. TTK (İstanbul 20-25 Eylül 1937), İstanbul 1943, s. 170.

sağa, sola yada sırtüstü yatırılmaktadır. Cesetler genelde hocker⁴⁶ durumundadır. Kaya oyuğu mezarlar ya kayanın oyulmasıyla yada kayadaki herhangi bir araya direk konulmasıyla oluşan mezarlardır. Pitos diğer adıyla küp mezarlar ölünün küp içine konulmasıyla oluşan mezarlardır. Kalkolitik çağda ve Orta Doğu Anadolu'da yalnız çocuk ve bebekler küpe gömülmektedir. Sandık mezarların geneli taştandır. O da biçimindeki mezarlar ölünün kendisi için hazırlanan odaya konulmasıyla oluşmuştur⁴⁷. Oda tipi mezarların yapımına dair felsefe ise, ölünün ölümden önceki hayatına benzer bir ortam oluşturma isteğidir. Bu durum ise ölümden sonraki hayat inancının doğal sonucudur.

Birbirinden farklı mezar tipleri toprak, küp ve sandık mezar, o çağın muhtelif ölü gömme adetleriyle ilgilidir. Ve bu tiplerin bilhassa öntarih çağlarında ayrı kavimlere veya ayrı din mensuplarına aidiyetini ispat etmenin mümkün olmadığı bilinmektedir⁴⁸.

Mezarın tipi nasıl olursa her tür mezarda ölü hediyelerinin varlığı ortaktır. Hediyelerin türü mezarın kralı veya halka ait olmasına göre değişmektedir. Yapılan kazılar ölü hediyelerini günlük mutfak eşyalarının ve takıların oluşturduğunu göstermektedir. Ayrıca yine ölümlere bir takım adak yada kurban törenlerinin düzenlendiği mezarlık alanda bulunan içecek yada yiyecek adağı kaplarından ve

⁴⁶ Prehistorik devirdeki gömü şekli. Bu durumda eller göğüste bağlı, bacaklar karına çekik ve ölü bir tarafa yatmıştır.

⁴⁷ ÖZGÜÇ, Tahsin: "Ön Tarihte..." a.g.e., s. 4, 6, 14, 15, 21, 31, 40.

⁴⁸ ÖZGÜÇ, Tahsin: "Ön Tarihte..." a.g.e., s. 40.

hayvan kemiklerinin varlığından anlaşılmaktadır⁴⁹. A. ÇİLİNGİROĞLU'nun Van-Dilkaya'da yaptığı araştırmalarda mezarlık alanının yanında rastlanan tandır kurban hayvanının kesildikten sonra bu tandırlarda pişirilerek ölümlere sunulduğuna dair ipuçları taşımakla birlikte, bu tandır ölü yakma geleneği (kremasyon) ile de ilgili olabilir⁵⁰.

A. ÇİLİNGİROĞLU'nun Van-Dilkaya Höyüğünde yaptığı kazılar Urartulular'a ait yakarak (kremasyon) yada yakmadan direk toprağa gömme (inhumasyon) gelenekleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu geleneklere bağlı olarak 4 mezar türü ortaya çıkarılmıştır:⁵¹ Sandık mezarlar, kum sandık mezarlar, oda mezarlar, urneler. Kum mezar tipinde ölü direk veya kerpiç bir sanduka da kuma gömülmektedir. Oda mezarlarda cesetler içeri kapıdan itilmektedir⁵². Sandık mezarlar ise yakılarak gömülenler ve yakılmadan gömülenler olmak üzere 2'ye ayrılmaktadır. Urne⁵³ mezarlarda ise ölüye ait yanmış kemik parçaları urneye konur, kabin ağzı tabak yada çömlek ile kapatılır⁵⁴.

⁴⁹ SEVİN, Veli - KAVAKLI, Ersin: "Van Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları- 1992, 1993" XVI. kazı Sonuçları Toplantısı- I (Ankara 30 Mayıs 3 Haziran 1994), T.C. K.B. Milli Kütüphane Bas. Ankara 1995, s. 335.

⁵⁰ ÇİLİNGİRLİOĞLU, Altan: "Van Dilkaya Höyüğü Kazısı" IX. KST-I (Ank. 6-10 Nis. 1987) s. 232.

⁵¹ ÇİLİNGİRLİOĞLU, Altan: "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış" XIV. KST-I, (Ank. 25-29 May. 1992), s. 477-478.

⁵² SEVİN, Veli, KAVAKLI, Ersin: "Van Karagündüz..." a.g.m., s. 335.

⁵³ Urna: Ölümlerin küllerini muhafaza etmek için kullanılan kap.

⁵⁴ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: "Van dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış" a.g.m., s. 479.

Van'daki anıtsal kaya mezarları Urartu'da herhangi bir yerde bulunan az miktardaki kaya mezarlar ile benzer özelliklere sahiptir. Altın-tepe'deki kayadan oyulmuş mezarların, mezar mimarisinin özelliklerini gösterir. Böyle isede her mezar kendine has bir plana ve özelliğe sahiptir. Bunların karakteristik özellikleri şöyle özetlenebilir:

- a) Mezarlar kayadan yapılmıştır.
- b) Mezarlara girişler zemin üzerinde dik kaya yüzeylerine yerleştirilmiştir.
- c) Bir kayanın yüzeyinde kabartmalar, bir diğerinde kitabe vardır.
- d) Mezarlara girişler ve iç kapı aralıkları dikdörtgenseldir. Girişlerin çoğu iç veya dış veya her ikisi boyunca kayadan yapılmış iskelete sahiptir.
- e) Van mezarlarında büyük bir ana salon ve ana salona açılan gömme odaları mevcuttur.
- f) Tavanlar düz veya varil kubbelidir.
- g) Bir çok Van odalarında tavanın ve duvarların köşesi boyunca kayadan yapılmış kornişler vardır. Bir yerde çift bir korniş hazırlanmıştır.
- h) Gömme odalarını bazılarında - hepsinde değil- defnedilen vücutlar için dinlenme yerleri vardır.

ı) Dinlenme yerleri farklı çeşitlerde olup, sıralar, hücreler, bir yalak, kapakla örtülmüş bir yalak (Kayalidere) ve taş lahit (Altıntepe) içerir.

i) Kurbanlar veya hediyeler için hücreler düz veya yuvarlak tavanlı duvarlara yontulmuştur.

j) Zemin üstünde derin tuzaklar (pits) yapılmıştır (Büyük Horhor Mağarası ve Kayalidere)

Bu özetlemeyi yapan D. USSİSHKİN'e göre bu mezarlar Urartulular'a ait geleneksel mezarlardan farklı olup çoğunlukla anıtsal niteliğe sahiptirler⁵⁵.

Yapılan araştırmalar sonucu Urartulular'a ait pekçok küp⁵⁶, sandık⁵⁷ ve oda mezarları⁵⁸ çıkarılmıştır. Bulunan mezarlar Urartuluların mezar türlerinin çeşitliliği açısından olduğu kadar Urartu ölü ayin ve törenleri ile ölü gömme adetleri açısından da önem arzetmektedirler. Yukarıda da belirtildiği üzere açılan mezarlarda çeşitli türlerde mezar hediyelerine rastlanılmıştır. Burada dikkate şayan nokta ölü hediyelerinin bilinerek kırılıp bükülmüş olmasıdır. Bu adete eski kavimlerde rastlanılmaktadır. Böylece eşyanın çalınıp yeniden kullanılmasına mani olunmak

⁵⁵ USSİSHKİN, David: "The Rock Cut Tombs At Van And Monumental Tombs in The Near-East", Anatolian Iron Ages 3 (6-12 Ağustos 1990, Van) s. 254.

⁵⁶ TARHAN, Taner, SEVİN, Veli: "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları" Belleten s. 217, 1992 ,C. LVI 1992, s. 1087.

⁵⁷ ERZEN, Afif: "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı" Belleten, S. 149-152, C. XXXVIII, TTKB, Ankara, 1974, s. 199.

⁵⁸ ÖZGÜÇ, Tahsin: "Altutepe Kazıları" Belleten, S. 97-100 C.XXV, TTKB, Ankara, 1961, s. 253.

istenmiştir. Mezarlardaki iskelet duruşlarına bakıldığında Urartu ölü gömme adetlerinde istikametın önemi olmadığı anlaşılır⁵⁹.

Urartuluların ölülerini yaktığı ve küllerini urnelere koyup gömdüğü ilki 1914’de Malaklu’da, sonra Arin-Berd’de Areş’de yapılan keşiflerden beri malumdur. Yalnız Urartu büyüklerinin ceset olarak, halkın yakılarak urnelere gömüldüğü öğrenilmiştir. Henüz bu iki adetin sebeplerini açıklayacak yeterli bilgilere sahip değiliz⁶⁰. Yakılan ölü küllerinin konduğu urnelerin omuzlarındaki deliklerin varlığı ilginçtir. Bu deliklerin ölünün ruhunun kurtulması için açıldığı kabul edilmektedir⁶¹.

E - ÖLÜ GÖMME VE YAKMA ADETLERİ

Urartu kültürü içinde en çok tartışılan konulardan biri de “ölü gömme” gelenekleridir. Bu konudaki tartışmaların doğal olarak en önemli nedeni yine birçok “bilinmeyen” varoluşudur. Urartu krallığının yayılım sahası içinde ortaya çıkartılan farklı tür ve teknikteki çok sayıdaki mezarların toplumun hangi bölümüne ait olduğu bile kesin değildir. Sandık mezar, kum gömü, oda mezar, kaya mezar ve

⁵⁹ ÖZGÜÇ, Tahsin: Altuntepe-II, Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler, (Tombus, Storehouse And Ivories) TTKB, Ankara, 1969, s. 19- 20, 22.

⁶⁰ ÖZGÜÇ, Tahsin: Altuntepe II, a.g.e., s. 27.

⁶¹ BİLGİÇ, Emin; “Urartulular” a.g.m., s. 60.

dromoslu⁶² mezar gibi farklı türdeki mezarlarda uygulanan farklı ölü gömme geleneklerinin nedeni bile bu konuda yapılan yeni kazılar ve araştırmalara karşın hâlâ açıklığa kavuşmuş değildir⁶³.

Ölüye gösterilen sevgi, saygı ve bağlılık duygusu sonucu çeşitli işlemler yapılır: Ceset yıkanır, süslenir, mumyalanır, öte dünyaya gidişi kolaylaştırmak ve oradaki yaşantısını güzelleştirmek için mezara yiyecek, içecek, süs eşyası, silah, av araçları konur. Ölüler gömülürken kişisel eşyası da mezara bırakılır yada yakılır, kırılır. Ölüntün toprağa gömüldüğü yerlerde ceset ya tabuta konur yada toprakla ilişkisini önleyecek bir şeye sarılır. Ölümden sonraki hayat inancı ölümlerin yaşadığı bir dünyanın varlığı inancını da doğurmuştur. İlk ölümlerin eğleştikleri yerler olarak mezarlıklar görülmüştür. Ruh inancının gelişmesiyle denizlerin dibi, dağların tepesi, ormanlıklar, kayalıklar, bataklıklar ve mağaralar ölü ruhların eğleştikleri yerler olarak tasavvur edilmeye başlanmıştır⁶⁴.

E. BİLGİÇ'e göre urneli mezarlar daha ziyade halkın, kimsesizlerin ve esirlerin mezarları olabilirler. S. BULUÇ⁶⁵'a göre ise yakmanın masraflı olması, bazı yerlerde odunun olmaması gömüyü gerektirmiştir. Ayrıca odunların tutuşturulması için gereken yağ oranının çokluğu ve hayvan kurbanının gerekliliği

⁶² Grekçe yol anlamındadır. Genellikle mezar yapılarında mezar odasına geçişi sağlayan dar, uzun geçite verilen addır. SALTUK, Secda: Arkeoloji Sözlüğü, a.g.e., s. 57.

⁶³ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: "Yeni Urartu Kazılarına Doğru" XI. TTK I. Cilt (Ank. 5-9 Eylül 1990) TTKB, Ankara, 1994, s. 282.

⁶⁴ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" a.g.m., s. 60.

⁶⁵ BULUÇ, Sevim: "Anadolu'da Kremasyon Ölü Yakma Geleneği" 1992 Yılı A.M.M.K. A.M.M. Ankara, 1993, s. 90.

gibi ayrıntılar kremasyonun daha çok zengin sınıfa dolayısıyla kral veya kral soylu kişilere mahsus olduğu düşündürmekle birlikte A. ÇİLİNGİRLİOĞLU'nun Dilkaya Höyüğü'nde bulunduğu kremasyonlarda çoğunlukla çocuk ve bebeklere ait yanmış kemiklere rastlanmıştır⁶⁶.

Ölülerin neden yakıldığına dair elimizde bilgi olmamakla beraber hijyenik nedenlerle veya başka yerlerde ölenlerin ülkelerine geri götürülebilme kolaylığı için olması muhtemeldir. Bazen gömü ile kremasyonun birlikte kullanılması ise belkide etnik kökene veya ekonomik nedenlere dayanıyor olmalıdır. Ölü yakma geleneği bir Orta Avrupa⁶⁷ geleneği gibi görünsede erken örnekler daha çok Yakın Doğu'da hatta Hindistan'da, Anadolu'da ve Ege kültürü ile ilişkili yörelerde rastlanmaktadır⁶⁸.

Urartu kremasyon kapları günlük mutfak eşyaları arasından seçilmiştir. Kremasyon gömüler birkaç farklı yolla yapılmaktadır⁶⁹.

a) Urnenin içine

b) Direk toprağın içine

⁶⁶ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: "Van dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış" a.g.m., s. 478.

⁶⁷ Kremasyon geleneğine Yunanlılarda da rastlanılır. "Yığalım şuraya öküzleri, katırları ölüleri hepsini gemilerimizin önünde yakalım" HOMEROS (Çev. Azra ERHAT) İlyada, Sander Yayınları İstanbul 1975 VII. Bölüm, 332-335 s. 213.

⁶⁸ BULUÇ, Sevim: "Anadolu'da Kremasyon..." a.g.m., s. 84, 87.

⁶⁹ DERİN, Zafer: "Urartion Cremation Jars In Van Elazığ Muscums" Anatolian Iron Ages 3, (6-12 Ağustos 1990 Van). s. 49.

c) Taş cist⁷⁰ler içine

Urneler genellikle oda mezarlarda veya kayaların içine oyulmuş kabirlerin hücrelerinde saklanırdı. Ölü vücutları ve süsleri kuru inek pisliği ve ateş odununun kullanılmasıyla yakılırdı. Kemikleri havanda taş ile dövülürdü. Genellikle metal objeler (kemerler, ok uçları v.b.) ezilir, kırık kemikler ve küllerle urnelerin içine konulurdu. Bu konuda pek çok örnek Iğdır mezarlıkları ve Van-Dilkaya'da ortaya çıkarılmıştır. Urnelerin ağzı çömleklerin küçük parçaları, çanaklar yada tabaklarla urnenin emniyeti için kapatılırdı⁷¹. Daha öncede belirtildiği gibi urnelerin omuzlarında ölünün ruhunun çıkması amacıyla yönelik olarak delikler bulunurdu.

Yapılan araştırmalar sonucu kremasyon geleneğinin sınıfsal bir nedeni olmadığı anlaşılmıştır. Bu yöntem halkın yanında üst düzey yöneticileri tarafından da uygulanmaktadır. Urartulular, kremasyon geleneğini en üstten en alt tabakaya değin ayırım gözetmeksizin uygulamışlardır⁷².

Urartulular'da ölü kültürünün varlığı sözkonusudur. LEHMANN-HAUPT'un yayınladığı bir damga mühür baskısında bu dikili taşların önünde dua eden biri

⁷⁰ Tarih öncesi devirlere ait taş veya ağaç lahit. Kutsal araçlara mahsus sandık.

⁷¹ DERİN, Zafer: "Urartian Cremation Jars" a.g.m., s. 49.

⁷² SEVİN, Veli: "Van kalesinden Bir Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü yakma Geleneği, And. Arş. VIII, 1980, Edb., Fak. Bas., İstanbul, 1982, s. 158.

vardır. Bu tasvir mezar kültü dolayısıyla ölü kültüyle ilgili olup Urartululara hastır⁷³.

Yakın Doğu’da kremasyon yapılırken M.Ö. III. bin yıl sonlarında ve II. bin yılın da cesetlerin tamamen yakılmadığı, M.Ö. I. bin yılının sonundan bugüne kadar tanınan kremasyon adetlerinde ise cesetlerin tamamen yakılarak kül haline getirildikleri araştırmalar sonucu anlaşılmıştır⁷⁴.

Urartu mezarlık alanlarında yapılan kazılar ölümlere içki ve yemek sunulduğuna dair ipuçları veren kaplar bulunmuştur. Hititlere ait mezarlarda daha çok testi türü kapların bulunması ölümlere daha çok içecek maddelerin bırakıldığını veya gömme sırasında içki kurbanı yapılarak boş kapların, mezarın dışına konulmuş olduğu düşüncesini hatıra getirmektedir⁷⁵.

Hititlere ait bazı metinlerde ruhun vücudun aksine tanrı kökenli olduğuna dair kayıtlar vardır. Buradan ölen Hitit kralları için “tanrı olmak” deyiminin gerçek anlamı çıkmaktadır. Bu inanç ruhun bedende geçici olarak oturduğu, kalımsız gövdeyi terkederek tanrısal varlığa ulaştığı fikrinden doğmuştur⁷⁶. Aynı

⁷³ ÖZGÜÇ, Tahsin: “Altıntepe Kazıları” Belleten, S. 97-100 (1961) C. XXV., TTKB Ankara 1961, s. 57.

⁷⁴ ALKIM, U. Bahadır, ALKIM, Handan: “Gedikli (Karahöyük) Kazısı I. Ön Rapor” Belleten S. 117, C. XXX, TTKB, Ankara, 1966, s. 25.

⁷⁵ EMRE, Kutlu: Yanarlar. Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı, TTKB, Ankara, 1978, s. 67.

⁷⁶ ÜNAL, Ahmet: “Hititlerde Ölümlere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler” Anatolia (Anadolu) 19. AÜDTCF Ankara, 1975-76, AÜB. Ankara 1980, s. 168.

düşüncenin Urartulular'da bulunup bulunmadığına dair elimizde fazla bilgi bulunmamaktadır.

Hititlerde ve Bakır Çağı Asyasında ölümlere hayvan sunulduğuna dair kalıntılar ele geçmiştir. Bu hayvanlar için mezar dışında özel kesim yeri veya sunakların olduğu anlaşılmıştır⁷⁷.

B. ÖĞÜN, Adilcevaz oda mezarlarında yaptığı araştırmalar sonucunda Urartulular'ın ölümlerine pek fazla itibar etmedikleri kanaatine varmıştır. Bu oda mezarlarda eskiden gömülmüş cesetlere ait kemiklerle urneler kırık dökük ölü hediyeleri karmakarışık bir durumda sanki bir çöplüğe atılmış gibi mezarın girişine itilmişlerdir⁷⁸.

⁷⁷ HANCAR, Franz: (Çev. Firuzan KINAL) "Bakırçağı Küçük Asyasında Büyük Ana Kült Standartlarının Tefsirine Dair" Belleten S. 34 TTKB, Ankara 1975, s. 264-265. DURU, Refik: "Tarihöncesi Çağlarına Ait Dini Bir Tören" And. Arş. X. Edb. Fak. Bas. İstanbul, 1986, s. 170.

⁷⁸ ÖĞÜN, Baki: Urartu Halk Mezarları, Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı, AÜDTCF, Yayın No. 239. s. 446.

III. BÖLÜM: URARTU DİNİ ÜZERİNE ETKİLER

Urartu dini üzerindeki etkiler genellikle Hurri, Hitit, Asur ve Kafkasötesi aracılığıyla meydana gelmiştir. Kuruldukları coğrafi mekanların birbirine yakınlığı veya aynılığı, etnik yakınlık, aynı yada yakın zaman diliminde yaşamış olmaları, ticari ilişkiler, savaşlar ve göçler bu kültürlerin hemen her konuda birbirlerini etkilemeleri sonucunu doğurmuştur.

Urartu devleti'nin kuruluşu hemen olmamış bu devletin oluşabilmesi için Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşayan beyliklerin otorite altına alınması, bunların devlete bağlılığının sağlanması gerekmiştir. Bu beyliklerin etnik kökenleri M.Ö. III. Binde Transkafkasya üzerinden gelen "Hurri-Urartu" kabilelerinin ve akraba boylarının güçlerine dayanmaktadır. Buna göre Hurriler, Urartuluların ahvadıdır. Ve Urartulular, pek çok alanda doğal olarak Hurrilerden etkilenmişlerdir¹.

¹ TARHAN, Taner: "Urartu Devleti'nin "Kuruluş" Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutipri = Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler" And Arş. VIII-1980 Edb. Fak. Bas. İstanbul 1982, s. 70.

A - ANADOLU ETKİLERİ

Hurriler, Anadolu'nun güney doğusunda Van Gölü'nün güneyinde bugünkü Irak'ta Kerkük'ten başlayarak batıya doğru Kuzey Suriye, Hatay bölgesinde ve Gülek Boğazı'na kadar olan yerlerde yaşamış eski bir millettir. Hurrileri M.Ö. 1800'lerden çok önce M.Ö. 2000'lerden itibaren takip ediyoruz. Hurrice ve Urartuca birbirine çok yakın ve ikiside bitişkendir. GOETZE'ye göre "Urartu Devleti Hurrilerin M.Ö. 9. yy'da birleşmesiyle oluşmuştur" MELİKİŞVİLİ'ye göre "Urartuca konuşan bir halk tabakası Van Gölü çevresine daha önce M.Ö. II. bin yılın 2. yarısında yayılmıştır. Onlar Hurrice konuşulan Hubuşkia bölgesine kadar olan alanda görülmekteydiler". GOETZE'ye göre "Hurriler M.Ö. 1500'lerden sonraya kadar Hititlerin Hurri memleketleri dedikleri bir takım beylikler kurmuşlardır. Hurrilerin yanında Mitanni Devleti kurulmuş ve devlet Asur ve Hurri hücumlarıyla M.Ö. 1400-1200 arasında yıkılmıştır. M.Ö. 1500'lerden sonra Hurri memleketleri çözülmüş Nairi Memleketleri oluşmuştur. Urartuda bunlardan bir tanesidir" BENEDİCT'e göre "yakın diller konuşmakla beraber ayrı olan Hurri ve Urartulular, M.Ö. 2500'lerde ayrılmışlardır. Hurriler batıya bundan 1600 yıl sonra Urartulular da Van Gölü çevresine göçerek eski ırkdaşlarının enkazı üzerinde bir devlet kurmuşlardır". Hurriler ve Urartulular, bazılarına göre kuzeyden, Kafkasya'dan bazılarına göre doğudan gelmişlerdir². Urartulular ile Hurriler

² BALKAN, Kemal: "Urartulular'ın Kökeni ve Dilleri" Belleten, C. XLIII, S. 189-192. TTKB, Ankara 1985, s. 519-521.

arasındaki bu akrabalık bağının doğal sonucu olarak Urartulular'ın hemen her devresinde Hurri etkisi hissedilmektedir.

Hurri panteonunun ilk sırasında Fırtına Tanrısı Teşup yer alır³. Ve onu boğa temsil eder. Urartu tanrılar anlamında Haldi'den sonra ikinci sırayı alan Teişeba ile Teşup aynı olup Teişeba da fırtına tanrısıdır ve boğa onun kutsal hayvanıdır. Aynı şekilde Teşup'un eşi "Hepat" ile Teişeba'nın eşi "Huba", Hurri güneş tanrısı "Şimigi" ile Urartu güneş tanrısı "Şivini" aynıdırlar. Urartu ve Hurri tanrılarının aynı menşeye dayanması her iki kavim arasındaki akrabalığı ve kültür birliğini ifade eder⁴. Urartu Devleti kurulmazdan evvel beylikler döneminde halkın inandığı ilk tanrı Teişeba idi. Urartu devletinin kurulmasıyla birlikte Haldi devletin milli tanrısı olup Teişeba 2. sıraya düşmüştür.

Urartu-Hitit etkileşimine gelince, Hititlerde Urartulular gibi Synkretizm⁵ yöntemine başvurarak federal düzendeki devlette yer alan beylikleri din bağı ile devlete bağlamışlardır. Bu yöntem daha sonra Hellen ve Roma çağlarında da görülmüştür⁶. Hitit dini, Urartu dini gibi politeist karakterde olup tabletlerde sık sık "Hatti ülkesinin Bin Tanrısı"ndan söz edilir. Hitit panteonunda da Hurri etkisi sözkonusudur. Hititlerde de Gök tanrısı Teşup ile eşi Hepat'ın varlığı söz

³ ALPMAN, Adil: "Hurrilerde Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar" AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi C. XIII - 24'den Ayrı Basım (1979-1980) AÜB, Ankara 1980, s. 118.

⁴ ERZEN, Afif: doğu anadolu ve Urartulular (Eastern Anatolia and Urartians), TTKB, Ankara 1992, s. 26-27.

⁵ Yabancı dinleri birbiriyle bağlaştırma tutumu.

⁶ AKURGAL, Ekrem: Anadolu Uygarlıkları Net Turistik Yayınlar Sanayi ve Ticaret A.Ş. Asır Matbaacılık Ltd. Şti. İstanbul, 1995, s. 104.

konusudur. Hititlerin baş tanrısı Gök Tanrısı olup Hititçe söylenişi “Taru”dur. Taru’nun kutsal hayvanı da boğadır. Ve Taru insan şeklinde tasvir edilmiştir. Yalnız Fırtına tanrısı Teişeba boğa üzerine basarken, Taru boğa üzerinde durmamaktadır. Fakat elinde fırtına tanrısı olduğunu gösteren Urartudaki gibi şimşek ve balta taşımaktadır. Urartudaki gibi Hititlerde de tanrılar bazen kutsal hayvanları ile birlikte bazen de sadece kutsal hayvanın yer aldığı kendilerinin bulunmadığı resimlerle tasvir edilmişlerdir⁷.

Dişi tanrıya tapma Anadolu’da daha Yeni Taş Çağı boyunca egemendi. Hattilerde Vuruşemu, Hurrilerde Hepat, Hititlerde Arinna’nın Güneş Tanrıçası, Geç Hititlerde Kubaba Yunan ve Roma dönemlerinde Kybele adları ile anılan tanrı kadınlar Yeni Taş Çağı’ndan beri tanıdığımız Anadolu geleneğini sürdürmüşlerdir. Hurrilerde fırtına tanrısı Teşup eşi Hepat’tır. Hititlerde Gök Tanrısı Taru eşi ise Arinna’nın Güneş Tanrıçası’dır. Urartulularda Fırtına Tanrısı Teişeba ile eşi Huba’dır. Bu durum hep üç devlete ait Panteonda tanrılar çifti olduğunu göstermektedir⁸.

Diğer Anadolu devletlerinde olduğu gibi Urartulular’da da dişi tanrılar önem arzetmekte idiler. Urartu panteonunda yeralan 79 tanrıdan 64-79 arası dişi tanrılar idiler.

⁷ AKURGAL, Ekrem: Anadolu Uygarlıkları, a.g.e., s. 105. Ugarit’te bulunan Hitit Hieroglif lejantlı bir mühürde geçen Muvattalli kelimesinin Hititçe boğa olduğu böylece Fırtına tanrısının Hititçe adının Muvattalli olduğu teklif edilmiştir. KINAL, Firuzan: Eski Anadolu Tarihi, TTKB, Ankara, 1991, s. 213.

⁸ AKURGAL, Ekrem: “Anadolu Uygarlıkları, a.g.e., s. 105-106.

Urartu dininde bir tanrılar üçlemesi söz konusu idi. Haldi-Teişeba-Şivini gibi. Aynı şekilde Hurrilerde Teşup-Hepat-Sarruma⁹, Hititlerde de bir tasvirde yer alan tanrılar üçlemesi söz konusudur¹⁰.

Hurri etkisi Urartu hariç Hititlerde de geniş yayılım alanı bulmuştur. Hurrilerin kültürel yönden Hititleri etkilemesi M.Ö. 15. yy'da Hurrice isim olan Nikalmati'nin II. Tuthaliianın eşi olarak Hitit kral listesine girmesiyle başlamıştır¹¹.

Urartu Panteonuna ait Meher-Kapı listesinde tanrılar hiyerarşik bir sıralamaya tabi tutulmuşlardır. Hititlerin imparatorluk devri tanrılar listesinde de hiyerarşik bir sıralama sözkonusu olabilir. Burada öncelik hakkı tamamen kralın duygularına yada politik duruma bağlıdır¹².

Hititlerde de kralın devlet içinde ilk görevi tanrılara tapmadır. Tarihi metinlerde Hitit kralının tanrılara görevlerini yerine getirmek üzere askeri seferleri ertelediğinden bahsedilir. Ve tanrılara kurban kesilmesi söz konusudur. Yine Urartulular'da olduğu gibi Hititlerde de dini merasimler yalnız tapınaklarda değil aynı zamanda açık havada, korulukta, ormanda, yüksek yerlerde de yapılmaktadır¹³.

⁹ ALPMAN, Adil: "Hurrilerde Ulusal Pantcon" a.g.m., s. 119.

¹⁰ AKURGAL, Ekrem: "Anadolu Uygarlıkları" a.g.e., s. 106. Bu üçleme Hititlerde Sin-Şamaş-İştär, Sümer'de Anu-Enil-Ea şeklindedir. KINAL, Firuzan, Eski Anadolu Tarihi, a.g.e., s. 208.

¹¹ ARIKAN, Yasemin: "Hitit Dini" III. Hititoloji Kongresi, Çorum, s. 3.

¹² ARIKAN, Yasemin: "Hitit Dini", a.g.m., s. 7.

¹³ ARIKAN, Yasemin: "Hitit Dini" a.g.m., s. 8-9.

Hitit yazılı belgelerinde sayıları 80'i bulan bayram veya dini törenlerden bahsedilmekte ayrıca tapınak görevlilerinin adları verilmektedir. Urartulularda bu tür bayramların veya dini görevlilerin varlığı konusunda elimizde belge yoktur.

Hitit ülkesinde bütün işler baş tanrı Teşup için yapılmaktaydı. Krallar Teşup'un vekilleri olup sorumluluklarını yapmazlarsa Urartulularda olduğu gibi tanrıların öfkelenmesine inanılmaktaydı¹⁴.

Hititlerde hilal ile tasvir edilen tanrı ay tanrısıdır. Öyleyse Urartu tasvirlerinde de hilal ile tasvir edilen tanrı ay tanrısı olmalıdır.

Hitit inançlarına göre ölen krallar tanrılaşır. Bu nedenle ölen krala öldü denmez "tanrı oldu" tabiri kullanılırdı¹⁵.

Urartulularda güneş tanrısı Şivini'nin sembolü kanatlı güneş kursudur. Aynı şekilde Hititlerde de kanatlı güneş kursu güneş tanrısını ifade etmektedir¹⁶.

Boğa, arslan ve geyik Alacahöyük ve Acemhöyük buluntularında ve eski Asur Ticaret Kolonileri mühürlerinde tanrı hayvanları olarak görülmektedir¹⁷.

¹⁴ ARIKAN, Yasemin: "Hitit Dini", a.g.m., s.9.

¹⁵ GÜTERBOK, H.G.: "Eti Tanrı Tasvirleri İle Tanrı Adları" 26 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım. TTKB, Ankara 1943, s. 276.

¹⁶ GÜTERBOCK, H.G., "Eti Tanrı Tasvirleri..." a.g.m., s. 276.

¹⁷ ÖZGÜÇ, Nimet: "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları" Belleten, S. 161-164, 1977, C.XLI, TTKB, Ankara 1977, s. 371, 372.

Hititlerde de tapınaklar tanrıların yeryüzündeki evi sayılırlardı. Tapınakların özel bir odasında tanrı heykeli bulunurdu. Bu heykel, belirli gün ve törenlerde temizlenir, yıkınar ve önüne kurbanlar konurdu. Tapınak, halka açık bir tapınma yeri değil, tam anlamıyla tanrının evidir¹⁸.

Urartu tanrıları genellikle başlarında tek boynuz ile tasvir edilmişlerdir. Hitit tanrıların başında ise iki veya daha çok boynuz bulunmaktadır. Bunun sayısı tanrıların önem sırasına göre artmakta veya eksilmektedir. Urartulular'da aslan Haldi'nin kutsal hayvanı olarak bilinirken, Hititlerde aslan türlü tanrılarla birarada kutsal hayvan olarak bilinmektedir¹⁹.

Baş aşağı, çiçeği üstünde tek meyvalı nar dalı Asur'da ve Geç Hitit devrinde de görülür. Kargamış rölyeflerinden birinde tanrıça Kubaba elinde nar dalı ile gösterilmiştir. Bu sembolün muhtemelen bereketle ilgili bir tanrılık simgesi olarak Urartu sanatında da aynı amaçla kullanılmış olduğu ileri sürülebilir²⁰.

Urartu ölü gömme adetleri ile Hitit ölü gömme adetleri benzerdir. bir yandan Gavurkale'deki oda mezarının yer altında yapılmış tek odalı Urartu mezarlarına benzemesi öte yandan boğazköy'de Osmankayaşı mezarlığında ceset gömmelerin

¹⁸ DİNÇOL, Ali M.: "Hititler" Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, 1982, s. 81.

¹⁹ DARGA, Muhibbe: "Boğazköy-Hattusa Kral Kapısındaki Tanrının Adı ve Tanımlanması Hakkında Bir deneme" And. Arş. VI (1978) Ayrı Basım, Edb. Fak., Bas. İstanbul 1979, s. 145.

²⁰ TAŞYÜREK, O.A.: "Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarından Örnekler" Belleten S. 165-168, 1978 C. XLII, TTKB Ankara 1978, s. 218-219.

yanında ykma adetinin de görölmesi ve gerek Urartu mezarlarında gerek Osmankayasında aynı Urne içinde yetişkin insan kemiklerinin yanında çocuk iskeleti artıklarına ve bunlarla birlikte hayvan kemiklerine de rastlanması sebebiyle ölü gömme adetleri bakımından da Urartulularla Hititler arasında bir ilişkinin olduğu sanılmaktadır²¹.

Hititlerde mezarlık hediyesi olarak konacak kaplar gömü öncesi kırılmaktadır. Ayrıca mezarlık alanlarında bulunan kemikler ölüler için hayvan kurban edildiğini göstermektedir. Hititlerde toprağa gömme ve urne mezarların dışında sandık ve pithos mezarlara da rastlanmaktadır. Ayrıca ölünün öbür dünyada sahip olması istenen tarım araçları, otlaklar, at ve sığırların da yakılarak ölüye armağan edilmesi ruhun ölmezliğini vurgulamaktadır²².

Hititlerde kaya mezarı geleneğine sahiptir. Yazılıkaya açık hava tapınağında kayaya oyulmuş nişler görölmüştür. Bu nişler ölmüş ve tanrılaştırılmış kralların kemik ve külleri için olmalıdır. Benzer nişler Osmankayası'nda da bulunmuştur. Yazılı kaynaklardan hititlerin ölüleri yaktıktan sonra kemiklerini bir "taş eve"

²¹ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" Türk Ansiklopedisi C. 33 s. 61. Urartululardan farklı olarak Hititlerin ölülerini yakmaları ve gömme mezarların hediye bakımından fakirliği Hititlerin ölümden sonraki hayata inanmadıklarına yorulmuştur. Hititler öldükten sonra tanrı olmaları dolayısıyla sadece krallarının öldükten snora yaşadıklarına inanmaktaydılar. KINAL, Firuzan: a.g.e., s. 219, 226.

²² DİNÇOL, Ali M.: "Hititler" Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi, 1982, s. 94-95.

yerleştirdiklerini öğrenmekteyiz. Mezarın bir “taş ev” olarak adlandırılması da Hititlerin kaya mezarı geleneğine sahip olduğunu göstermektedir²³.

Ilıca ve Osmankayası gömüleri Urartu yakarak ölü gömme adetleri ile benzerdirler. Bunlar ölü gömmede iki kültürün ilişkilerini ortaya koymaktadır. Öte yandan ölü yakma adetinin Anadolu'da sadece Hurri, Hitit, Urartu ve Frigde değil Troya ve yine aynı bölgede Geometrik dönem sonunda Neandria'da Arkaik çağlarda Thymbra'da güney-batı Anadolu'da Karia bölgesi Myken gömütlerinde Protogeometrik ve Geometrik Çağlar'da Iassos'ta varlığına işaret etmek gerekir. Bunun yanında Kargamış ve yakınındaki Deve Höyük ile Elmalı/ Karaburun'da yine Demir Çağları içinde geleneğin Anadolu'daki yaygınlığını belgeleyen merkezlerdir²⁴.

Elazığ Karaköy, Maltepe, Habibuşağı, Malatya kesimindeki Köşker Baba ve sözü edilen bu yerleşmelerin biraz kuzeyinde Sivas Divriğı'de de Urartu yerleşmesinin varlığı Divriğı Kesdoğan Kale'deki kaya gömütleri ve kutsal alanlarıyla kanıtlanmıştır. Urartu'nun gücünün Fırat'ın batı yakasına geçerek bu yörelere yerleşmesi ve Milad krallığını anlaşmalarla denetim altına alması Akdeniz ve Batı dünyasına açılmasının önemli adımı olmuştur. Doğu-Batı ilişkisinden doğan ortak dinî tasarım ve tapınmalar çeşitli yapılara yansımıştır. Örneğin stel ve dikili taş önünde tapınma tanrıya sunular sunma gibi dini inanç ve düşünceleri ayrıca bu

²³ şAHİN, M. Çetin: “Büyük Aslantaş: Fırigya'da Bir hitit Kaya Mezarı”, AÜDTCE Eski Çağ Dilleri ve Kùltürleri Anadolu Arřivleri S. 1, AÜB, Ankara, 1995, s. 154.

²⁴ IşIK, Cengiz: “Habibuşağı Nekropolü”, Belleten, S. 199, 1987, C. LI, s. 559.

inançlarla ilgili serleri, batı komşusu Friglerde de görebiliyoruz. Dikdörtgen biçimli ya da kemer şekilli mihraplar ve bu mihraplar önündeki kutsal alanlar F. IŞIK'ın belirttiği gibi Urartu-Frig uygarlıklarını birbirine kenetleyen kültür ortaklığının ürünlerinden bazılarıdır. Urartu malları, Frig yanında Batı Anadolu, Adalar, Yunanistan ve hatta İtalya'ya kadar ulaşmıştır²⁵.

Kaya Anadolu'da luqqa çağında Hititler, Likya çağında Urartu ve Frigler'le bir ortak mirasın ürünü olarak, ortak dinsel düşünceyi biçimlendirmiştir: Özünde "Doğululuk" olan "Anadoluluk" olan bir tanrısal gücü kayanın gücünde algılama düşüncesini tıpkı Urartu'da ve Frigya'da olduğu gibi kayayı gömüt olarak kullanmayı Likyalı Frig'den öğrenmiştir. Urartu'da kaya oyma geleneği M.Ö. 9.yy'da, Frigya'da M.Ö. 8. yy'da başlamıştır²⁶.

Urtutular, iskitlerle ilişkileri sonucu bu toplumu da etkilemiş veya etkilenmişlerdir. Leningrad'da Hermitage Müzesi'nde sergilenen eserlerden bazıları Urartu ve İskit stillerinin birbirlerine kaynaştırılmasından ortaya çıkmıştır²⁷.

Urtutularda olduğu gibi İskitlerde de ruha inanış düşüncesi bulunmaktadır. Ayrıca tanrılar alemi anlayışı da olmakla beraber İskitlerde bu anlayışın

²⁵ YILDIRIM, Recep: "Urartu'nun Batı Bölgesi" XI. TTK-I. cilt (Ank. 5-9 Eylül 1990) TTKb. Ankara 1994, s. 289-290.

²⁶ IŞIK, Fahri: "Likya Kaya Tapınakları" 1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları TC. Kültür Bakanlığı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Ankara 1995, s. 112.

²⁷ TAŞYÜREK, O.A.: Adana Bölge Müzesi'ndeki Urartu Kemerleri (The Urartian Belts In The Adana regional Muslum), Dönmez Ofset, Ankara, 1975.

oluşmasında Grek tanrılar aleminin tesiri olmuştur. İskitler tanrılarına en çok at kurban ederlerdi. Hititlerde de ölümlere at kurbanına dair izler bulunmaktadır²⁸.

B - MEZOPOTAMYA ETKİLERİ

Urartulular hakkında yapılan ilk araştırmalarda Urartuluların Asur kültürüne yakınlığı nedeniyle bu medeniyet Asur'un bir kolu olarak düşünülmüş Urartulular'a ait eserler Asur'a maledilmiştir²⁹. Daha sonra yapılan araştırmalar müstakil bir Urartu kültürünün varlığını ortaya çıkarmıştır.

Geleneksel olarak Hurri ve Hitit baştanrısı Fırtına tanrısıdır. Ve başlangıcından beri boğa üzerinde betimlenmiştir. Bu kavimlerce Teşup olarak adlandırılan tanrı Mezopotamya'da Enlil yada Adad olarak bilinmektedir.

Urartu kültürü üzerindeki yoğun Kuzey Suriye etkileri M.Ö. 8. yy. da başlamıştır. M.Ö. 9. yy.'ın kapanışıyla başlayan Urartu Kuzey-Suriye ve Yukarı Dicle toprakları üzerindeki egemenliği, Urartu ekonomisine olumlu bir çok katkıda bulunmasının yanısıra Urartu kültürünün bazı dallarının şekillenmesinde önemli yardımcı olmuştur. M.Ö. 8. yy. başlarında Kuzey Suriye ülkelerinden savaş ganimeti olarak alınan savaşçılar ve yakınları, Urartu'nun bir uç bölgesine

²⁸ DURMUŞ, İlhami: İskitler (Sakalar) TKAE Yayınları. 141, Seri II- Sayı: B-8, Ankara, 1993, s. 84-86.

²⁹ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye, Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1984, s. 134.

yerleştirilerek burada kendilerine bir kale yaptırılmış ve kendi tanrılarına tapınma izni verilmiştir. Doğu Luwi halkı olarak adlandırabileceğimiz bu topluluk beraberlerinde Kuzey Suriye'den getirdikleri kültürü Urartu krallarının izin verdiği oranda yeni yurtlarında da uygulamışlardır. Kargamış'ta ve Ir(e) puni'de bulunan iki tapınak arasındaki paralellikler ve bir Luwi tanrısının Urartu topraklarında kutsanması bu nüfus aktarımından kaynaklanmış olmalıdır. Urartu sanatı ile Hitit sanatı arasındaki benzerlikler özellikle ikonografi ve dini konularda çarpıcıdır. Ancak iki kültür arasındaki zaman farkı doğrudan bir etkilenmeyi olarak dışı bırakmaktadır³⁰.

Urartu sanatında Kuzey Suriye egemenliğinin kültürel etkileri en yoğun ve en açık şekilde fildişi işçiliğinde izlenebilir. Fildişi yakın doğuda bolca kullanılmış, zenginliğin simgesi olmuştur³¹.

Urartulular'da Budin Levhası'nda görülen bir tanrının üç kişi tarafından takdim sahnesi imparatorluk devrinde Hititlerde, Ur III çağında ve Eski Babil devrinde yaygınlıkla kullanılmış bu sahneler Asur çağında ortadan kalkmıştır³².

Aslan üzerinde duran tanrı motifi Kuzey Suriye kent devletleri kültüründe örneğin Kargamış'ta aynı motif kullanılmıştır. Kargamış'ta bulunan tapınak Arin-Berd Urartu tapınağı ile yakın benzerlikler gösterir. Kargamış, Alalah, Megida ve

³⁰ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye... a.g.e., s. 37, 40.

³¹ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye... a.g.e.,s. 43.

³² ÇİLİNGİROĞLU, Altan: Urartu ve Kuzey Suriye... a.g.e.,s. 81.

Tell Aana'daki olasılıkla Hurrilere ait bir mimari geleneği sürdürdüğü dikkate alınırsa Arin-Berd'de de Kuzey-Suriye kültürünün yapısında var olan Hurri sanatından kaynaklanan bir etkilenme düşünölebilir³³.

Mezopotamya'da NER-GAL savaş tanrılarının hayvanı aslandır. Hititlerde Sarummanın da kutsal hayvanı annesi Arinna'nın Güneş Tanrıçası gibi aslandır. Nuzi Istar Tapınağı'nda bulunan İştar heykelciğinin elinde balta bulunmaktadır. Bu çıplak figürün Nuzi'deki Hurri adı şausga'dır. Balta savaşı tanrıçanın çıplaklığı da kadın karakterini belirtmektedir³⁴. Urartu dininde elinde balta ve asa olan tanrı ise Teişeba'dır. Aslan ise Haldi'nin kutsal hayvanıdır.

Urartu dini inançları arasında bulunan anıtsal nişlere, içlerinden tanrı çıkacağından dolayı-tapma geleneği Güney Mezopotamya tapınaklarının zigguratları ile aynı düşünceye işaret olmalıdırlar³⁵.

Hititlerde ve Friglerde gömme ve yakma yanyana görölmektedir³⁶. Aynı şekilde Urartu'da da çeşitli nedenlerle iki tür gömünün aynı yerde yapılması sözkonusudur. Bu iki tür gömü toprağa gömme (inhumasyon) ve ölü yakma (kremasyon) dır. Yakararak gömme Mezopotamya'da Ur'da Erken Söläler

³³ ILGİROğLU, Altan: "Urartu ve Kuzey Suriye..." a.g.e., s. 85, 92.

³⁴ DARGA, Muhibbe: Boğazköy-Hattuşa Kral..." a.g.m., s. 163.

³⁵ PLOTROVSKIY, B.B.: (Çev. İsmail KAYNAK) "Urartu Dini" DTCFD, C. 23, 1965, s. 43.

³⁶ ÖZGÜÇ, Tahsin-AKOK, Mahmut, "Anıt-Kabir Alanında Tömölüs Kazıları" Belleten C. XI, S. 41 TTKB, Ankara, 1947, s. 52.

Çağı'nda ve Asur'da bilinmektedir. Yakarak gömme Mezopotamya, Batı İran, Orta Anadolu ve Kuzey Suriye'de varolmasına karşın Demir Çağlarından önce Doğu Anadolu'da ve Transkafkasya'da bir iki örnek dışında kullanılmayan gelenektir. Dolayısıyla Urartu'ya yakma geleneğinin Kuzey Suriye'den gelme ihtimali büyüktür³⁷. Ayrıca Urartudaki oda mezarlar Asur'da da varolup Urartulular bu mezar biçimini Assur'dan almış olmalıdırlar³⁸.

Görüldüğü üzere Hurriler gerek Asurları gereke Urartuluları pekçok konuda etkileri altına almışlardır. Urartulular, Doğu Anadolu'da güçlü bir devlet kurmuş ± 300 yıl hüküm sürmüşlerdir. Gerek birlikte yaşamaları dolayısıyla gerek ekonomik ve ticari faaliyetleri dolayısıyla pek çok devleti etkilemiş ve onlardan etkilenmişlerdir. Bu etkilenme daha çok sanat ve din üzerinde olmuştur. Çünkü Urartu devletini birarada tutan din bağı idi ve bu bağ ülke çapında sanat aracılığıyla yaşatılabiliyordu. Yalnız Urartu üzerinde etki olarak değerlendirdiğimiz unsurların hangi toplumlardan geldiğini bilsekte bunların kökenini bilemediğimizden kesin birşey söyleyememekteyiz. Bu nedenle herbir kültürü bir zincirin halkaları gibi düşünerek medeniyetin toplumların ortak malı olduğunu unutmamalıyız.

³⁷ ÇİLİNGİROĞLU, Altan: "Urartu ve Kuzey Suriye..." a.g.e., s. 86.

³⁸ BİLGİÇ, Emin: "Urartulular" a.g.m., s. 61. Yalnız burada unutulmaması gereken nokta Mezopotamya kavimlerinin öldükten sonraki yaşama inanmadıklarıdır. Mezarlarda ölü hediyesine rastlanmaması Mezopotamyalıların sadece krallarının ölümsüz olduklarına inandıklarını göstermektedir.

C - KAFKAS VE KAFKASÖTESİ ETKİLERİ

PreUrartu (ÖnUrartu) devrinde Doğu anadolu'nun batısında bugünkü Elazığ yöresindeki Hurri kökenli İşuwa Krallığı'nın egemenliğinin sürmekte olduğu yıllarda daha doğuda da bir takım kabileler yaşamaktaydı. M.Ö. 9. yy'ın ortalarında belki bölgeye güneyden gelen yeni bir kısım halk belki de yerli beyler birleşerek Urartu Devleti'ni kurmuşlardır. Urartu devleti'nin sınırları devlet güçlenince kuzeydoğuda Sovyet Ermenistanı'na güneydoğu da Urmiye Gölü dolaylarına, kuzeybatıda Erzincan'a güneybatıda ise Malatya yöresi ve Toros silsilelerine değin uzanmıştır³⁹.

Kurulduğu coğrafi bölge ve bünyesinde farklı kabileleri birleştirmesi dolayısıyla Urartu medeniyeti pek çok kültürün etkisinde kalmıştır. Fakat Urartulular bu farklı kültür öğelerini birbirleriyle çok iyi kaynaştırarak ve bunlara kendilerine has özellikleri katarak adeta yeni bir sentez yeni bir medeniyet oluşturmuşlardır. Urartu devleti'nin kuruluşunda esas unsur Hurriler olduğu için devletin hemen her kademesinde Hurri etkisi izlenebilmektedir. Hurrilerden başka devlet üzerinde etkili diğer önemli medeniyetler Hititler ve Asurlar olmuştur. Bu etkilenmeler Urartu Devleti'ne ait coğrafyalarda yapılan kazılar sonucu elde edilen materyaller sayesinde ortaya çıkarılmıştır.

³⁹ SEVİN, Veli: Anadolu Arkeolojisinin ABC'si, Simavi Yayınları, İstanbul, 1994, s. 64-65.

II. Argiştı ve II. Russa dönemlerinde ülkede yeni bir kalkınma hamlesi başlatan Urartulular ülkenin merkezi ile kuzey ve kuzeydoğusunda pek çok yeni kentler kurmuşlardır. İktisadi ve idari alalarda yeni düzenlemelere gitmişlerdir. II. Russa devletin yeni merkezi olacak Rusahinili (Toprakkale)yi Van Ovası içine yaptırmıştır. Biraz daha kuzeyde gölün doğu kıyısı üzerindeki Ağartı, batı kıyılarındaki Adilcevaz, Kuzeybatı İran'da Bastam (Rusai-URU.TUR), Aras Irmağı'nın kuzeyinde Karmir-Blur geç evrenin yeni kentleri olmuştur⁴⁰.

Urartu Devleti'nin Transkafkasya veya Güney Azerbaycan'daki önemli kazı merkezleri Karmir-Blur, Armavir (Argiştihinili) ve Arin-Berd (Erebuni veya Irbuni)'dir⁴¹dir. Bu kazı merkezlerinden elde edilen arkeolojik malzemeler Urartu Kafkasya etkileşimini gözler önüne sermektedir.

Bahsi geçen yerlerde Urartu otoritesi sağlanmadan evvel kabileler yaşamaktaydılar. Ve bu kabillerin kendilerine ait gelenek görenekleri ve sanat üslupları bulunmaktaydı. Bu kabileler Urartu otoritesine girince bu otoritenin gereği olan sanat üslubunu benimsemek zorunda kalmışlardır. Fakat kabileler kendi sanat üsluplarını ve dini inançlarını unutmamış Urartu devleti'nin son zamanlarında bu kadim inanç ve üsluplarına geri dönmüşlerdir.

⁴⁰ SEVİN, Veli: Anadolu Arkolojisinin..., a.g.e., s. 66-67.

⁴¹ BİLGİÇ, Emin: "Teşebaini", Türk Ansiklopedisi, C. XXXI, MEB, Ankara 1982, s. 146.

Önemli Urartu merkezi olan Argıştihinili Rus şarkiyatçılar tarafından tepelerin Araks Vadisi'ndeki siyasi ve kültürel merkezi olarak mutalaa ediliyordu⁴². Argıştihinili şehri kuvvetli savunma tesisleri ile çevrili bulunuyordu ve taş duvarlardan meydana gelen surlar içinde küçük evler, erzak depoları ve tapınak vardı. İç kalede ise saray yer alıyordu⁴³.

Arin-Berd ise Urartu'nun eyalet merkezi olup I. Argışti'nin mustahkem sarayı ve iki tapınağa sahipti. Arin-Berd çevresinde bir Urartu mezarlığı bulunmuştur. Burada meydana çıkarılan bazı binaların Urartu merkezindeki binlaar gibi duvarlarının boyalı duvar tasvirleri ile kaplı olduğu görülmektedir. Güney Azerbaycan'daki bu eski şehirlere sonradan Karmir-Blur tercih edilmiştir. Bu husus Argıştihinili ve Arin-Berd'e bir kısım eşyanın ve VIII. yy. krallarının adı yazılı materyalin, kazılar sırasında Karmir-Blur'da ele geçmesinden anlaşılmıştır. B.PLOTROVSKY'nin yaptığı kazılar sonucu Karmir Blur'un Urartu kültürü ve sanatı, Urartu günlük hayatı, çevre ile münasebetleri, yapı teknikleri hakkında etraflı bilgiler edinilmesini sağlamıştır⁴⁴.

Karmir Blur'un eski adının Te-i-şe-ba-i-ni diye yazılmasından şehrin fırtına ve harp tanrısı Teşaba için kurulduğu anlaşılmaktadır.

⁴² MARTİROSIAN, A.A.: Argıştihinili, Erevan, 1974, s. 38-39.

⁴³ BİLGİÇ, Emin: Teşebaini, a.g.m., s. 146.

⁴⁴ BİLGİÇ, Emin: Teşebaini", a.g.m., s.146, 147, 148.

Karmir Blur'da I. Arğişti, II. Sardur ve I. Rusa'nın adlarını ve baştanrı Haldi'ye ithaf ifadelerini ihtiva eden 15 adet kalkan bulunmuştur. Bu seremonik kalkanların üzerinde bir dizi aslan, bir dizi boğa tasvirleri vardır. Bazılarının ön kısmı ise mukaddes ağaç ve kanatlı tanrı (melek) tasvirleri ile süslüdür. Karmir-Bulur'dan elde edilen buluntular sanat değeri yüksek olan eşyayı teşkil ettiklerinden bu eşyalar Kafkasya'nın kuzeyinde ve Dnepi Nehri kıyılarında oturan İskitler ile İran, Anadolu Mezopotamya, hatta Akdeniz memleketleri ve Mısır arasında mübadele edilmişlerdir. Bu buluntuların materyal ve mamul eşya olarak formları, yapıları, işlemleri o zamanlar Urartu şehirleri ve özellikle Güney Kafkasya'daki Urartu eyaletleri arasında esaslı kültürel ve alış veriş münasebetlerinin kurulmuş olduğunu gösterir⁴⁵.

Arin-Berd'de bulunan bir duvar frizi üzerinde yer alan aslana basar durumdaki Haldi tasviri, Karmir-Bulur'da bulunan bir bronz kemer parçasındaki Haldi, Teşeba ve Şivini tasvirleri, Urartu Devleti'nin dininin Kafkasya ve Kafkasötesindeki merkezlerde de aynen uygulandığını göstermektedir.

Urartulular Kafkasya ve Kafkasötesinde kendi dinlerini uygularken pek çok konuda bu coğrafyalardan etkilenmişlerdir. Urartulular, kuruluş felsefeleri doğrultusunda burada tapınılan tanrıları resmi Urartu panteonuna dahil etmişlerdir. Fakat PreUrartu döneminde Kafkasya'da birincil derecedeki tapınılan tanrı Teşeba iken Urartu Devletinin kuruluşuyla bu tanrı yerini Haldi'ye bırakmıştır. R. GHIRSHMAN'ın işaret ettiği gibi gerçekten de eski İran ve Urartu maden ustaları

⁴⁵ BİLGİÇ, Emin: "Teşebaini", a.g.m., s. 148.

repertuvarlarını İskit yada Kafkas etkileriyle gerçekleştirmişler ve sanatta değişik eserler ortaya koymuşlardır⁴⁶.

Giyimli (Hırkanis)'te yapılan kazılar sonucu mezar hediyesi olarak ortaya çıkarılan çark yapımı iki toprak kabın 1969 da Çavuştepe'de bulunanlarla benzerliği⁴⁷ Urartu'nun ülkenin kuzeyindeki etkisini açıklamaktadır.

Urartuluların İskitlerle etkileşimi bilinmektedir. Bütün göçebelerde ve dağlı kavimlerde olduğu gibi ruha inanış düşüncesi İskitlerle⁴⁸ Urartulularda da bulunmaktaydı.

Urartu Devleti'nin Kafkasya etkisinde kaldığı ve bu bölgeyi etkilediği yukarıda söylenilmişti. Urartular'ın Kafkasya ile olan ilişkilerinde Urartu krallarının hayvan ihtiyacı dolayısıyla hayvan kaçırmak için yılda iki kez bu bölgeye sefer yapmalarının da etkisi olmuştur.

⁴⁶ ERZEN, Afif: "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı" Belleten, S. 150, C. XXXVIII, TTKB- Ankara, 1974, s. 150.

⁴⁷ ERZEN, Afif: "Giyimli Bronz Definesi ve... a.g.m., s. 199-200.

⁴⁸ DURMUŞ, İlhami: a.g.e., s. 84.

SONUÇ

Urartu Devleti'nde devletin, bağılı beyliklerin tanrı ve totem inançlarını katarak oluşturduğu resmi din dışında halk dini de mevcuttu. Bu bilgiyi devlet otoritesinin zayıfladığı dönemde meydana getirilen sanat eserlerinden öğrenmekteyiz. Kafkasötesi bölgesinde yer alan Teişebaini (Karmir-Blur), İrpuni (Arin-Berd) ve Argıştihinili (Armavir)¹ gibi kralı ekonomik ve askerî yönetim merkezleri ile halkın oturduğu yerleşme yerlerindeki konutları kült bölümlerinde çok sayıda pişmiş kil ve taştan yapılmış idol bulunmuştur. Buraların dışında bulunan ve kent uygarlığının içinde olmayan ilkel toplulukların oturduu yerleşme yerlerinde yapılan kazılarda çok sayıda pişmiş kil ve taştan yapılmış ve erkeklere ait yontular ele geçirilmiştir. Anıtsal Urartu saray sanatının dışında halk yapımı olup oldukça ilkel işçilik gösteren bu idoller Urartu Krallığı'nın kült yasaklamasına karşın halkın dinsel inanışını yansıtır. Urartu Devleti kurulmadan önceki konfederasyonlardan beri oldukça geniş bir coğrafyada yaşayan birbirinden ayrı ve

¹ Argıştı I kurduğu bu şehirde tapınaklar inşa ettirmiştir. Sarduri II döneminde de en çok tapınaklara önem verilmiştir. Argıştihinili siyasi ve kültürel bir eski doğu merkezi haline dönüşmüştür. MARTİROSYAN, A.A.: "K sotsialno-Ekonomiçeskoj Strukture Soroda Argıştihinili" Sovetskaya Arheologiya 3 (1972) İlim Matbaası, s. 39, 43.

kapalı topluluklarca yaygın kullanılan bu idoller, Urartu Krallığının yıkılmasından sonra da uzun süre halk arasında yaşatılmıştır².

M.Ö. 7. yy.'a kadar dağınık halde Van Gölü çevresinde yaşayan ve Asur kaynaklarında Nairi Konfederasyonları olarak adlandırılan beylikleri bir bayrak altında toplayıp düzenli bir devlet teşkilatı kuran Urartu Kralı Menua oymuştur. Menua babası İşpuini ile ortak saltanatlarında çok atak ve akıllıca düzenlenen bir strateji uygulanmış egemen topraklarda yaşayan Hurri-Urartu kökenli “akraba” halklar ve “yabancı”etnik toplumlarca kutsanmakta olan bütün tanrıları ve inançları içine alan çok geniş tabanlı ancak belirli kurallara dayanan “Urartu Panteonu”nu ve “Devlet Dinî”ni tesis etmiştir. Urartu Devleti başkentten tayin edilen kuvvetli bir “Memur Devleti” karakterine sahiptir³.

Urartulular hakkında bilgilerimizi kayalara büyük bir ustalıkla oyulan kitabelerden öğrenmekteyiz. Bu kitabelerde de ifadesini bulduğu gibi ülkede yapılan bütün işler milli tanrı Haldi adınadır. Ülkede kutsanan en önemli üç tanrı Haldi, Teişeba ve Şivini'dir. Urartu tanrılarının listesi Meher Kapı Kaya Yazıtı'nda sıralanmıştır. Bu listede 79 Urartu tanrısı önem sıralarına göre ve kendilerine kesilen kurbanların cins ve adedine göre dizilmiştir. En fazla kurban Milli Tanrı Haldi adınadır. Yalnız bu kurbanların hangi arayla nasıl kesildikleri belli olmamakla birlikte yılın belli zamanlarında çeşitli törenler icabı kesilmeleri muhtemeldir.

² BELLİ, Oktay: “Urartular” Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Ansiklopedisi, C. 1, 1982, s. 196.

³ TARHAN, Tancr: “Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri” IX. TTK, I. Cilt (Ankara 21-25 Eylül 1981) TTKB., Ankara, 1986, s. 289, 293.

Urartulular, tanrıları için güzel tapınaklar inşa ederlerdi. Bu tapınakların genel karakteri kare planlı olmalarıdır. Tapınaklarda kutsanan tanrıların heykeli bulunurdu. Urartulular, tapınaklar dışında kutsal saydıkları kült yerlerinde taş steller önünde, kutsal ağaç önünde, kayalık ve mazarlık alanlarında da dini tören yada ibadet yaparlardı. Tapınakların en önemli bölümü tanrı heykelinin bulunduğu “cella” idi.

Haldi savaş tanrısı olup kutsal hayvanı aslan idi. Teişeba/Teşeba fırtına ve şimşekler tanrısı olup kutsal hayvanı boğa idi. Şivini güneş tanrısı olup sembolü kanatlı güneş kursu idi.

Urartulular, tanrılarını insan şeklinde tasavvur ediyor, onlara hayvan dışında yiyecek ve içecek kurbanı da sunuyorlardı. Genellikle Haldi adına yapılan üzüm bağlarının şarabı, ehlileştirilen hayvanların eti bu sunulan yiyecek ve içeceklerin daha da artması için tanrılara adak olarak veriliyordu.

Urartu panteonunda totemist ve animist inançları yansıtan tanrılar da bulunmaktaydı. Yalnız federatif karakter taşıyan Urartu devleti’nde totemist inançlar ayırıcı unsur olacağından devlet halka eski totem inançlarını unutturmaya çalışmıştır. Urartulular, bulundukları coğrafyada hergün içiçe yaşadıkları ağaçları, kayalıkları veya geçimlerini sağladıkları hayvanları kutsal addetmişlerdir. Urartu tasvirlerinde dikkatimizi en çok çeken bitki motifi “kutsal ağaç/hayat ağacı”dır. Daha sonra ise nar çiçeği gelmektedir. Hayat ağacı inancı ağacın doğasında bulunan yeşerip, kuruma özelliğinin insan hayatıyla özdeşleştirilmesi sonucu oluşmuştur.

Yenilenmeyi, ölümsüzlüğü, sonsuzluğu simgelemekle beraber hayat ağacı motifinin anlamı üzerinde bulunduğu eşyanın türüne göre değişmektedir. Örneğin bir zahire küpünün üzerinde ise bolluk bereketi, bir savaş aracının üzerinde ise başarı ve zaferi simgelemektedir. Aynı şekilde nar ağacı veya çiçeği de artağanlığın simgesidir. Tasvirlerde göze çarpan diğer motifler aslan, boğa, kartal ve yılan motifleridir. Kartal ve yılan eski doğu toplumlarında olduğu gibi Urartu'da da yer ile göğün mücadelesini simgelemektedir. Kartal ve yılan mitolojik unsurlardır. Tasvirlerde dikkati çeken diğer bezeme unsuru çeşitli hayvanların organlarının birleştirilmesiyle meydana getirilen yaratıklarlardır.

Urartulular, “ruh”un varlığı inancına sahiptiler. Ruh inancı beraberinde öbür dünya inancını yani ruhun ölmezliği fikrini getirmiştir. Bu nedenle Urartulular, ölüleri için hayattayken yaşadıkları evlerine benzer odalı mezarlar yapmışlardır. Odalı mezarlar dışında dikkati çeken diğer mezar çeşitleri kaya oyuğu mezarları, urneler, sandık mezarlar, pitoslardır. Kayalar ölmezliğin durağanlığın ve değişmezliğin simgesi olduğu için buralara daha çok krallar gömülürlerdi. Urneler ise yakılan cesetlerin konduğu kaplardı. Yanma işlemi kraldan normal halka toplumda uygulanan bir gelenektir. Bazı mezarlarda urnelerle birlikte toprağa gömme işlemide yani 2 tür gömü şekli birden kullanılmıştır. Bu tür kullanımlara Hitit ve Friglerde de rastlanmaktadır. Cesetlerin gömülüşünde belli bir yön ciheti bulunmuyordu. Ölülere yiyecek ve içecek sunulup onlar için hayvanlar kesilirdi.

Urartulular, Hurriler'in ahvadı olmaları dolayısıyla pek çok konuda onlardan etkilenmişlerdir. Fırtına tanrısı Teşup, eşi Hepat, güneş tanrısı Simigi gibi

Hurri tanrıları, Urartu'da Teşeba, Huba ve Şivini olarak benimsenmiştir. Hurriiler, Urartululardan önce Urartulularla aşağı yukarı aynı bölgede Hititlerle çağdaş olan büyük bir medeniyet kurmuşlardır. Ve Hititleri de etkileri altına almışlardır. Urartulular, Hitit ve Hurrilerin dışında Asur'dan da etkilenmişlerdir. Gerek halk kaçırmaya gerek ekonomik ve sanatsal faaliyetler sonucu bu etkilenme kaçınılmaz olmuştur. Urartulular pek çok medeniyetin harmanlandığı yer olmakla beraber diğer ülkelerden aldıkları yenilikleri kendilerinden unsurlar katarak geliştirmesini bilmişlerdir. Özellikle sanat eserleri, kayalara oydukları kitabeleri, sulama tesisleri, taş ocakları, kaleleri, tapınakları ile müstakil bir devlet olmuşlar ve doğal olarak pek çok kültürü etkileri altına almışlardır. Urartu sanat eserleri önce Friglerde sonra Frigler aracılığıyla Grek ve Roma'da hatta İtalya'da yıllarca revaçta kalmışlardır. Yaklaşık 300 yıl boyunca Doğu Anadolu'ya hakim olan Urartulular, dağınık haldeki boyları birleştirerek yeni bir devlet kurulana kadar Doğu Anadolu'daki halkı idare etmiş ve buradaki otorite boşluğunu doldurmuşlardır. Devlet kurulduktan sonra komşuları güçlü Asur'la mücadele edip onları yıldırayabilecek kadar güçlenmiş yüksek bir medeniyet meydana getirmişlerdir. Bugün dahi Doğu Anadolu'da Urartulular zamanından kalan sulama tesisleri kullanılmakta, onların kutsal saydıkları taş stellere, kaya oyuklarına yöre halkı tarafından dilekler dilenmektedir.

Urartulular'a dair yazılı belgelerin azlığı bu medeniyete dair pek çok konuyu karanlıkta bırakmaktadır. Yapılacak araştırmalar sonucu bulunabilecek kitabeler, Urartulular'a ait karanlıkta kalan konuların aydınlatılmasını, bu medeniyete dair meselelerin çözüme kavuşturulmasını sağlayacaktır. Karmir-Blur, Arin-Berd, Bastam, Armavir, Altıntepe, Çavuştepe, Toprakkale, Adilcevaz, ve Kayalıdere gibi

merkezi yerler ve bunların dışında bugün ve gelecekte yapılacak kazılar sonucu elde edilecek belgelerin, Urartu medeniyeti ve dini hakkındaki pek çok problemi çözüme kavuşturacağına inanılmaktadır.

KAYNAKÇA

AKURGAL, Ekrem

1959 Urartu Medeniyeti, AÜDTCF, MCMLIX, TTKB, Ankara.

AKURGAL, Ekrem

1995 Anadolu Uygarlıkları, Net Turistik yay. A.Ş. Asır Mat.
Ltd. Şti. İstanbul.

ALKIM, Bahadır, H. ALKIM

1966 "Gedikli (Karahöyük) Kazısı, I. Ön Rapor", Belleten, S.
117, C.XXX, TTKB, Ankara.

ALPMAN, Adil

1980 "Hurrilerde Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar" AÜDTCF
Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XIII, AÜB. Ankara.

AR, Mustafa Selçuk

1944 Urartu Klavuzu, Maarif Matbaası, İstanbul.

ARIKAN, Yasemin

1996 "Hitit Dini" III. Hititoloji Kongresi, Çorum.

BALKAN, Kemal

1947 "Kumarbi Efsanesi" AÜDTCF Dergisi, C.V'den ayırtasım,
TTKB, Ankara

BALKAN, Kemal

1960 "Patnos Yakınında Avzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı
ve Kitabeleri" Anadolu (Anatolia) S.V. C. MCMLX,
AÜDEF Ank.

BALKAN, Kemal

1964 "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı"
Atatürk Konferansları - 1, TTKB Ankara.

BALKAN, Kemal

1985 "Urartulular'ın Kökeni ve Dilleri" Belleten, C.XLIII S. 191-
192, TTKB, Ankara

BAŞARAN, Sait

1981 "Van Bölge Müzesinden İki Urartu Bakracı" Anadolu
Araştırmaları, VII-1979, Edb.Fak. Bas. İstanbul.

BELLİ, Oktay

- 1979 "Urartu Sanatının Sosyo-Ekonomik Açıdan Eleştirisi Üzerine Bir Deneme" **Anadolu Araştırmaları**, VI-1978, Edb. Fak. Bas. İstanbul.

BELLİ, Oktay

- 1981 a "Çivi Yazılı İki Urartu Kral Asası", **Anadolu Araştırmaları**, VII-1979 Edb. Fak. Bas. İstanbul.

BELLİ, Oktay

- 1981 b "Urartular'da Totemcilik Sorunu, **Anadolu Araştırmaları**, VII-1979, Edb. Fak. Bas. İstanbul.

BELLİ, Oktay

- 1981 c "Urartu Mitolojisi Üzerine Bir Deneme" **Anadolu Araştırmaları**, VII-1979, Edb. Fak. Bas. İstanbul.

BELLİ, Oktay

- 1982 a "Urartular'da Hayat Ağacı İnancı" **Anadolu Araştırmaları**, VIII. 1980, Edb. Fak. Bas. İstanbul.

BELLİ, Oktay,

- 1982 b "Urartular" **Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, C.1, Görsel Yayınları.

BELLİ, Oktay

- 1982 c "Alniunu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi" **Anadolu Araştırmaları**, VII-1980, Edb. Fak. Bas. İstanbul.

BELLİ, Oktay

- 1989 "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri" **Anadolu Araştırmaları XI.**, Edb. Fak. Bas. İstanbul.

BELLİ, Oktay

- 1992 "1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", XIV. **Kazı Sonuçları Toplantısı-I** 25-29 Mayıs, Ankara.

BİLGİÇ, Emin

- 1932 "Toprakkale" **Türk Ansiklopedisi**, C. 31, MEB. Ankara.

BİLGİÇ, Emin, ÖĞÜN, Baki

- 1964 "1964 Adilcevaz Kef kalesi Kazıları" **Anadolu (Anatolia)**, C. VIII.

BİLGİÇ, Emin

- 1982a "Teşeba", **Türk Ansiklopedisi**, C.XXXI, MEB, Ankara.

BİLGİÇ, Emin

- 1982 b "Teşebainî", **Türk Ansiklopedisi**, CXXXI, MEB, Ankara

BİLGİÇ, Emin

1984 "Urartulular", **Türk Ansiklopedisi**, C.33, MEB, Ankara

BİLGİÇ, Emin

1993 **Erzurum Çevresinin Urartu Tarihindeki Yeri ve Urartular'ın Ermenilerle Münasebetleri İddiasının Münakaşası**, Şafak Matbaası, Ankara

BİTTEL, Kurt

1943 "Prehistorik Devirlerde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri" **II. Türk Tarih Kongresi**, (20-25 Eylül, İstanbul).

BULUÇ, Sevim

1993 "Anadolu'da Kremasyon -Ölü Yakma- Geleneği" 1992 Yılı, **Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları**, AMM, Ankara.

BURNEY, C..A. ve G.R.J. LAWSON

1958 "Urartian Relief At Adilcevaz, On Lake Van And A Rock Relief From The Karasu, Near Birecik, **Anatolian Studies**, VIII.

COLLON, Dominique

1994 "Urzana of Musasir's Seal" **Anatolian Iron Ages 3**, (Van 6-12 Ağustos 1990), Ankara.

ÇELİKEL, Sedef

- 1987 "Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Bir Grup Urartu Mührü"
Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı, Ankara.

ÇİĞ, Muazzez İlmiye

- 1996 Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sumerdeki Kökeni,
Kaynak Yayınları, İstanbul.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan

- 1977 "Sargon'un 8. Seferi ve Bazı Öneriler" Anadolu
Araştırmaları IV-V (1976-77). Edb. Fak. Bas. İstanbul.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan

- 1982 "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi Umudum Tepe (Kalortepe)
Anadolu Araştırmaları, VIII, 1980, Edb. Fak. Bas.
İstanbul.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan

- 1984 Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel
İlişkiler, Ege Üni. Bas. İzmir.

ÇİLİNGİROĞLU, Altan

- 1987 "Van Dilkaya Höyüğü Kazısı" IX. Kazı Sonuçları
Toplantısı - I (Ankara. 6-10 Nis.)

ÇİLİNGİROĞLU, Altan

- 1988 "Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı" X. Kazı Sonuçları
Toplantısı I, (Ankara, 23-27 May.)

ÇİLİNGİROĞLU, Altan

- 1992 "Van Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış" XIV. Kazı
Sonuçları Toplantısı, I (Ankara-29 May.).

ÇİLİNGİROĞLU, Altan

- 1994 "Yeni Urartu Kazılarına Doğru" XI. Türk Tarih Kongresi-
I (Ank. 5-9 Eylül 1990) TTKB, Ankara

DARGA, Muhibbe

- 1979 "Boğazköy-Hattusa Kral Kapısındaki Tanrının Adı ve
Tanılaması Hakkında Bir Deneme" Anadolu Araştırmaları,
VI (1979) Edb. Fak. Bas. İstanbul.

DERİN, Zafer

- 1994 "Urartian Cremation Jars In Van and Elazığ Museum",
Anatolian İran Ages 3 (Van, 6-12 Ağustos 1990) Ankara.

DİNÇOL, A.M. ve E. KAVAKLI

- 1978 Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları,
Edb. Fak. Bas. İstanbul.

DİNÇOL, A.M. ve E. KAVAKLI

- 1979 "Karahan Köyünde Bulunan Dört Yeni Urartu Yazıtı"
Anadolu Araştırmaları VI, 1978, Edb. Fak. Bas. İstanbul.

DİNÇOL, A.M. ve E. KAVAKLI

- 1982 a "Van Bölge Müzesinde Bulunan Yazıtlı Bir Urartu Boncuğu"
Anadolu Araştırmaları VIII, (1980), Edb. Fak. Bas. İstanbul.

DİNÇOL, A.M.

- 1982 b "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları, Anadolu Araştırmaları VIII, (1980), Edb. Fak. Bas. İstanbul.

DİNÇOL, A.M.

- 1982 c "Hititler" Anadolu Uygarlıkları, Görsel Anadolu Ansiklopedisi, C. 1 Görsel Yayınlar.

DURMUŞ, İlhami

- 1993 İskitler (Sakalar), TKAE Yayınları: 141, Seri III, S.B-8
Ankara.

DURU, Refik

- 1986 "Tarihöncesi Çağlarına Ait Dini Bir Tören" Anadolu Araştırmaları X, Edb. Fak. Bas. İstanbul.

EMRE, Kutlu

- 1978 Yanarlar. Afyon Yöresinde Bir Hitit Mezarlığı,
TTKB, Ankara.

ERTMAN, Earl L.

- 1994 "Urartian Belt And Other Unpublished Objects From A Private
Collection" *Anatolian Iron Ages 3*, (Van 6-12 Ağustos
1990) Ankara.

ERZEN, Afif, BİLGİÇ E., BOYSAL, Y. , ÖĞÜN, B.

- 1965 "Van Çevresi 1963 Çalışmaları" *Türk Arkeoloji Dergisi*,
S. XII-2, 1963, Ajans Türk Mat. Ankara.

ERZEN, Afif

- 1967 "1959-1961 Yılları Arasında Toprakkale Araştırmaları" VI.
Türk Tarih Kongresi (Ank. 20-26 Ekim 1961) TTKB.
Ankara.

ERZEN, Afif

- 1974 "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı" *Belleten*, S. 150,
C. XXXVIII, TTKB, Ankara.

ERZEN, Afif

- 1978 Çavuştepe-I (M.Ö 7-6. YY. Urartu Mimarlık
Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü), TTKB., Ankara.

ERZEN, Afif

- 1992 **Doğu Anadolu ve Urartular (Eastern Anatolia And Urartians)**, TTKB, Ankara.

GÜTERBOCK, H.G.

- 1943 "Eti Tanrı Tasvirleri İle Tanrı Adları" 26 Sayılı **Belleten**'den
Ayrı Basım, TTKB., Ankara.

HANCAR, Franz

- 1995 "Bakırçağı Küçük Asyasında Büyük Ana Kültü (Alacahöyük
Kült Standartlarının Tefsirine Dair) (Çev. Firuzan KINAL)
Belleten, 34. Sayısından Ayrı Basım, TTKB., Ankara.

HOMEROS

- 1975 **İlyada**, (Çev. A. ERHAT, A. KADİR), Sander Yayınları,
İstanbul.

IŞIK, Cengiz

- 1987 "Habibuşığı Nekropolü" **Belleten** s. 199, C. LI, TTKB,
Ankara.

IŞIK, Fahri

- 1995 "Likya Kaya Tapınakları" 1994 Yılı **Anadolu Medeniyetleri
Müzesi Konferansları**, TC. Kültür Bakanlığı, AMM.,
Ankara.

KARAOSMANOĞLU, Mehmet

- 1991 "Suçatı Urartu Kemerı" **Belleten**, C. LV, S. 214, TTKB,
Ankara.

KELLNER, Von Hans Jörg

- 1977 "Pectorale Aus Urartu" **Belleten**, C.XLI, S. 163, TTKB,
Ankara.

KINAL, Firuzan

- 1991 **Eski Anadolu Tarihi**, TTKB, Ankara.

KRAMER, Samuel Noah

- 1995 **Tarih Sümer'de Başlar**, (Çev. Muazzez İlmiye Çığ),
TTKB, Ankara.

MARTIROSIAN, A.A.

- 1972 "K Sotsialno-Ekonomičeskoy Strukture Sorada Argıştihinili"
Sovetskaya Arheologiya, 3, İlim Matbaası.

MELİKİŞVİLİ, G.A.

- 1953 **K interpretacii Urartskoj Nadpisi Mher Kapusi**,
(Soobscenija 3 Akad Nauk Gruz SSR) XIV.

MELİKİŞVİLİ, G.A.

- 1954 **Nairi Urartu**, Tbilisi

OGANESYAN, K.L.

1961 Arin-Berd I: Arhitektura Erebuni 1950-1959, İz.

Akademii Nauk Armyanskoy SSR-4, Erevan.

ÖĞÜN, Baki

— Urartu Halk Mezarları, AÜDTCF Yayın No: 239,

Cumhuriyetin 50. yıldönümü Anma Kitabı.

ÖNEY, Gönül

1988 "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi" **Beleten**,

C. XXXII, S. 125, TTKB. Ankara.

ÖRNEK, Sedat Veyis

1995 İlkelerde Din Büyü Sanat, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

ÖZGÜÇ, Nimet

1977 "Acemhöyük Saraylarında Bulunmuş Olan Mühür Baskıları"

Belleten, C.XLI, S. 162, TTKB, Ankara.

ÖZGÜÇ, Tahsin ve M. AKOK

1947 "Anıtkabir Alanında Yapılan Tümülüs Kazıları" **Belleten**

C.XI, s. 41 TTKB, Ankara.

ÖZGÜÇ, Tahsin

- 1948 **Ön Tarihte Anadoluda Ölü Gömme Adetleri**, TTKB,
Ankara.

ÖZGÜÇ, Tahsin

- 1961 "Altıntepe Kazıları" **Belleten**, C. XXV., S. 98, TTKB,
Ankara.

ÖZGÜÇ, Tahsin

- 1966 **Altıntepe I. (Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri)**,
TTK Yayınlarından V. Seri no: 24, TTKB, Ankara.

ÖZGÜÇ, Tahsin

- 1969 **Altıntepe II (Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler)**, TTKB, Ankara.

PIOTROVSKİY, B.B.

- 1965 "Urartu Dini" (Çev. İsmail KAYNAK), **DTCF Dergisi**, C.
23.

PIOTROVSKİY, B.B.

- 1966 **Il Regno Di Van Urartu**, Roma Edizioni Dell Ateneo.

PIOTROVSKİY, B.B.

- 1967 **Urartu The Kingdom Of Van and its Art** , London.

PIOTROVSKIY, B.B.

1969 The Ancient Civilization of Urartu, Geneva.

READE, Julian

1994 "Campaingning Around Musasir" **Anatolian İron Ages 3**
(Van 6-12 Ağus. 1990).

SALVINI, Mirjo

1994 "The Historical Background Of The Urartian Monument Of
Meher Kapı" **Anatolian İron Age, 3.**, (Van 6-12 Ağustos
1990).

SALTUK, Secda

1993 **Arkeoloji Sözlüğü**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.

SEVIN, Veli

1973 "Bibliyografya" **Belleten**, S. 147, C. 37, TTKB, Ankara.

SEVIN, Veli ve BELLİ, Oktay

1977 "Yeşilaliç Urartu Kutsal Alanı ve Kalesi" **Anadolu**
Araştırmaları, IV-V (1976-1977), Edb. Fak. Bas. İstanbul.

SEVIN, Veli

1981 "Menua'nın Oğlu İnuşpa" **Anadolu Araştırmaları VII**,
1979 Edb. Fak. Bas. İstanbul.

SEVİN, Veli

- 1982 "Van Kalesinden Bir Kaya Mezarı ve Urartularda Ölü-Yakma Geleneği" **Anadolu Araştırmaları VIII**, (1980), Edb. Fak. Baş. İstanbul.

SEVİN, Veli, T. TARIHAN

- 1992 "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları" **Belleten**, C. LVI, S. 217.

SEVİN, Veli

- 1994 **Anadolu Arkeolojisinin ABC'si**, Simavi yayınları, Ercan Ofset, İstanbul.

SEVİN, Veli ve E. KAVAKLI

- 1995 "Van Karagündüz Erken Demir çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları-1992/1993" **XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I** (Ankara 30 May-3 Haz 1994).

ŞAHİN, Çetin

- 1995 "Büyük Aslantaş Frigya'da Bir Hitit Kaya Mezarı" **AÜDTCF Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Anadolu Arşivi**, S.1, AÜB, Ankara.

TAŞYÜREK, O. A.

- 1974 "Gaziantep Müzesindeki Bronz Urartu Miğferi" **Türk Arkeoloji Dergisi**, S. XXI-1, TTKB, Ankara.

TAŞYÜREK, O.A.

- 1975 Adana Bölge Müzesindeki Urartu Kemerleri (The Urartian Han Belts In The Adana Museum), Adana Eski Eserleri Sevenler Derneği Yayınları, 1, Dönmez Ofset, Ankara.

TAŞYÜREK, O.A.

- 1978 "Giyimli (Hırkanis) Adak Levhalarından Örnekler" **Belleten**, S. 166, C. XLII, TTKB, Ankara.

TARHAN, Taner ve V. SEVİN

- 1975 "Urartu Tapınak Kapıları İle Anıtsal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını" **Belleten**, S. 155, Cilt: XXXIX, TTKB, Ankara.

TARHAN, Taner

- 1982 "Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan "Lutipri= Lapturi" Hakkında Yeni Görüşler" **Anadolu Araştırmaları VIII** (1980) Edb. Fak. Bas. İstanbul.

TARHAN, Taner

- 1986 "Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri" , IX. Türk Tarih Kongresi I (Ankara 21-25 Eyl. 1981) TTKB. Ankara.

THUREAU, DANGIN, François

- 1913 Une Relation De La Hurtieme Campagne De Sargon (714 av. J.-C.), Paris.

TOSUN, Mebrure ve K. YALVAÇ

- 1989 Sümer, Babil, Asur Kanunları ve Ammi Şaduqa Fermanı, TTKB- Ankara.

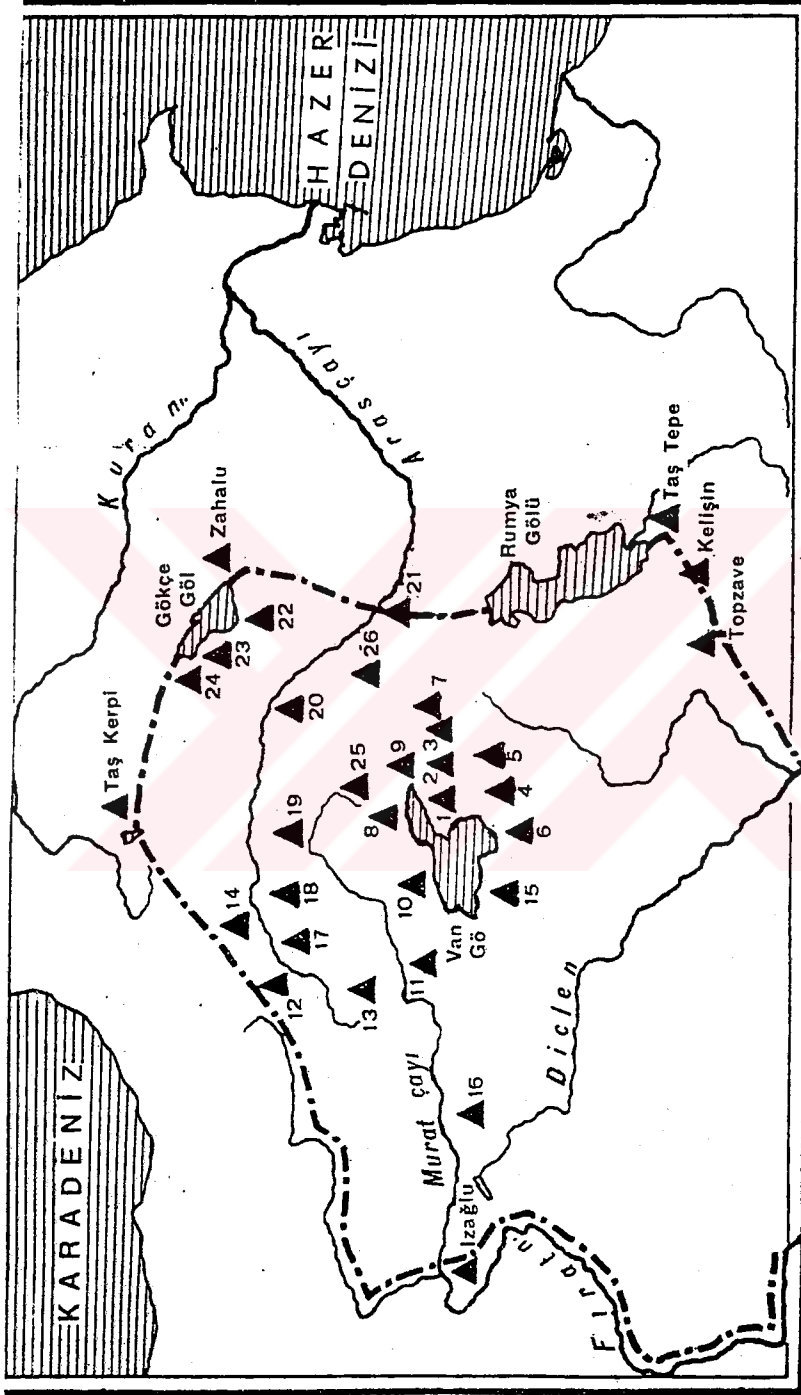
USSİSHIKİN, David

- 1994 "The Rock Cut Tombs At Van And Monumental Tombs" Anatolian Iron Ages 3, (Van 6,12 Ağustos 1990)

ÜNAL, Ahmet

- 1980 "Hititlerde Ölülere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler", Anatolia (Anadolu) - XIX, AÜDTCF, Ankara, 1975-76, AÜB, Ankara.

A. HARİTALAR

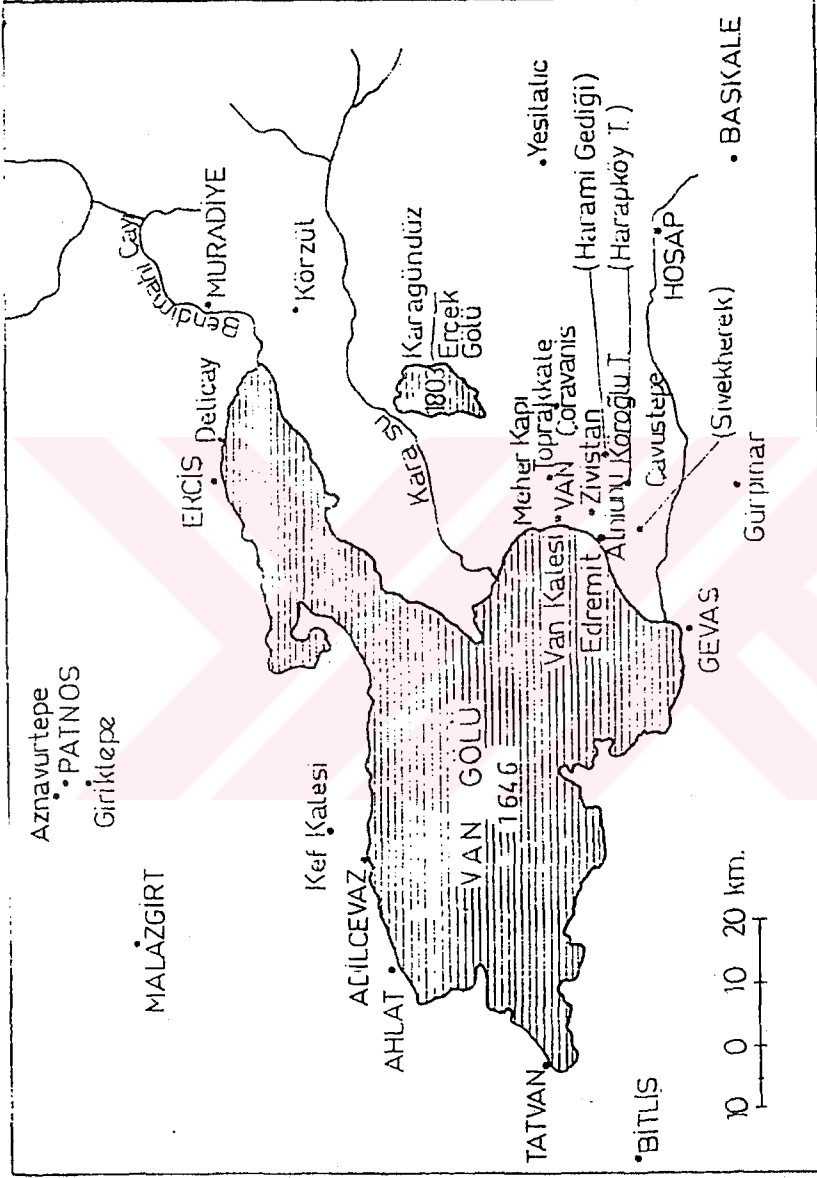

Harita 1.

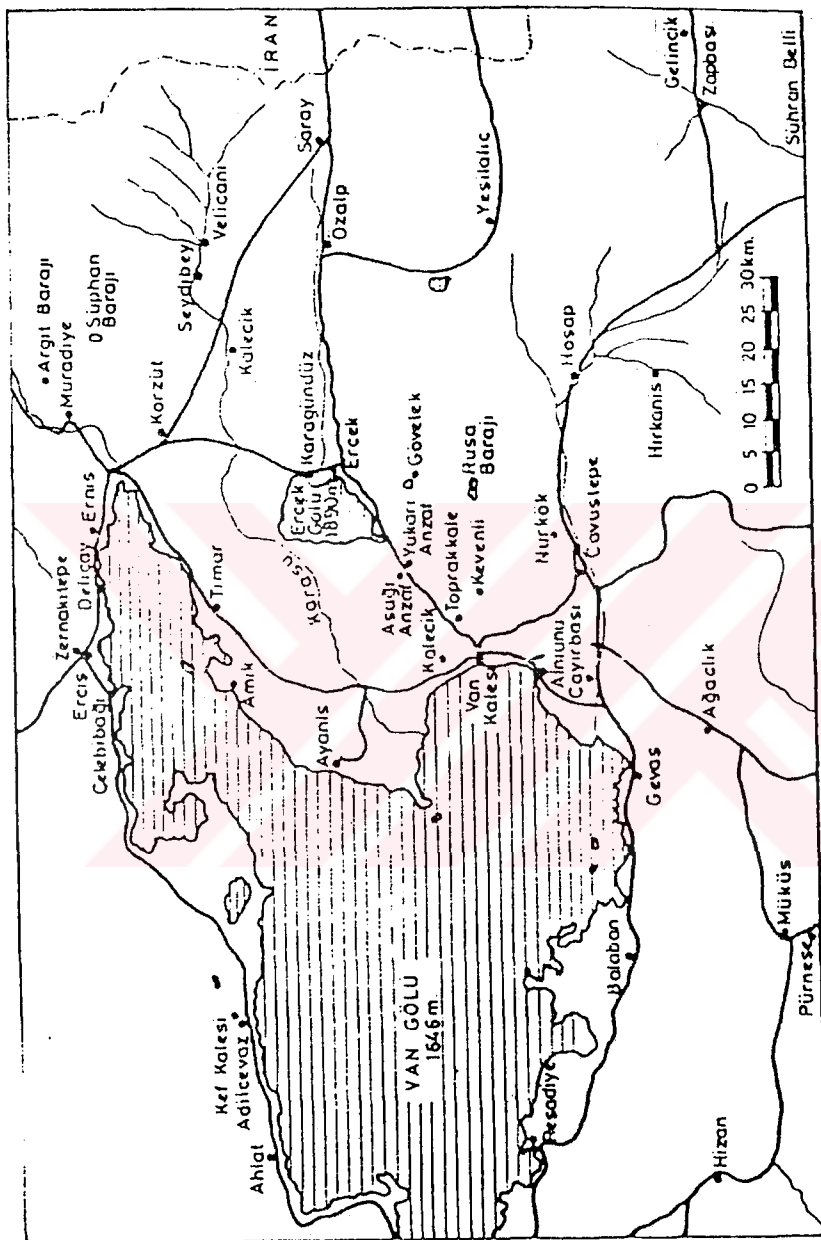
▲ En mühim yazıtların bulunduğu yerler.

■ Yazıtların bulunduğu yerlere göre takribi olarak Urartu Beyliğinin hududunu gösterir
Yazıtların bulunduğu yerlerin bugünkü adı aşağıdadır :

1 — Van,	6 — Şamramsu	11 — Melazkert	16 — Palu	21 — Maku
2 — Anzaf	7 — Karagündüz	12 — Hasankale	17 — Yazılıtaş	22 — Kelani
3 — Sigge	8 — Arcis	13 — Bingöldag	18 — Delibaba	23 — Beyazıt
4 — Yedikilise	9 — Gusak	14 — Sarıkamış	19 — ?	24 — Ördeklü
5 — Keşişgöl	10 — Adilcevaz	15 — Muhrapert	20 — Taşburun	26 — Berkri

Harita 2.

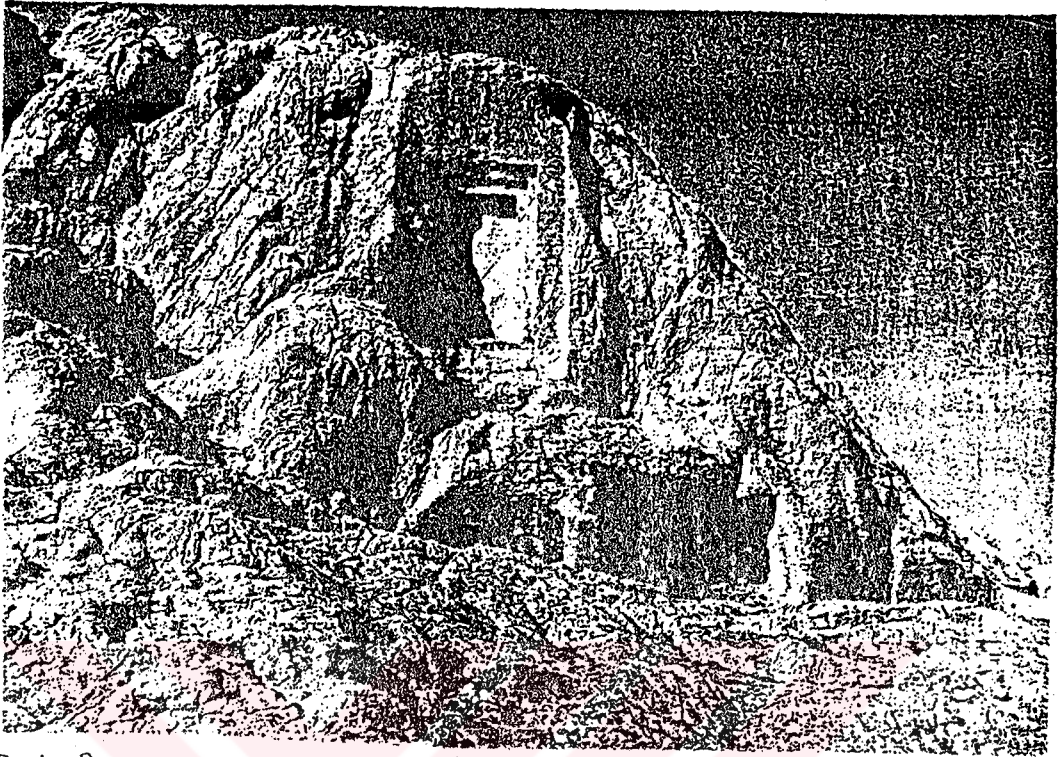

Harita 3.

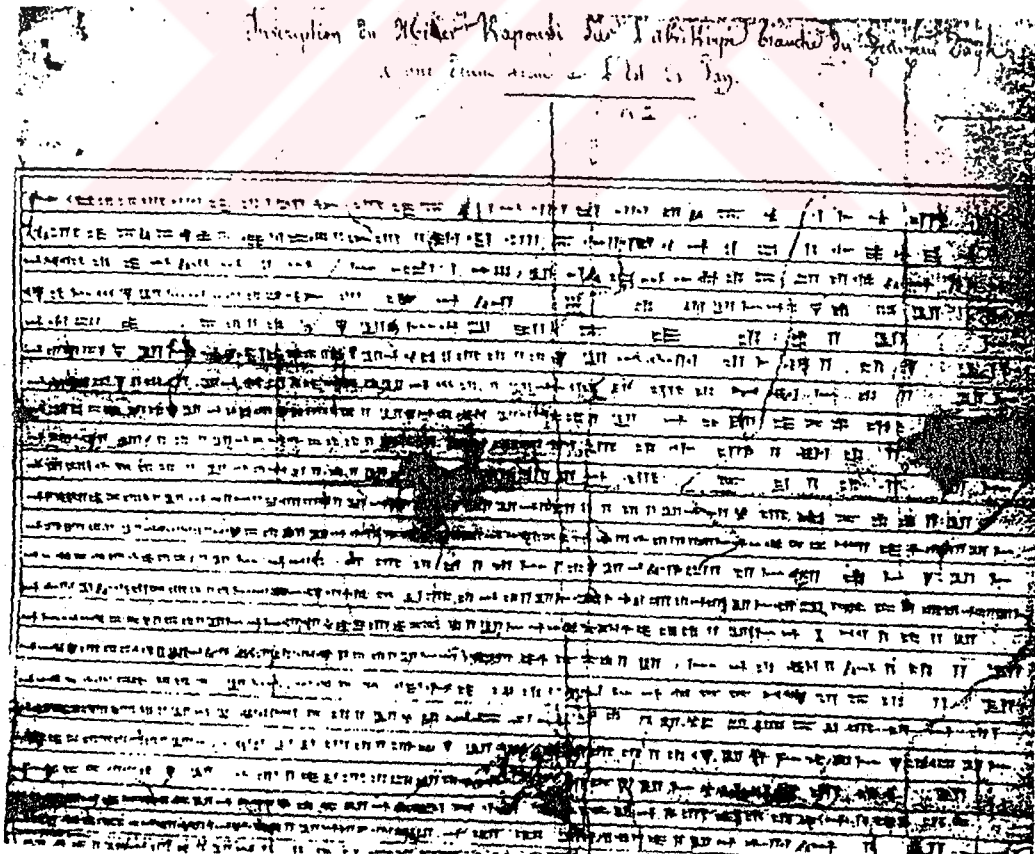
B. RESİMLER

Resim 1

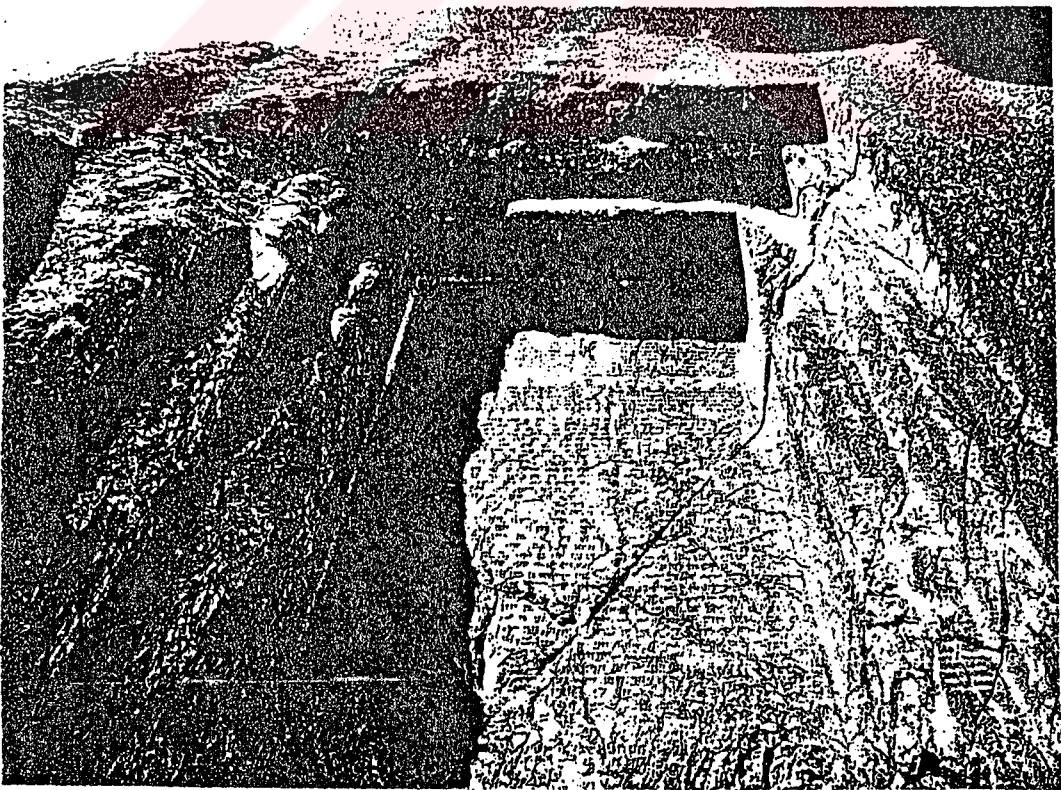
Resim 2a.

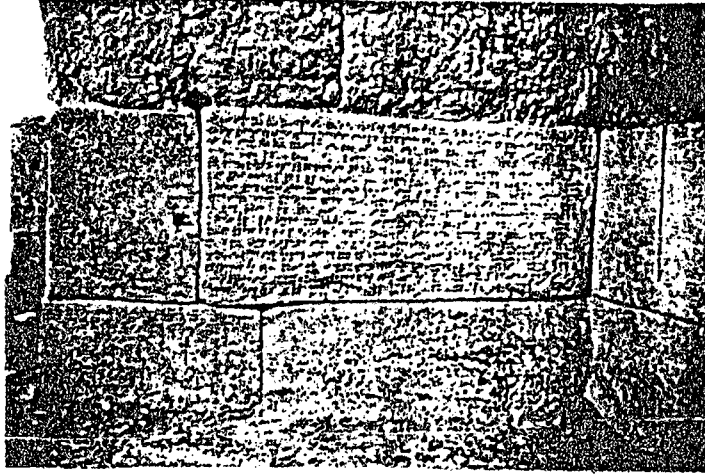
Resim 2b.

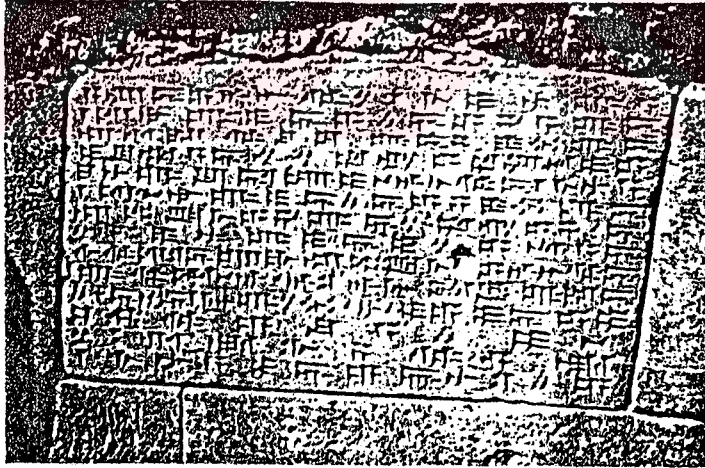
Resim 3a.

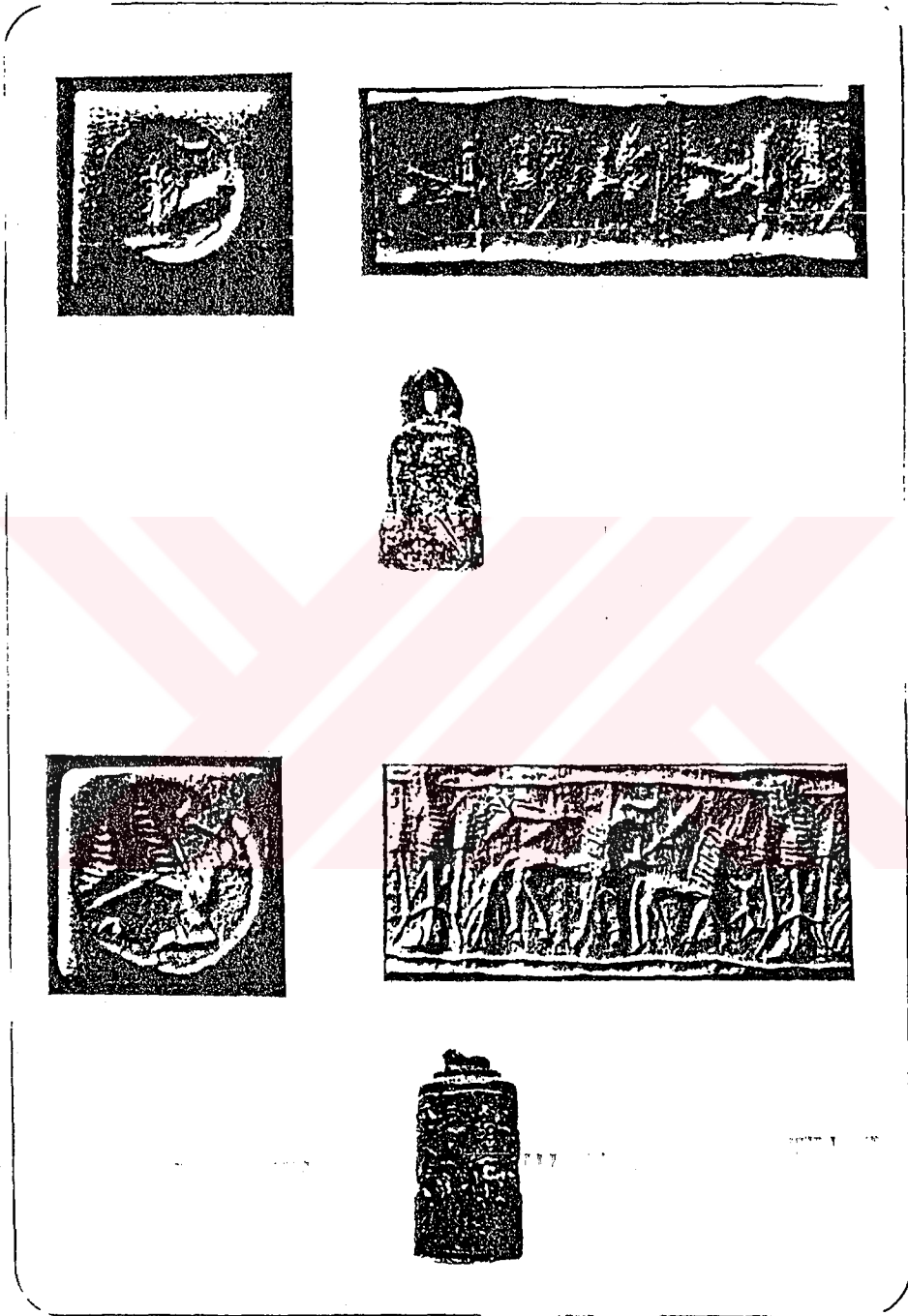
Resim 3b.

Resim 4a

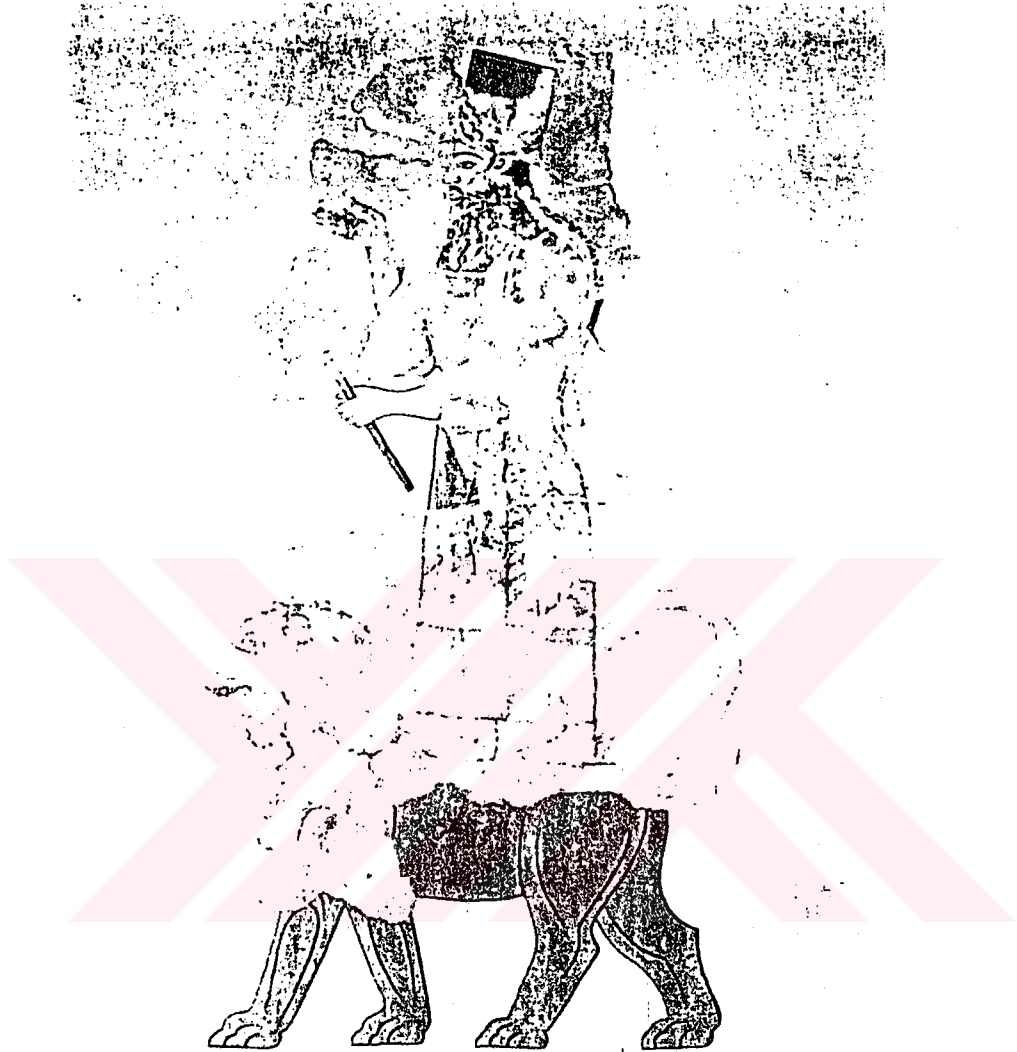
Resim 4b.

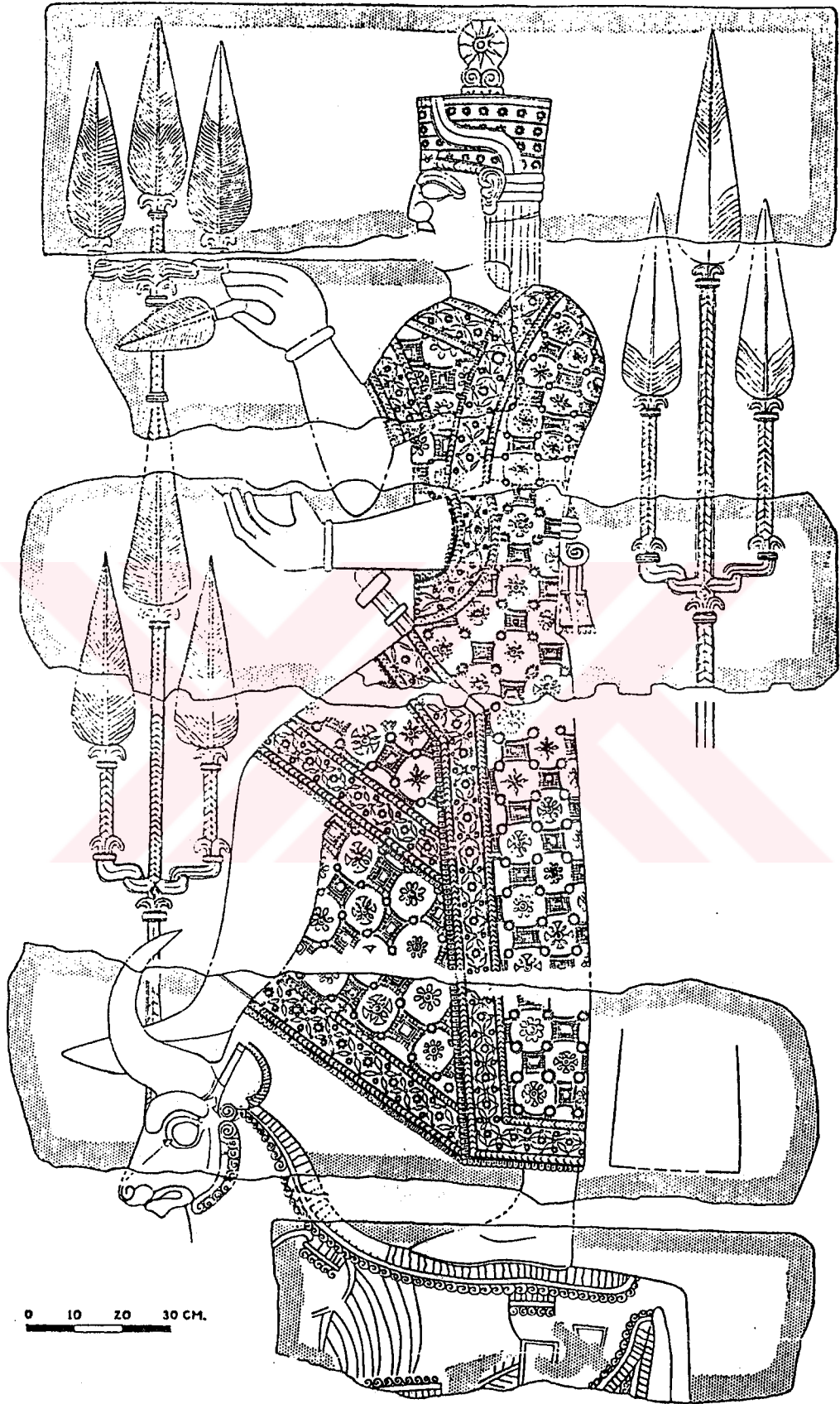
Resim 5.

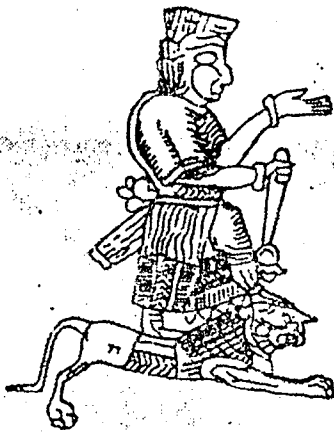
Resim 6.

Resim 7.

Resim 8.

Resim 10a.

Resim 10b.

Resim 10c.

Resim 10d.

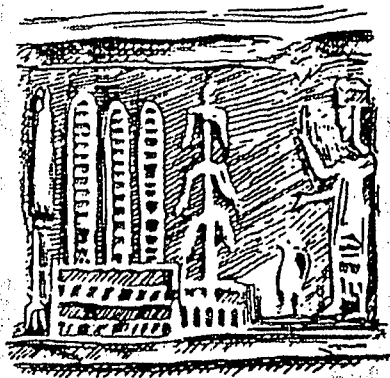
Resim 10e

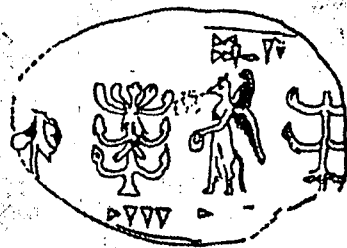
Resim 11a.

Resim 11b.

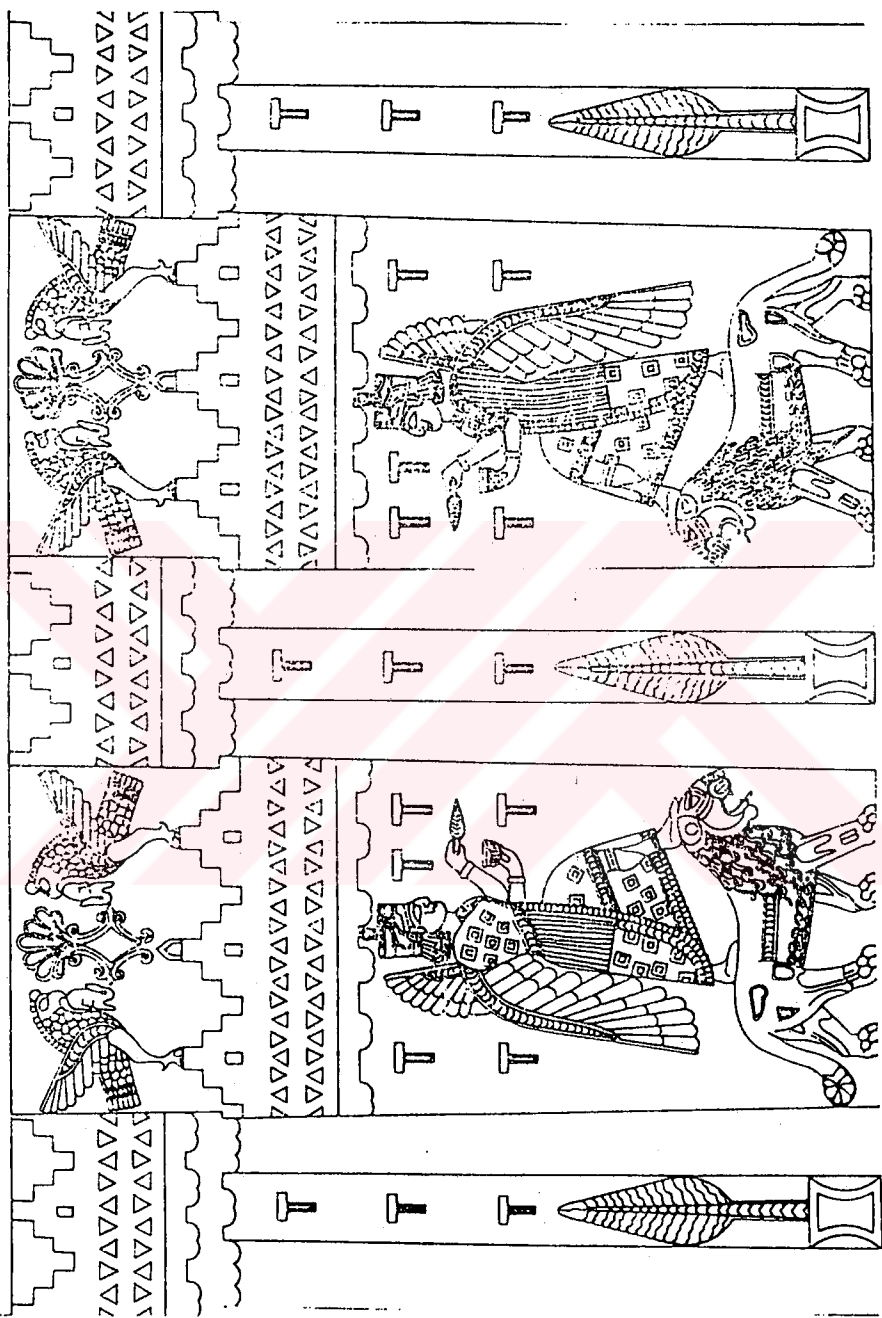

Resim 11c.

Resim 11d.

二 年 五 月 十 日 發 行 第 一 次 印 行

Resim 12.

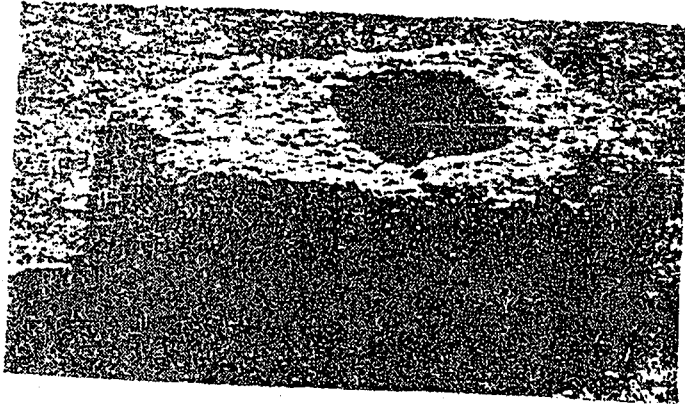
Resim 13a.

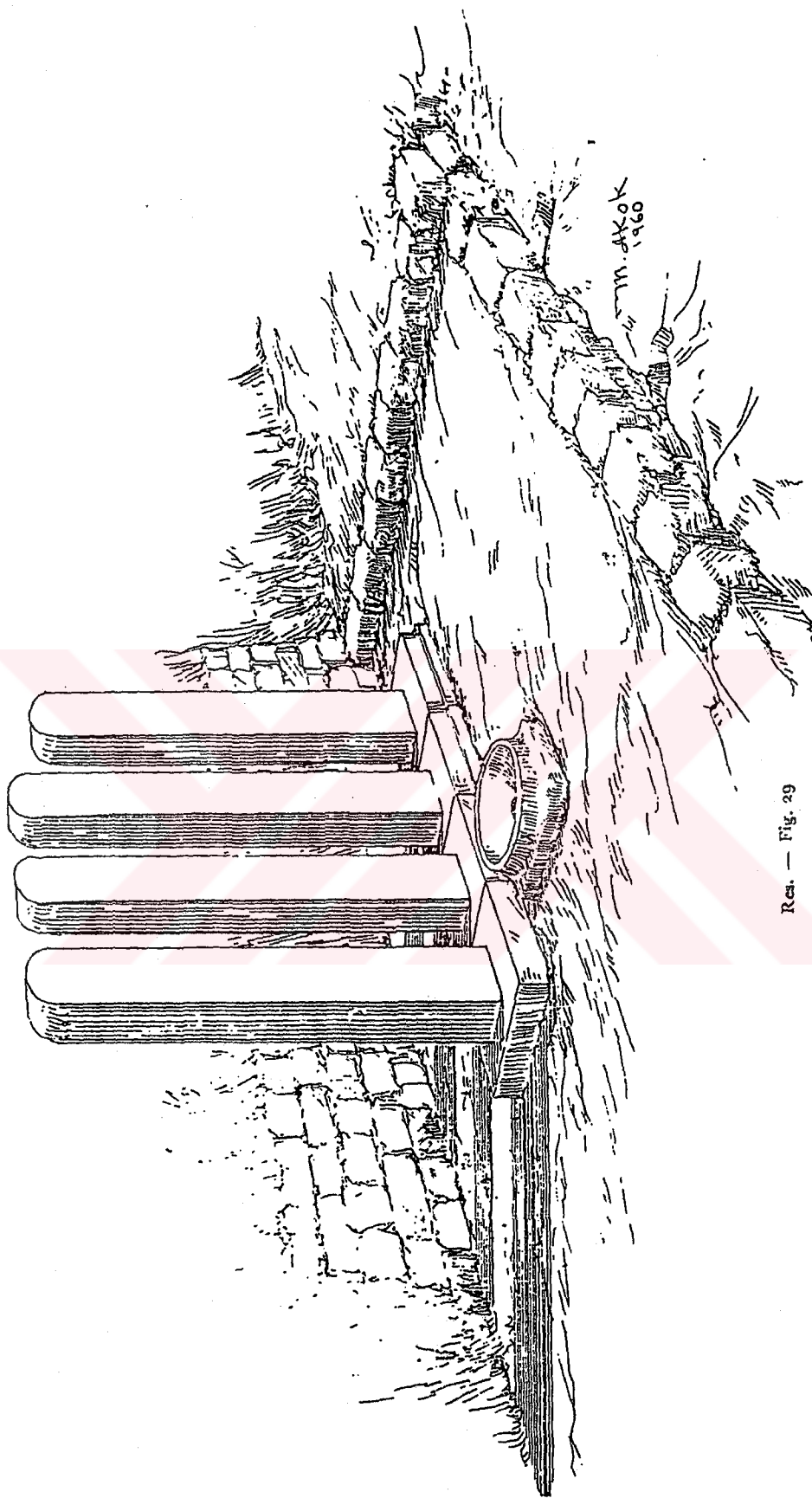
Resim 13b.

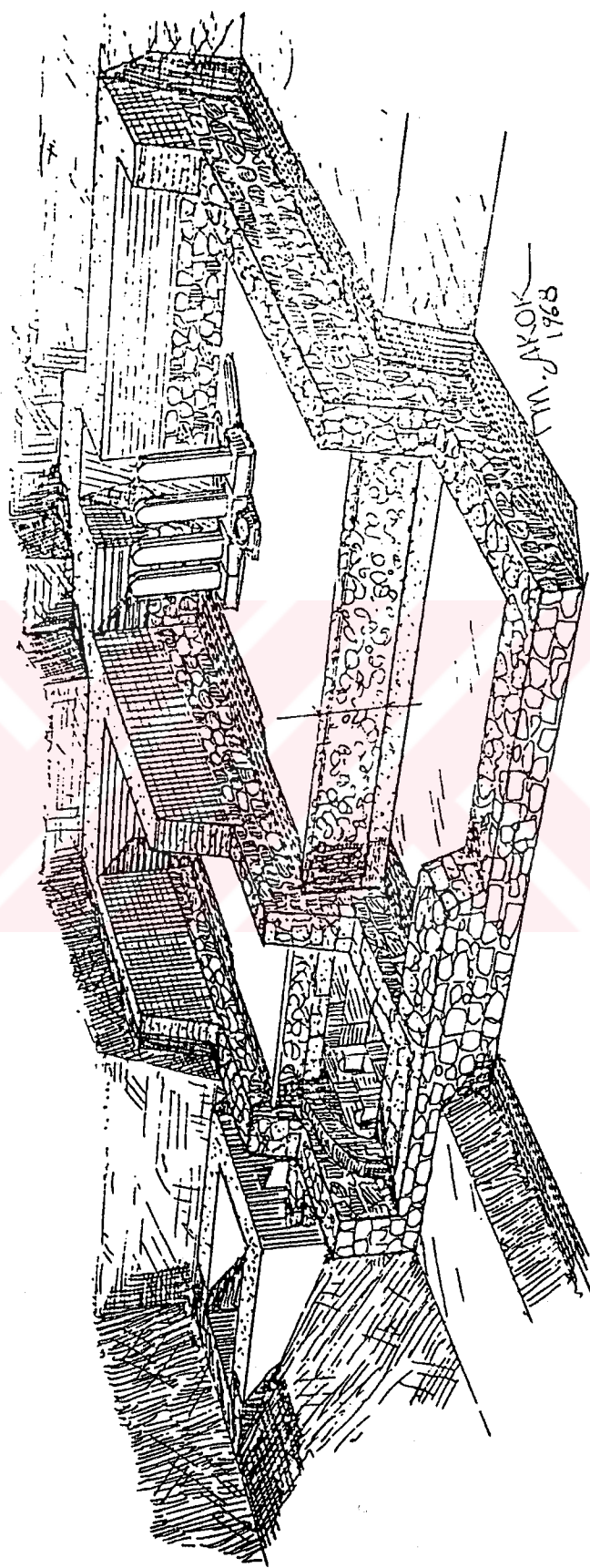
Resim 14a.

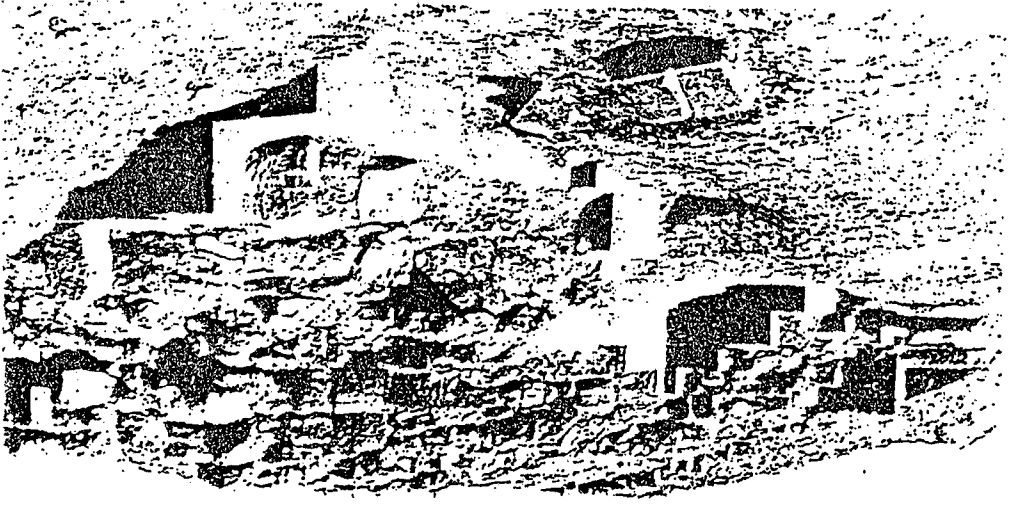
Resim 14b.

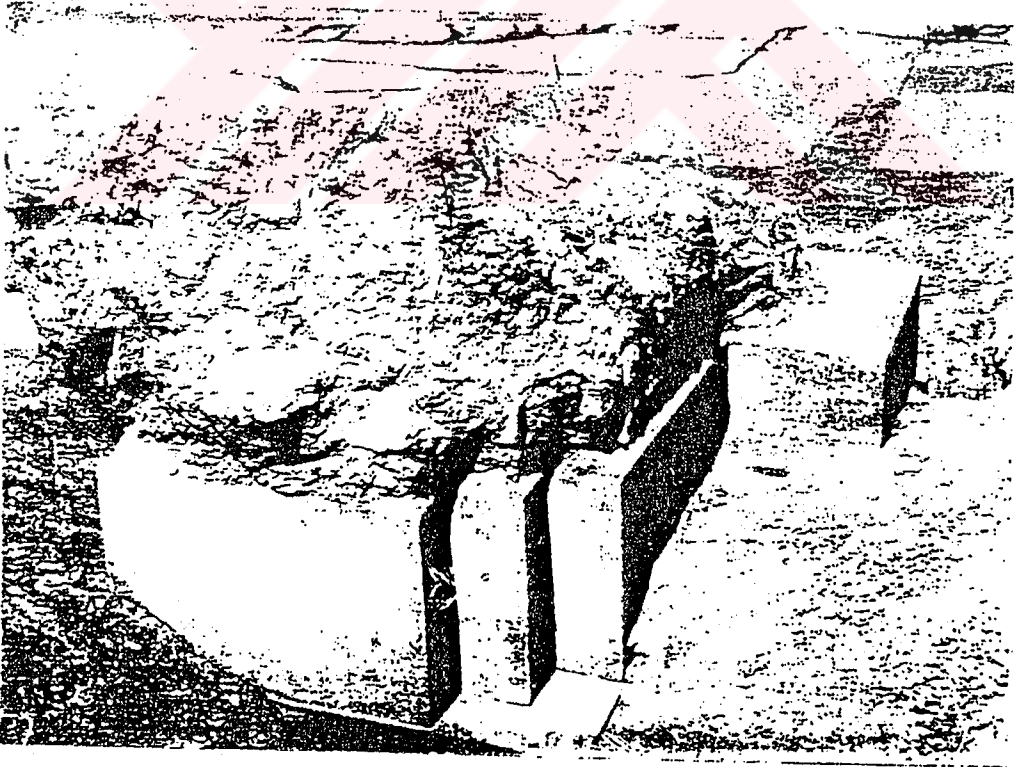
Res. — Fig. 29

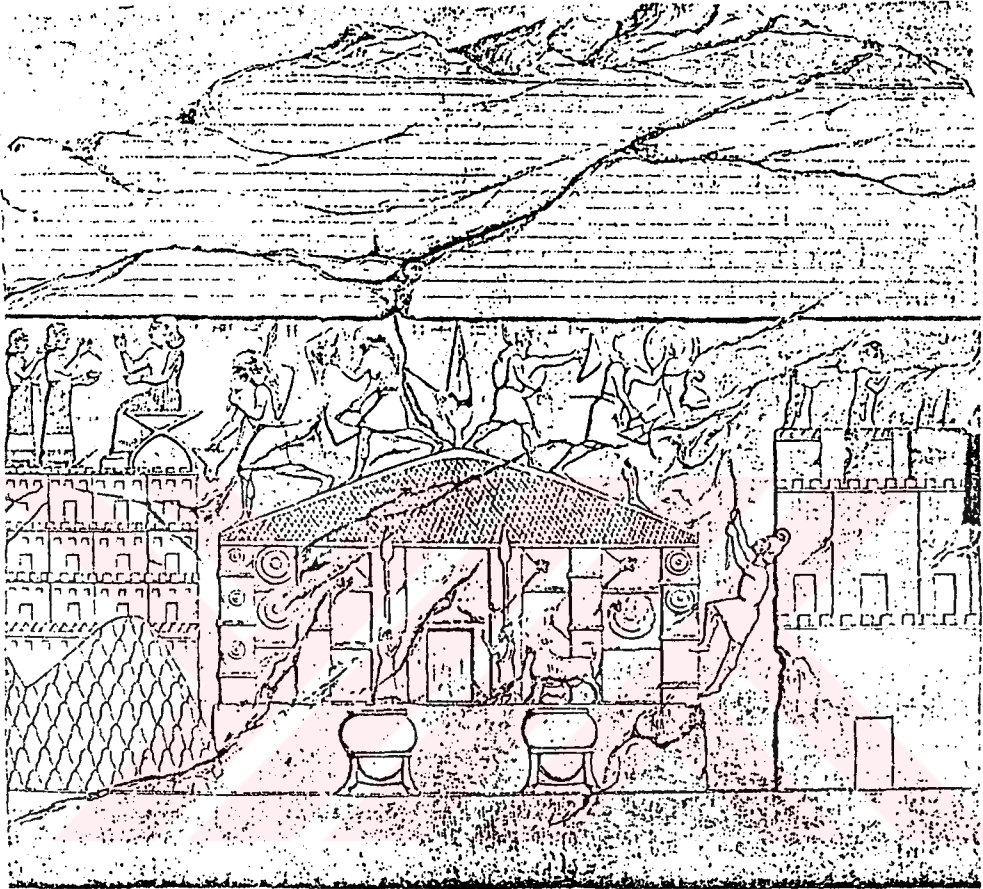
Resim 16.

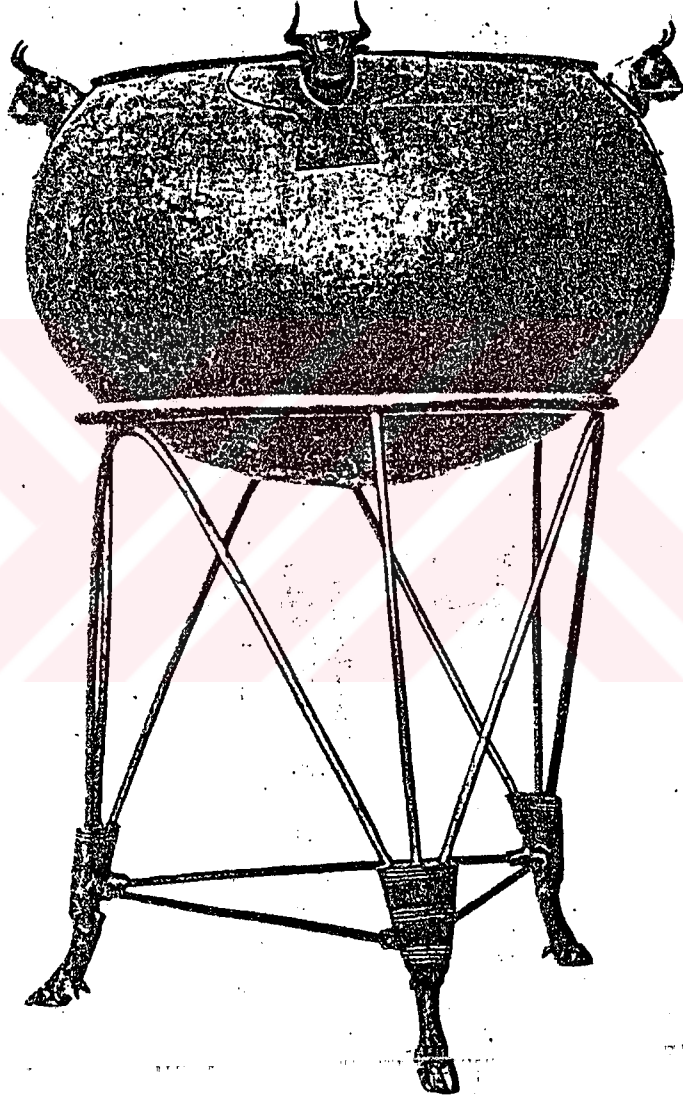
Resim 17a.

Resim 17b.

Resim 18.

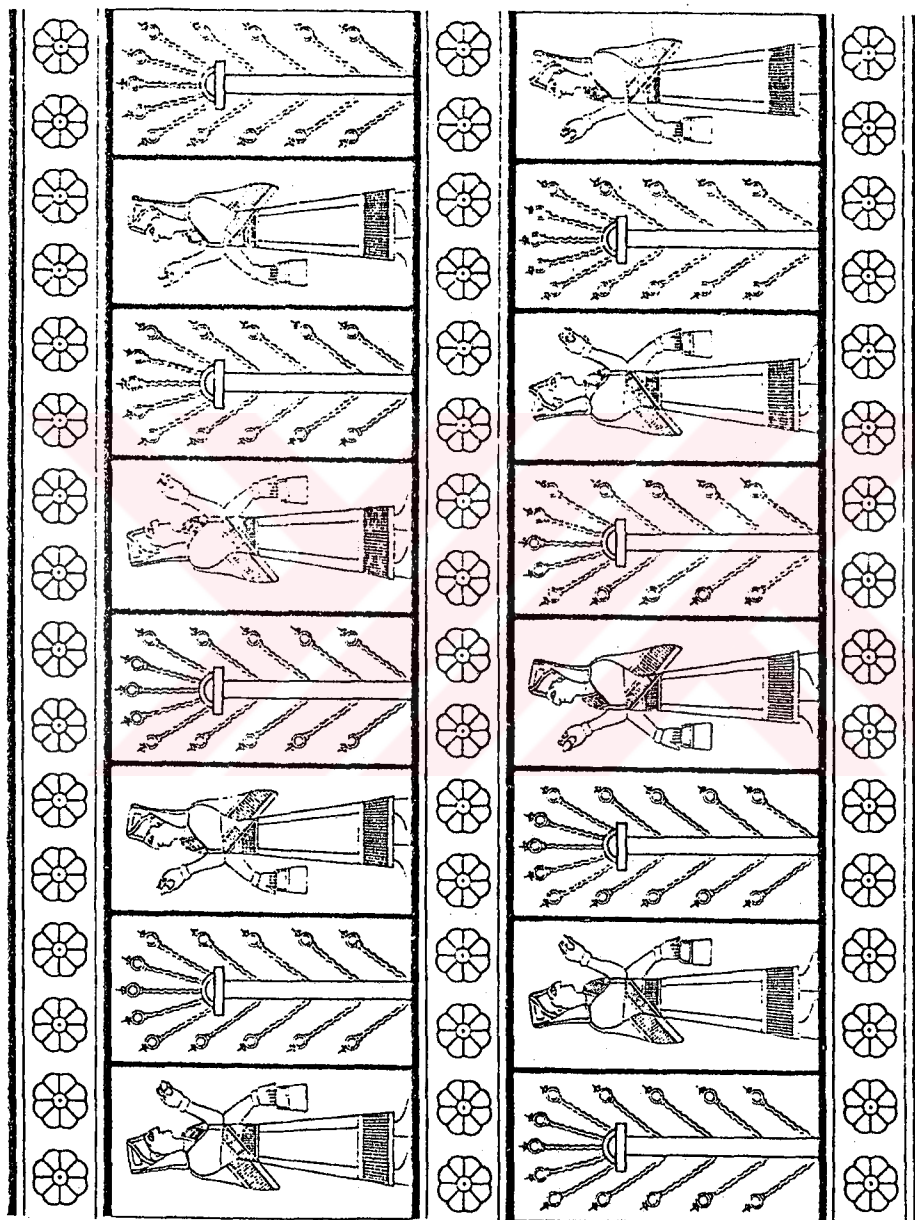
Resim 19.

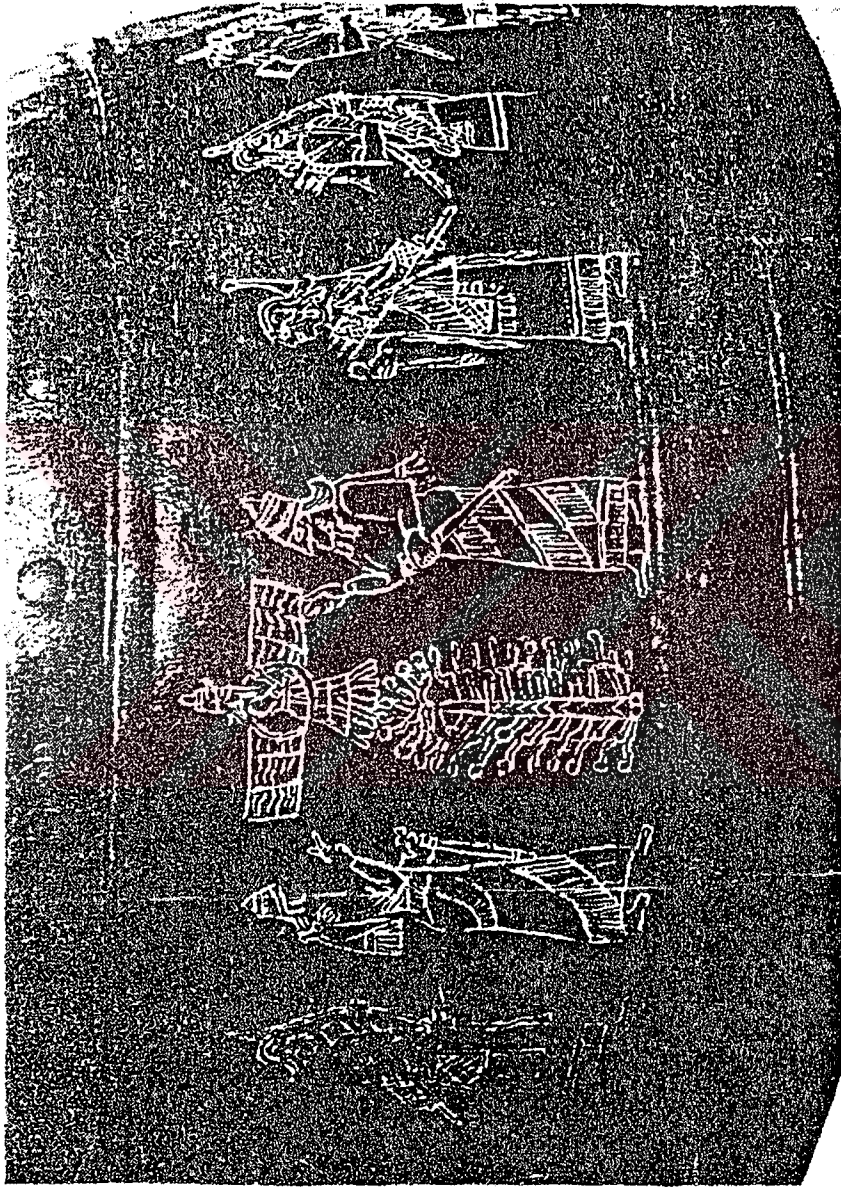

Resim 20a.

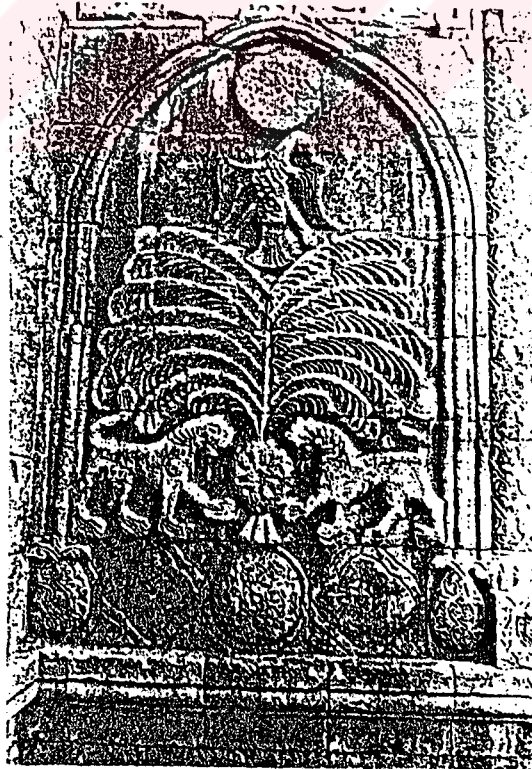
Resim 20b.

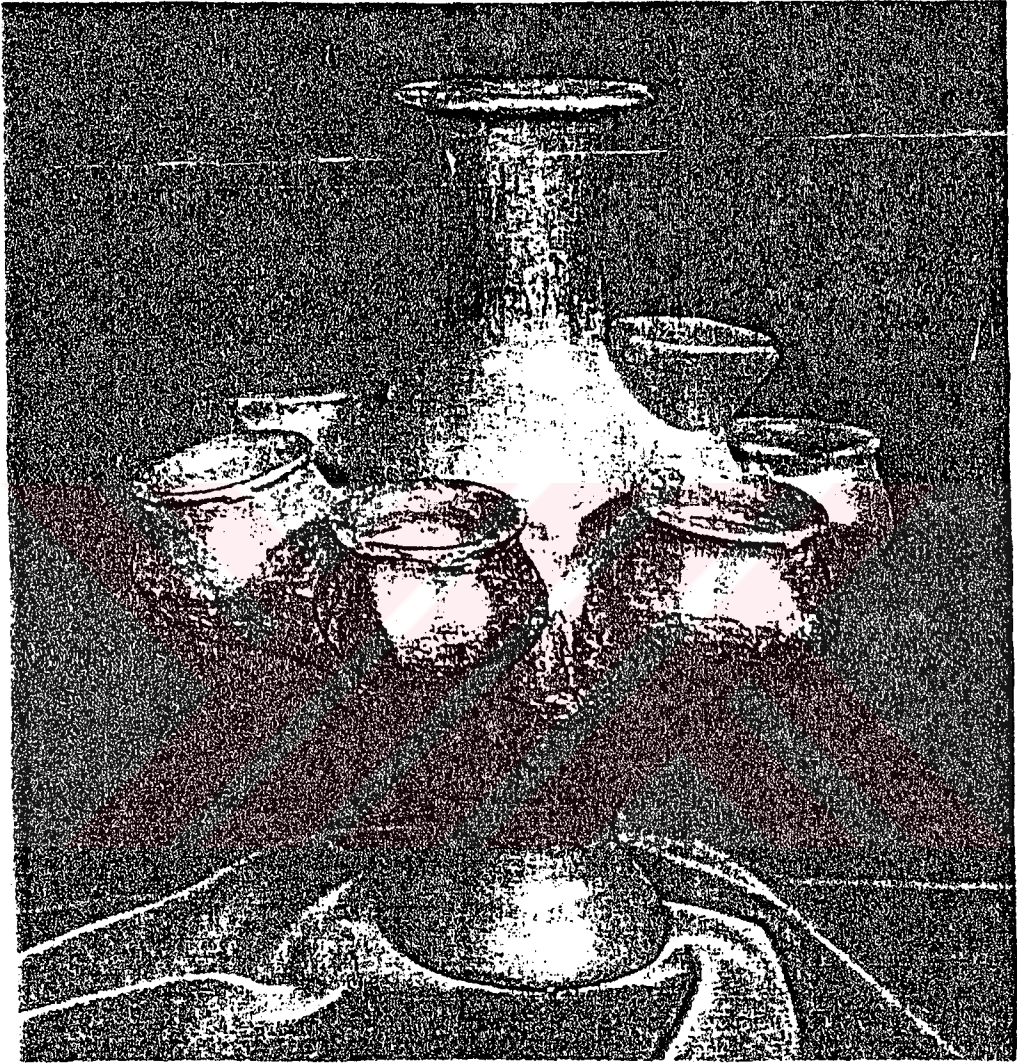

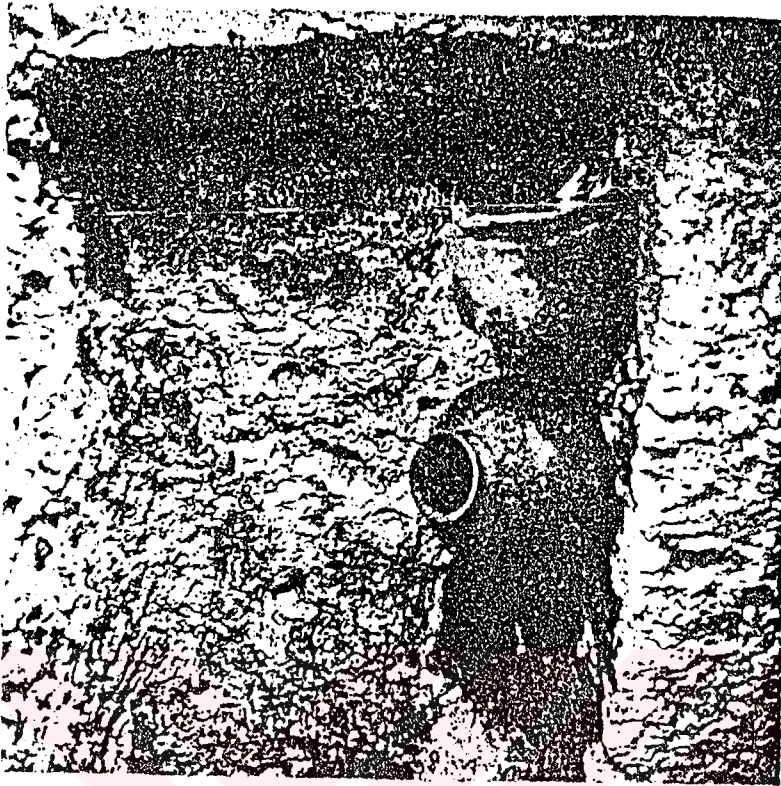
Resim 23a.

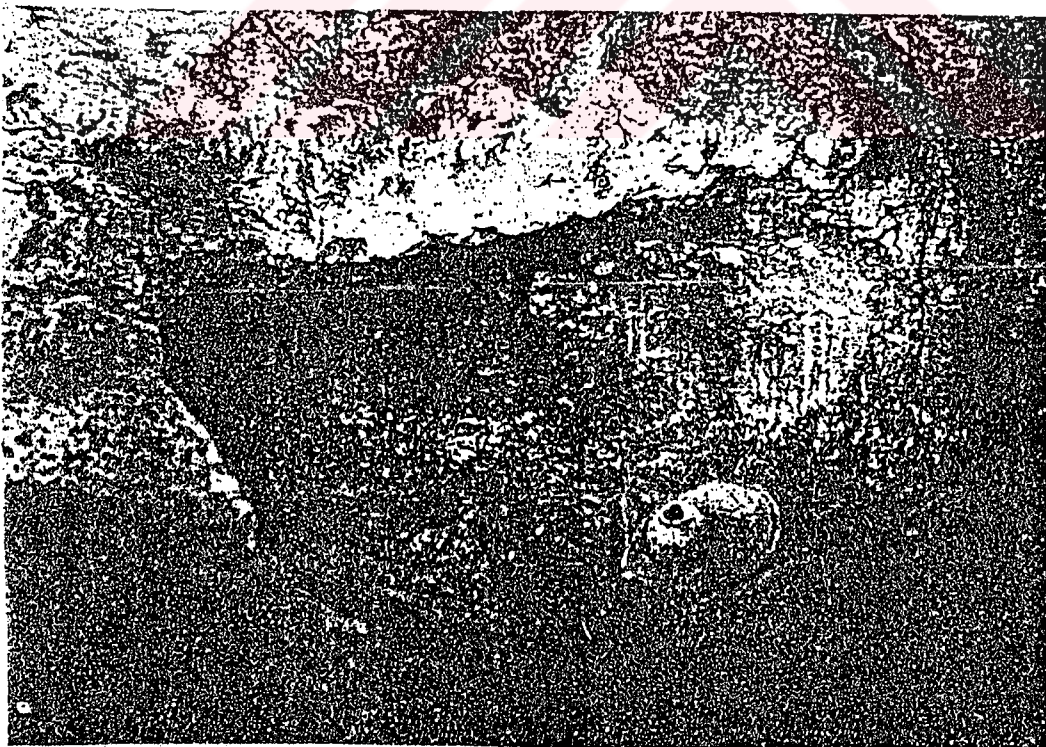
Resim 23b.

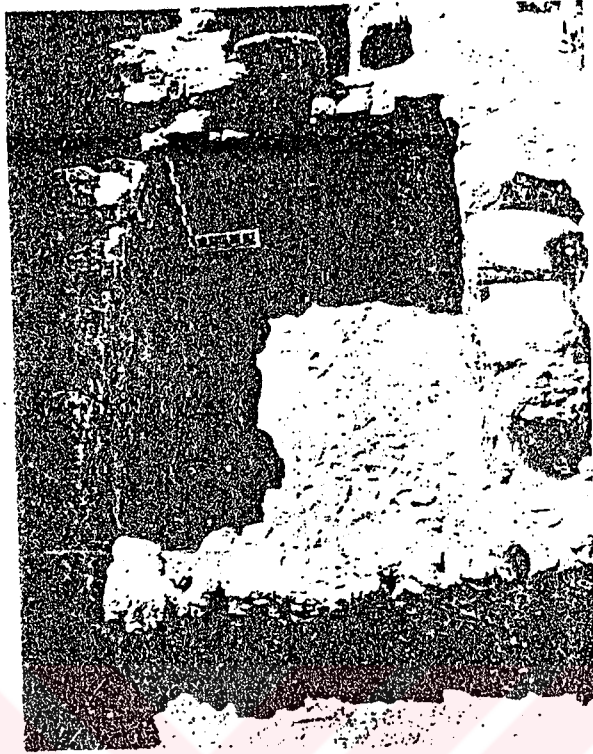
Resim 24.

Resim 25a.

Resim 25b.

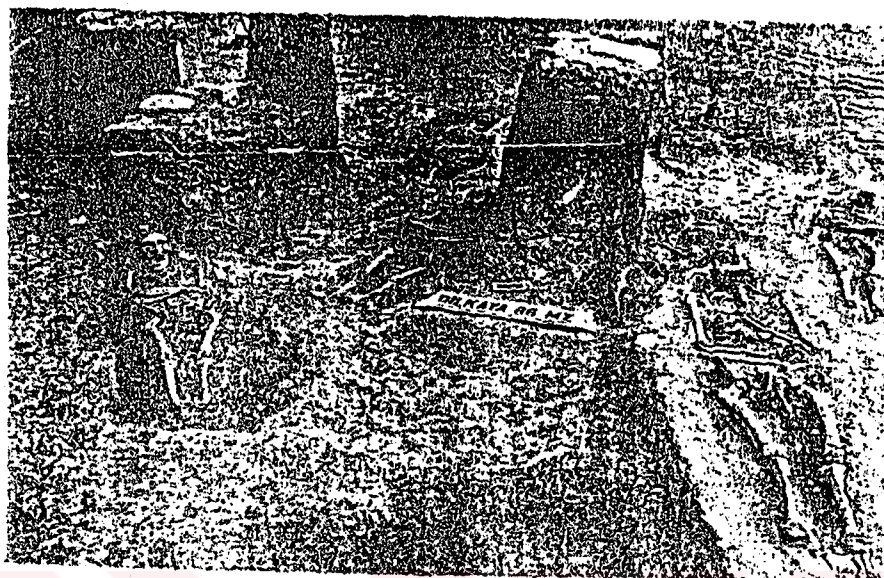

Resim 26a.

Resim 26b.

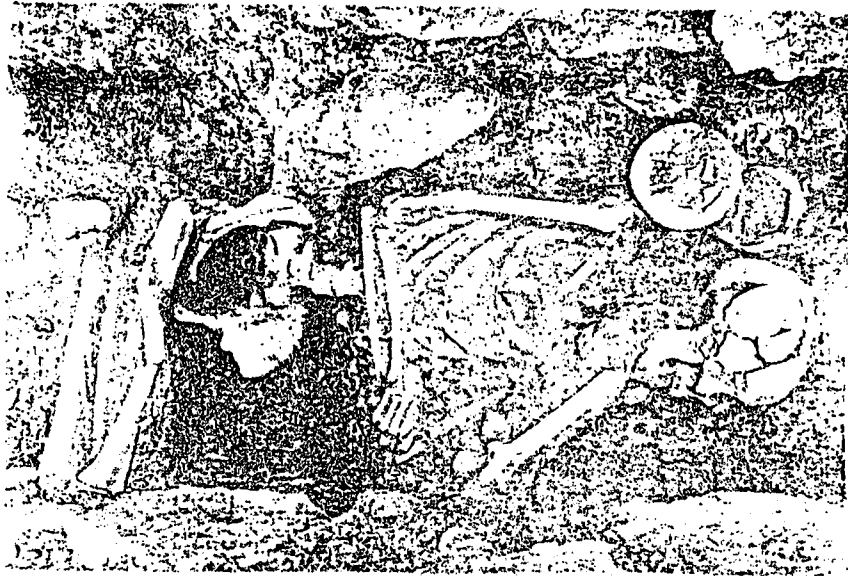
184

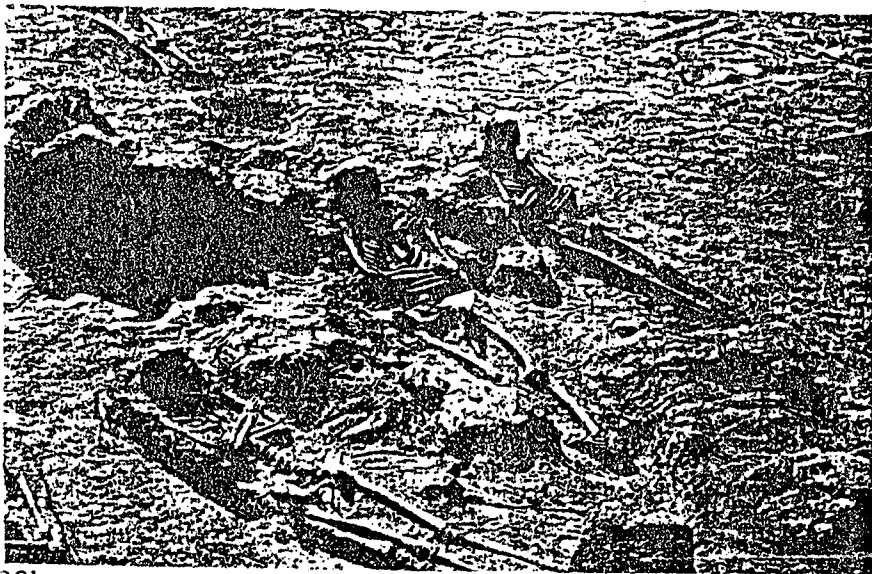
Resin 27a.

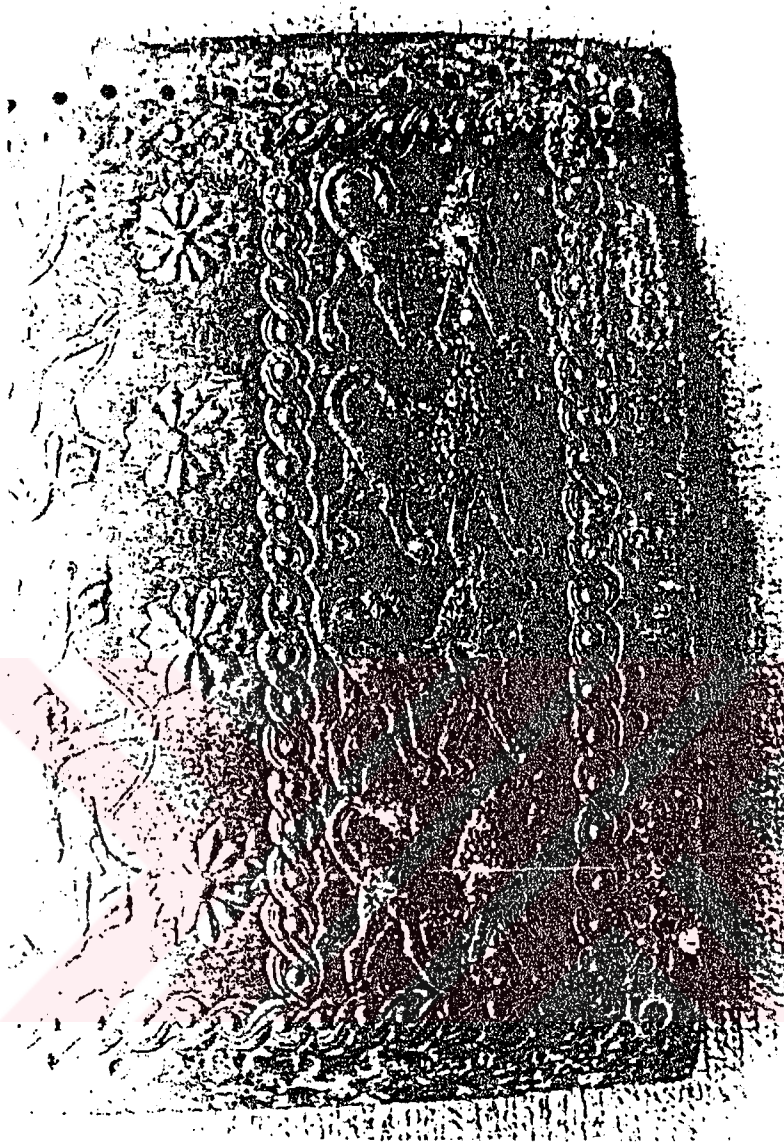
Resin 27b.

Resim 28a.

Resim 28b.

Resim 29.

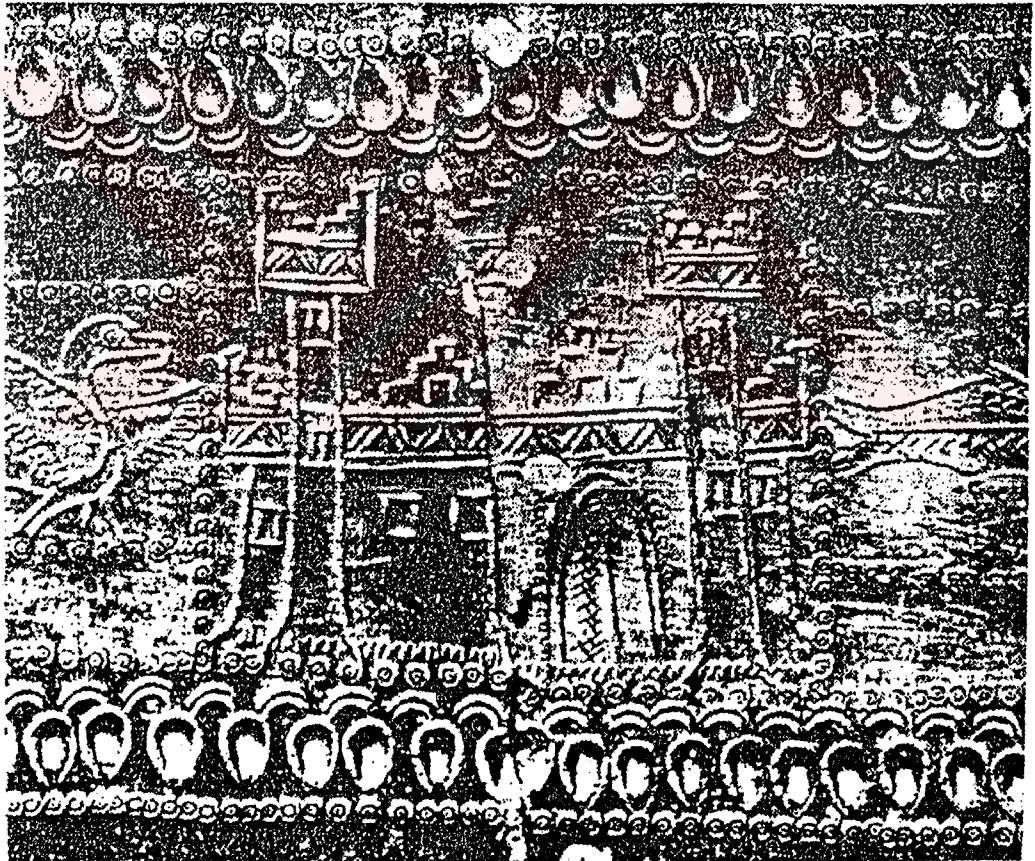
Resim 30a.

Resim 30b.

Resin 31a.

Resin 31b.

Resim 32.

C. HARİTALAR VE RESİMLER ÜZERİNE

- Harita 1: En mühim yazıtların bulunduğu yerler. (M.S. AR. Urartu Klavuzu, Maarif Mat. İst. 1966)
- Harita 2: Van Ovasındaki taş ocakları ile çivi yazılı kaya kapıları (O. BELLİ ve A. DİNÇOL, "Hazine Piri Kapısı ve Aşağı Zivistan Taş Ocakları" And. Arş. VIII-1980 Edb. Fak. Bas. İst. 1982)
- Harita 3: Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleriyle yakın çevresi (O. BELLİ, "1991 Yılı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı" XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı -I (Ank. 25.19 May. 1992)
- Harita 4: Sargon II'nin Urartu Ülkesine yaptığı 8. seferi ve uğradığı yerler (M.S.AR. Urartu Klavuzu, Maarif Mat. İst. 1966)
- Resim 1: Karahan 4 yazıtı. (A.M. DİNÇOL ve E. KAVAKLI, "Van Rölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları, Edb. Fak. Bas. İst. 1978)
- Resim 2a: Van yakınında Meher-Kapı kaya nişi (M. SALVINİ, "The Historical Background Of The Urartian Monument Of Meher kapısı", Anatolian Iron Ages 3 (6-12 Ağust. 1990 Van)
- Resim 2b: Meher-Kapı yazıtı. (M.SALVINİ, Aynı makale)
- Resim 3a: Meher Kapı Yazıtının ayrıntıları (M.SALVINİ, Aynı eser)
- Resim 3b: Meher Kapı Kayanışı.(M.SALIVNİ, Aynı makale)
- Resim 4 a: Patnos'ta Anzavurtepe Haldi Tapınağında cellada bulunan Menua ya-

zıtı. (K.BALKAN, "Urartular'ın Kökeni ve Dilleri" Belleten C.XLVII. S.189-192, TTKB Ank. 1985)

Resim 4b: Patnos'ta Anzavurtepe Haldi Tapınağında cellada bulunan Menua yazıtı (K.BALKAN, Aynı eser)

Resim 5: Urartu Mühürleri (S.ÇELİKEL, "Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Bir Grup Urartu Mühürü" AMM. 1987. Yıllığı Ank. 1988)

Resim 6: Musasir Beyi Urzana'nın mührü (M.S. AR. Aynı eser)

Resim 7: Haldi. (B.PIOTROVSKİY, The Ancient Civilization of Urartu. Geneva 1969)

Resim 8: Teşeba/Teişeba. (C.A.BURNEY, G.R.J. LAWSON, "Urartian Relief At Adilcevaz on Lake Van and A. Rock Relief From. The Karasu. Near Birecik" Antolian Studies VIII. 1958)

Resim 9: Teşeba/Teişeba (B.PIOTROVSKİY, Urartu The Kingdom of Van and its Art. London 1967)

Resim 10a: Haldi (B.PIOTROVSKİY, "Urartu Dini" (Çev. İsmail Kaynak) DTCFD C.23 1965)

Resim 10b: Teşeba/Teişeba(B.PIOTROVSKİY, "Urartu Dini" aynı makale)

Resim 10c: Şivini (B. PIOTROVSKIY, "Urartu Dini Aynı makale)

Resim 10d: Grifon (B. PIOTROVSKIY, "Urartu Dini Aynı makale)

Resim 10c: Tanrıça Arubani. (B. PIOTROVSKIY, "Urartu Dini" Aynı makale)

- Resim 11a: Bir tanrı heykeli (B. PIOTROVSKIY, "Urartu Dini" Aynı makale)
- Resim 11b: Bir tanrıça heykeli (B. PIOTROVSKIY, "Urartu Dini" Aynı makale)
- Resim 11c: Kutsal ağaç ve stele tapma (B. PIOTROVSKIY, "Urartu Dini" aynı makale)
- Resim 11d: Mukaddes ağaç. (B. PIOTROVSKIY, "Urartu Dini" aynı makale)
- Resim 12: Adilcevaz Kef Kalesi Haldi kabartması. (E.BİLGİÇ "Urartulular" Türk Ansiklopedisi. C.33)
- Resim 13a: Bindin Levhası. (A. ÇİLİNGİROĞLU, Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler, Ege Üni. Bas.İzmir 1984)
- Resim 13b: Tunç adak levhası (A.ÇİLİNGİROĞLU, Aynı eser)
- Resim 14a: Dikdörtgen kesitli stel yuvasının bulunduğu altlık (O.BELLİ, "Alınınu Kenti ve Taş Atölyesinin Keşfi" And. Arş. VII, 1980 Edb. Fak. Bas. İst. 1982.
- Resim 14b: Kare kesitli stel yuvasının bulunduğu altlık (O.BELLİ, Aynı makale)
- Resim 15: Altıntepe açık hava mebedi (T. ÖZGÜÇ, Altıntepe II (Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler) TTKB. Ank. 1969)
- Resim 16: Altıntepe açık hava mabedi (T.ÖZGÜÇ, Aynı eser)
- Resim 17a: Çavuştepe Urartu Kalesi (A. ERZEN, E. BİLGİÇ, B. ÖGÜN, Y. BOYSAL, "Van Çevresi 1963 çalışmaları" Türk Arkeoloji Dergisi S.XII-2, 1963)
- Resim 17b: Çavuştepe Urartu tanrısı İrmuşini'nin tapınağı (A. ERZEN, E. BİLGİÇ... Aynı makale)

- Resim 18: Musasir Tapınağı. (F. THUREAU-DANGIN. Une Relation De La Huitieme Campagne De Sargon (714 av. J..C.) Paris 1913)
- Resim 19: Altuntepe'de bulunan tapınak önlerinde kullanılan üç ayaklı kazan. (E. AKURGAL, Urartu Medeniyeti, AÜDCF MCMLIX. TTKB. Ank. 1955)
- Resim 20a: Kartal ile yılanın mücadelesi (O. BELLİ, "Urartu Mitolojisi Üzerinde Bir Deneme" And. Arş. VII-1979 Edb. Fak. Bas. İst. 1981)
- Resim 20b: Kartal ile yılanın mücadelesi (O. BELLİ, Aynı makale)
- Resim 21: Hayat ağacına düzenlenen tören. (T.ÖZGÜÇ, Altuntepe I (Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri) TTKB Ank. 1966)
- Resim 22: Hayat ağacına düzenlenen tören (H.J.KELLNER, "Bemerkungen Zu Den Helmen in Urartu" And. Arş. VIII-1980. Edb. Fak. Bas. İst. 1982)
- Resim 23a: Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı Portalinde hayat ağacı ve aslanlar. (G. ÖNEY "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi" Belleten C.XXXII. S. 125, TTKB. Ank. 1988)
- Resim 23b: Erzurum Yakutiye medresesi portalinde hayat ağacı, aslan ve çift başlı kartal. (G. ÖNEY Aynı makale)
- Resim 24: Libasyon kabı (B. PIOTROVSIY, The Ancient Civilization of The Urartu Geneva 1969)
- Resim 25a: Adilcevaz oda mezarı içindeki nişte urneler (B. ÖĞÜN, Urartu Halk Mezarları, Cumhuriyetin 50. yıldönümü Anma Kitabı.)
- Resim 25b: Adilcevaz kayaoyuğu mezarı (B. ÖĞÜN, Aynı eser)

- Resim 26a: Büyük oda mezar (A.ÇİLİNGİROĞLU, "Van Dilkaya Höyüğü Kazısı" IX.Kazı sonuçları Toplantısı I (Ank.6-10 Nis.1987))
- Resim 26b: Küçük oda mezar (A.ÇİLİNGİROĞLU, Aynı makale)
- Resim 27a: Geç dönem Urartu mezarları (A.ÇİLİNGİROĞLU Aynı makale)
- Resim 27b: Mezarlık alanında yakına mezar (A. ÇİLİNGİROĞLU Aynı makale)
- Resim 28a: İskelet ve Ölü hediyelerinin durumu. (A. ERZEN, "Giyimli Bronz Definesi ve Giyimli Kazısı" Belleten, S.150.CXXXVIII, TTKB Ank. 1974)
- Resim 28b: Bir Urartu mezarlığındaki iskeletlerin durumu (A.ÇİLİNGİROĞLU, "Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazısı "X. Kazı sonuçları toplantısı-I (Ank. 23-27 May. 1988)
- Resim 29: Aslan tasvirleri. (M. KARAOSMANOĞLU, "Suçatı Urartu Kemerı" Belleten C.LV, S.214. TTKB Ank. 1991)"
- Resim 30a: Bir Urartu pectorali. (H.J.KELLNER, "Pectorale Aus. Urartu" Belleten S. 163. C.XLI. TTKB Ank. 1977
- Resim 30b: Bir Urartu Pectorali. (H. J.KELLNER, Aynı makale)
- Resim 31a: Bir Urartu Plakası (Earl L. ERTMAN, "Urartian Belt And Other unpublished Objects From A Private Collection" Anatolian Iron Ages 3 (6-12 Ağus Van)
- Resim 31b: Urartu bronz kemerı (.Earl L.ERTMAN, Aynı makale)
- Resim 32: Bir Urartu tasviri. (O. TAŞYÜREK, Gaziantep Müzesindeki Bronz Urartu Miğferi" Türk Arkeoloji Dergisi, S.XXI-1, 1974, TTKB, Ank. 1974)